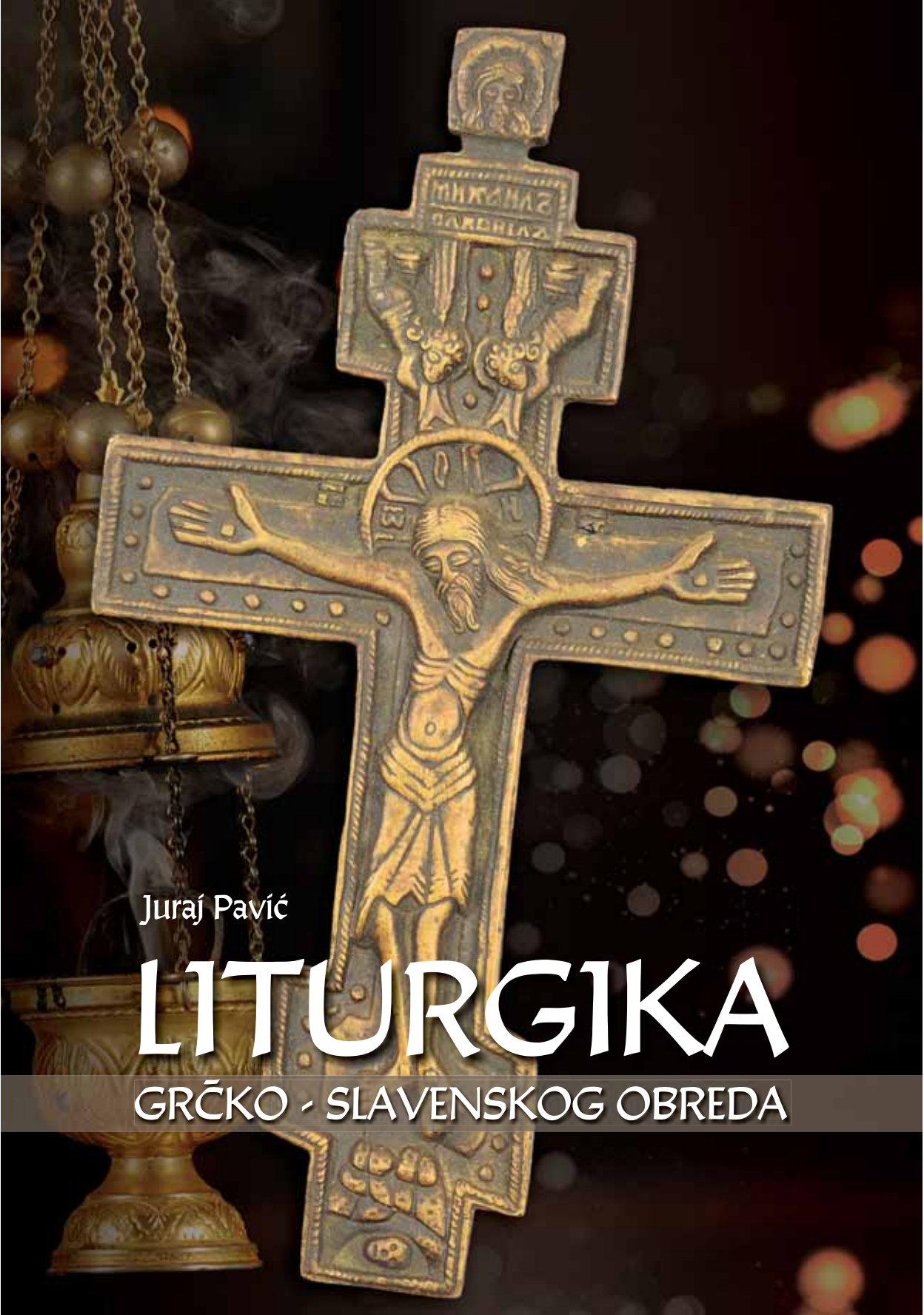

Juraj Pavić

LITURGIKA

GRČKO - SLAVENSKOG OBREDA

JURAJ PAVIĆ

LITURGIKA GRČKO-SLAVENSKOG OBREDA

Žumberak - Stojdraga, 2019.

Naslov LITURGIKA GRČKO-SLAVENSKOG OBREDA

Izdavač Žumberački krijes i Telegram grupa

Autor Juraj Pavić

Suradnici Daniel Vranešić, Ninoslav Pavić

Lektura Đurđa Vranešić

Grafička priprema Tangir, Samobor

Tisak Edok, Samobor

Naklada 600 kom.

PREDGOVOR

Ova *Liturgika grčko-slavenskog obreda* djelo uvaženog profesora dr. Jurja Pavića, svećenika grkokatoličke Križevačke eparhije, nastala je kao plod predavanja na Katoličkom bogoslovnom fakultetu u Zagrebu. Objavljujući 1961. godine drugo izdanje Liturgike autor je zapisao: „*Liturgije Istočnih crkava jesu središte njihova crkvenog života, otkucaj mističnog tijela Kristova. Po njima od prijestola Božjeg silazi sakramentalna milost na vjernike dajući im hranu i život. Ove Liturgije nisu djelo jednog stoljeća, ni jednog mjesta, još manje jednog čovjeka. U njihovoj velikoj izradnji sudjelovali su vjernici svega kršćanstva. U njima se ispoljava prošlost i narodna svijest vjernika, sve dogmatske rasprave, retorska vještina, te mistička i asketska strujanja. One obuhvaćaju sve narodne potrebe svih staleža, kako u miru tako i u ratu. One su odraz nacionalne samosvijesti i naziranja na svijet. No ove Liturgije svojom životvornom snagom ušle su na Zapad i preko Liona (sv. Irenej) postavile temelje Liturgijama mozarapskoj i ambrozijanskoj, a preko Aleksandrije (sv. Marko) i rimskoj. Tako se može punim pravom kazati: una, sancta, catholica et apostolica Liturgia*“. Posvećujući cijeli svoj život i akademski rad proučavanju liturgike dr. Juraj Pavić stekao je u stručnoj javnosti neupitni autoritet na polju istočne liturgijske baštine. On u svom djelu *Liturgika* čitatelju na sažeti način približava svo bogatstvo istočne liturgijske tradicije. Na pojedinim mjestima, gdje smatra da je to potrebno, dr. Pavić daje iznimno važna teološka tumačenja određenih obrednih specifičnosti. Djelo *Liturgika* uz mnoštvo povijesnih podataka o razvoju liturgike obiluje i mnogobrojnim citatima na grčkom, latinskom i staroslavenskom jeziku. Bibliografija koja je korištena prilikom pisanja *Liturgike* zaista je impresivna. Autor je koristio u svom radu sve relevantne liturgijske izvore počevši od najstarijih zapisa, pa sve do novijih liturgijskih izdanja. Osim povijesnog prikaza *Liturgike* ovo djelo sadrži i pojašnjenja za praktično služenje liturgije što omugućava čitatelju da se konkretno upozna sa samim redoslijedom bogoslužja. Konačno predajući čitateljima u ruke ovo iznimno vrijedno djelo zaključimo riječima dr. Jurja Pavića koji je izdavajući ovaj rad zapisao: „*Potrebno je istočnim Liturgijama posvetiti više pažnje, da nam Gospod opet povrati ono vrijeme kad su se među Istokom i Zapadom izmjenjivale časne liturgijske Eulogije - jedne vjere i jedne bratske ljubavi*“.

O blagdanu Sveta tri Svetitelja
30. siječnja 2019.
urednik o. Daniel Vranešić

Ο ΠΟΙΜΗΝ
Ο Ν
Ο ΚΑΛΟΣ

UVOD

BOGOSLUŽJE JE VANJSKO I JAVNO ŠTOVANJE BOGA - SVETACA I BLAŽENIH, KOJE SE VRŠI U IME CRKVE PO OSOBAMA OD NJE POSTAVLJENIMA NA ODREĐENOM MJESTU I PO PROPISANIM ČINIMA U CILJU DA SE BOGU ODA ČAST A LJUDIMA ISPROSE MILOSTI.

Objekt bogoslužja je, dakle, samo Bog u presvetom Trojstvu proslavljen u svetima, a subjekt je sv. Crkva u njezinim svećenicima kao vidljivim zamjenicima Krista vrhovnog svećenika. No i vjernici kao članovi otajstvenog Tijela Kristove Crkve nisu samo pasivni učesnici, nego sudjeluju kod bogoslužja aktivno sa svećenikom.

Bogoslužje se naziva općenitim imenom "Liturgija" od grčke riječi leitos = narodni i ergon = djelo. Klasični pisci nazivali su tako opću dužnost punoljetnog građanina, da doprinosi državnoj zajednici. Zato sv. Pavao upotrebljava riječ leiturgija da njome označi djelo kršćanske blagotvornosti (II. Kor. - 12,7) ili požrtvovnost za vjeru (Fil. 2,17) te posredništvo Kristovo kao Velikog Svećenika (Heb. 8,2). U kršćanskih pisaca označuje se Liturgijom opća crkvena djelatnost kao bogoslužje s molitvama spojenim s njima. Riječ "leiturgija" označava u svom širokom značenju riječi crkveni kult općenito.

No, pošto presveta Euharistija sačinjava središte svega bogoslužja, to se već vrlo rano običavalo imenom leiturgija označavati prinošenje Tijela i Krvi Kristove. U VIII. i IX. stoljeću dodana je još oznaka "theia", pa je na taj način "*he theia leiturgia*" postala terminus technicus da bi se označavala sv. nekrvna žrtva Novog Zavjeta.

Bogoslužje se vrši obredima i ceremonijama. Obred je crkvenom odredbom ili pravosnažnim običajem utvrđeni način (forma) kako se imaju vršiti sv. bogoslužni čini. Samo pak izvršenje nekog čina je ceremonija. Obred označava bogoslužbeni sistem svojstven nekoj partikuralnoj zajednici ili nekom području.

Prema nekima: obred je raspored znakova, u kojima Crkva izražava svoju spoznaju o Bogu, svoju ljubav, svoju hvalu, svoju intimnu koheziju zajednice onih, koji vjeruju, ljube i mole se. Može se promatrati s pravnog, liturgijskog i disciplinskog stanovišta.

Obred se razlikuje od dogme. Crkveni obredi stoje u službi vjere. Oni nam razjašnjuju vjerske istine i svojim zornim prikazivanjem čine nam ih pristupačnijima. Pjesmom i simbolikom pokreću našu unutrašnjost, da svetu vjeru uzljubimo i u životu provedemo. Obredi se mogu mijenjati prema potrebama kraja, naroda i vremena. Oni su čovječje djelo, element i ličnosti i narodnosti. Dogme su nepromjenjive. Njih je ustanovio sam Isus - Bog. Vjera je jedna, a obreda može biti mnogo.

U Katoličkoj crkvi postoje dvije vrste obreda: istočni i zapadni. Riječ istočni ne može se ovdje uzeti prostorno ili u geografskom smislu, jer istočnih obreda susrećemo na svim kontinentima. Treba ih uzeti u historijskom smislu odnosno prema njihovu porijeklu i u negativnom značenju, tj. obuhvaćaju sve one koji ne pripadaju latinskom obredu. Obred se razvijao kao i svaki živi organizam. Taj je razvoj bio usmjeren u dva pravca: jedan je i išao za tim, da se istočni obred:

1. oslobodi svih natruha, koje su se uvukle od vremena provedenog raskola, a koje su išle na uštrb čistoće vjere,
2. da univerzalno jedinstvo u vjeri i disciplini kakvo je vladalo kroz 9. stoljeće dođe do sve jačeg izražaja.

Svaki, dakle, pokušaj da se istočni obred očisti i povrati u svoju prvobitnu formu, ne znači ništa drugo nego spremati zasjede vjeri, kako lijepo reče papa Pio IX.: "*Sub dolosa specie ritus expurgandi, eosque in intergum restituendi, nihil aliud interditur nisi parere insidias fidei*" (Cod. Erient. XI-1933. s. 585).

Obred se razlikuje i od discipline, koja je skup normi, kojima se regulira vanjski crkveni život kao što su npr. propovijed, dijeljenje sakramenata, održavanje praznika, život klera itd.

Papa Pio IX. u pismu apost. delegatu u Carigradu od 24. 2. 1870. ovako piše: "*Qua in re ne pretermitas Armenos omnosque Orientales edocare quantum discriminis disciplinam inter et ritum intercedat, cuius rei confusio illorum fidelium mentem perturbat*" (Cod. orient. II531. Roma, 1931.).

Prema Benediktu XIV. istočnih obreda ima četiri: grčki, armenski, sirski i koptski. No u novije vrijeme sv. Kongregacija za Istočnu crkvu u svome dekretu od 3. travnja 1934. nabraja pet. Tako i službeni statistički rimski priručnik iz 1932. godine navodi 5 vrsta istočnih obreda prema krajevima u kojima su nastali. Cod. iuris orient. nabraja također 5 vrsta istočnih obreda.

I. CARIGRADSKI:

1. grčki
2. melkitski
3. slavenski
4. rumunjski
5. grko-italski
6. đurđijanski

II. ANTIOHIJSKI:

1. sirski
2. malankarski
3. maronitski

III. KALDEJSKI:

1. kaldejski
2. malabarski

IV. ARMENSKI

V. ALEKSANDRIJSKI:

1. koptski
2. etiopski

Kako je došlo do ove raznolikosti u obredima mišljenja se razilaze. Jedni drže da je bogoslužje u prvome redu Liturgija kroz prva četiri stoljeća bila jedinstvena. Kasnije se razvijala i prilagođavala okolnostima mjesta i naroda. Drugi misle obratno, da liturgijsko jedinstvo ne može biti polazna točka liturgijskog razvoja, nego ciljem. Iz mnoštva oblika nastalih u raznim krajevima razvilo se i ustalilo današnjih 5 oblika. Veliki centri istočnog patrijarhata kao što su Carigrad, Antiohija, Jeruzalem i Aleksandrija potisnuli su ili bolje reći apsorbirali bogoslužje manjih mjesta i svoj obred nametnuli čitavom području. U 6. i 7. stoljeću već postoje ove obredne skupine iako još nisu konačno izrađene.

Mnogostrukost obreda ne samo da se ne protivi duhu Kristove Crkve, nego doprinosi njezinoj časti i slavi.

Liturgijski jezik

Liturgijski jezik u početku je bio grčki. No vrlo rano uvodi se i živi narodni jezik. U 5. stoljeću Sahak i Mesrop uveli su armenski jezik. Oko 523. Kardast, biskup Harrana propovijeda "*ne mora biti i živi jezik današnjice*". Jezik mora biti tako dotjeran da se njime mogu liturgijski pojmovi adekvatno izraziti. U jednoj obrednoj grupi može se svećenik služiti svim jezicima koji su odobreni u toj grupi. U novije vrijeme ispoljava se težnja da se bogoslužje vrši na živom narodnom jeziku. To je u suglasju s duhom istočnog obreda. Sv. Otac Ivan XXIII. dozvolio je 1. travnja 1960. godine da se Liturgija u bizantskom obredu može služiti u narodnom živom jeziku osim pretvorbe.

a) U bizantskoj obrednoj grupi u uporabi su ovi jezici: grčki (u Carigradskoj/Grčkoj crkvi, kod Italo-Grka, na Sinaju i Cipru kao i kod američkih iseljenika). Nije to klasični grčki jezik, nego onakav kakav se upotrebljavao u trgovini i administraciji između 4. i 12. stoljeća, nazvan "*koine*". Nekad je bio raširen u svim patrijarhatima, čak i u Siriji i Aleksandriji, no u 5. i 6. stoljeću bio je potisnut osobito kod monofizita. Melkiti se služe od 11. stoljeća uz grčki još i starim klasičnim arapskim jezikom. Gruzijci su uveli u bogoslužje narodni jezik već u 6. stoljeću. Današnji njihov liturgijski jezik je onaj, kakav je bio u književnosti u 10. - 13. stoljeću. Slaveni upotrebljavaju staroslavenski jezik sv. Ćirila i Metodija prema redakciji patrijarha Eutimija iz 14. stoljeća. Tim jezikom su se služili i Rumunji sve do 16. stoljeća, kad su zamijenili svojim živim narodnim jezikom. Pomađareni Rumunji uveli su u bogoslužje živi mađarski jezik. Osnivajući, naime, 1912. godine za njih biskupiju Hajdudorogh, Sveta Stolica je odredila da liturgijski jezik bude grčki i naložila svećenicima da taj jezik u vremenu od tri godine nauče. Prvi svjetski rat spriječio je da se odredba Svete Stolice sprovede u život i tako je kod njih prešutno ostao mađarski jezik u Liturgiji do danas.

b) U antiohijskom obredu jezik je aramejski ili sirski u sv. Liturgiji i pri dijeljenju sakramenata. U arapskom jeziku dozvoljeno je čitati evanđelje i moliti u Liturgiji te podjeljivati blagoslovine. Kurdski liturgijski jezik u Liturgiji kod katolika nije dozvoljen.

c) Iz kaldejskih obreda služi se također sirskim jezikom.

d) U armenskom obredu Liturgijski jezik je isključivo armenski.

e) Aleksandrijski obred ima dva liturgijska jezika. Egipatski Kopti upotrebljavaju svoj koptski jezik kao glavni, ali uz njega i arapski. Ovaj koptski nije u staroj sahadijskoj formi nego u novijoj bohairijskoj iz 7.-10. stoljeća. Etiopljani se služe jezikom Gheez i etiopskim pismom.

Ruska crkva dozvolila je da se Liturgije mogu služiti i u jezicima: engleskom, njemačkom, tatarskom, kineskom, japanskom, indijskom, eskimskom itd. Grci su dozvolili turski jezik pisan grčkim slovima u Liturgiji za Malu Aziju i Carigrad.

Kad je 1928. godine jedan Estonac prešao u Katoličku crkvu, tražio je da se uvede u Liturgiju estonski jezik. Papinska Komisija za Rusiju bila je tome sklona, ali nije doneseno nikakvo rješenje.

Zaštita obreda

Katolička crkva je uvijek poštivala i čuvala istočne obrede. Benedikt XIV. svojom enciklikom od 24. srpnja 1743. u §15. najstrože je zabranio svaki pokušaj prevođenja istočnjaka na latinski obred. Ako bi se netko od odijeljenih želio povratiti u krilo Crkve, svoj istočni obred ne treba napuštati. U pismu "Romana Eclesia" do 18. ožujka 1743. godine označio je isti papa ovako stav Crkve prema istočnim obredima: "*Rimska crkva brižno čuva, nastoji i utvrđuje, promiče kao svoja vlastita sva i pojedinačna prava, privilegije i povlastice ljepote, prerogative, dostojanstvo, stupanj i časti onih Crkvi, koje su podložne drugim patrijarsima a služe se različitim obredima u bogoslužju i sv. Liturgiji prema obredima utvrđenim svetim kanonima i crkvenom disciplinom. Zbog toga se čvrsto držala starine i cjelovite predaje, pa je ono, što je u drugim Crkvama mudro ustanovljeno i sveto sačuvano, ne samo nastojala učvrstiti svom snagom Vrhovnog apostolskog autoriteta, nego i apostolskim odredbama i pod crkvenim kaznama i cenzurama naložila da se mora čuvati*". Ovome svome stavu ostala je vjerna Katolička crkva kroz čitavu svoju povijest. Kad je Mihajlo Cerularije dao pozatvarati latinske crkve u Carigradu, pisao je papa Leon IX.: "*Koliko je plemenitiji postupak rimske Crkve! U Rimu i izvan njega nalazi se mnogo crkvi, samostana, a nijedan od njih nije uznemirivan ili sprječavan u njegovu grčkom predanju ili običaju, dapače nastoji se i opominje da ga čuvaju*". Četvrti lateranski sabor (1215.) želi da svi koji se vraćaju u krilo Katoličke crkve zadrže svoje običaje i obred. Prigodom rusko-ukrajinskog sjedinjenja 1595. godine izdao je papa Klement VIII. bulu "Magnus Dominus", u kojoj svečano izjavljuje: "*Dopuštamo, dozvoljavamo i potvrđujemo*

sve svete obrede i ceremonije, kojima se ruski episkopi i kler služi u vršenju bogoslužja, napose u svetoj Liturgiji i dijeljenjem sakramenata prema ustanovljenju grčkih Otaca te u ostalim svetim funkcijama, dok se ne protive istini i Katoličkoj vjeri i dok ne isključuju s Rimskom crkvom". Ovo doslovce ponavljaju i pape Pavao V., a za njime Benedikt IV. u buli "Alate sunt", Grgur XVI., Leon XIII., Pio IX., Benedikt XV., Pio XI., Pio XII. u svojoj enciklici "Orientales omnes" od 23. prosinca 1945.

Liturgijsko zakonodavstvo

Vrhovni i isključivi zakonodavac za sve katolike istočnog obreda je rimski Prvosvećenik, odnosno Kongregacija za Istočnu crkvu, kojoj je On na čelu. Iako je ova Kongregacija osnovana tek 1917. godine, njezini počeci datiraju još iz XVI. stoljeća. Godine 1573., naime, papa Grgur XIII. osnovao je "Congregatio de rebus Graecorum" pod koju je spadalo sve što se odnosilo na Katolike grčkog obreda, kao i briga oko širenja vjere među istočnjacima. Iz nje se razvila "Congregatio de propaganda Fidei" za pape Grgura XV. (22. VI. 1622.). Bila joj je povjerena briga za misije na istoku i zapadu. Nasljednik Grugurov, Urban VIII. osnovao je u okviru ove Kongregacije dvije posebne Kongregacije: Congregatio super dubiis orientalium (1627.) i Congregatio super correctione Euchologii Graecorum (1630. - 1645.). Proširivši svoj rad ne samo na ispravak Euchologiuma nego na sve liturgijske knjige, odijelila se ova Kongregacija od Propagande u zasebnu Kongregaciju pod imenom "Congregatio super correctione librorum orientalium". Imala je svog posebnog prefekta i tajnika te više članova, od kojih je bilo pet kardinala. Prema potrebi rješavale su se i ostale stvari, koje su se ticale obreda i discipline istočnjaka.

Papa Pio IX. svojom konstitucijom "Contificis" od 6. 1. 1862. reorganizirao je Kongregaciju Propaganda de Fide na taj način da ju je podijelio na dva odsjeka: jedan za zapadni obred, a drugi za istočni. Ovaj se zvao "Congregatio de propagandi Fidei pro negotiis Ritus orientalis". Prefekt im je bio zajednički, ali je svaka imala svoga sekretara i posebne činovnike. Tako je Kongregacija za ispravljanje knjiga postala suvišnom.

Na Vatikanskom saboru predlagali su francuski biskupi da se osnuje posebna Kongregacija za istočnu crkvu, ali do ostvarenja nije došlo. Po Leonu XIII. osnovana je 19. 3. 1895. Commisio Pontificia ad reconcilationem dissidentium cum Ecclesia fovendum. Djelovala je plodonosno, ali nikako nije mogla nadomjestiti samostalnu Kongregaciju.

Istom 1. svibnja 1917. godine svojom "motu propriom Dei pro videntia" osnovao je papa Benedikt XV. posebnu Kongregaciju za Istočnu crkvu koja je započela svoje djelovanje 1. prosinca iste godine. Time su prestale sve dosadašnje Kongregacije i komisije, koje su se odnosile na kršćanski Istok.

Da bi se zadovoljilo vjerskim potrebama Rusa izbjeglica, osnovano je u okviru ove Kongregacije "Commisio pontificia pro Russia" koja je iza petogodišnjeg djelovanja od Kongregacije odijeljena i osamostaljena (6. 4. 1930.), te od 1934. djelomično pridjeljena Kongregaciji za vanjske poslove. U okviru Kongregacije za Istočnu crkvu ustanovljena je još i "Sectio pro Ritu Slavico". Kongregaciji je povjereno izdavanje slavenskih liturgijskih knjiga, koje je ona uspješno završila. Od 1930. godine postoji i "Commisio Liturgica". U okviru Kongregacije formirana je 1929. godine "Commisio cartinalicia ad preparandam iuris can. orient. codificationam, sa dvjema podkomisijama: jednom za samu kodifikaciju, a drugom za sakupljanje izvora kanonskog prava. Predradnje Kodifikacije su napredovale tako da je već 17. srpnja 1935. utemeljena stalna Comisio i ponti ad redigendum codicemiuris canoniei orient. Dosad je izašlo ženidbeno, procesualno, monaško i osobno pravo.

Prema pismu Kongregacije za Istočnu crkvu od 25. ožujka 1938. godine spadaju pod ovu Kongregaciju i Katolici latinskog obreda u Egiptu, Eritreji, Sjevernoj Etiopiji, Sinaju, Albaniji, Bugarskoj, Grčkoj, Cipru, Dodekanezu, Iranu, Iraku, Libanonu, Palestini, Transjordaniji i Turskoj.

U kompetenciju ove Kongregacije spadaju sva osobna, disciplinska ili obredna pitanja istočnjaka, makar bila i mješovite naravi, tj. pro seminariis et universitatibus, s. Poenitentiaria, Sacramentorum ili Obreda, a mogu se riješiti upravnim ili disciplinskim putem. To su npr. osnivanje, ukidanje i razgraničenje biskupija, dušobrižništvo iseljenika istočnjaka, obuka u vjeronauku, misije, redovništvo, rješenja tvrdog a neizvršenog braka, o svojstvima svećenika i onih koji podjeljuju redove itd.

Izvori i literatura u istočnom bogoslužju

Jedan od prvih liturgijskih izvora je Sveto pismo Novoga zavjeta. U njemu su sačuvani bitni elementi koje je ustanovio sam Spasitelj i naredio svojim apostolima da ih izvršavaju. Uz Sveto pismo drugi su izvori spisi crkvenih otaca i pisaca. Didache ili učenje 12 apostola najstariji je

spis u kojem su ukratko sažeti propisi prve kršćanske zajednice za opće bogoslužje.

Za pojedine liturgijske obredne grupe najvažniji su slijedeći izvori:

A. Aleksandrijska ili Egipatska

Sv. Atanazije: Apologia contra Arianos; Apol. ad Konstantium, De fuga sua, Historia Arianarum, De Synodis, Epistola I. conc. Arimin.; Responsio concilii Arim.; Vita S. Antonii; De trinitate et Spirito S.; Djela izdana u Migne.

Sv. Zakarije: De carit te. Timotej Aleksandrijski Epistolae paschales, Canon. 65 Sinesius: Oratio de regno. Socrates: Rist eccl., Sozomenos: Hist eccl. ibid., Cyrillus De ador. in Spiritu et veritate, in Habacuc, In Malahijam, In Maht., In Luk., In Ioan, Fragm. in 1 Cor. Epistula ceum. ad Nest. Ad Ioan. Antoch., Ad Atticum. Isidor Pel: Epistolae, Evagrius Scholasticus: Hist eccl. Leontius Neapol: Vita S. Ioanis Elemosinarii. Symeon Netapharstes: Vita S. Ioan. Elem.; Constitutiones eccl. aeg. Ed. E. Hauler. Lipsie 1900., Papyrus Der Paliseh Ed. Ht. Scherman (Texte u. Untersuchungen III 6 H.1 b. Leipzig 1910., Klemens Al.: Protreptikos logos. Ed. O stahlin. Perlin 1905 1905-09; Origenes: Contra Celzum, In Epistola ad Romanos Ed. P. Kotschau Berlin 1899, Dionysius Al.; Epistole. Ed. L. Feltoe Cambridge 1904.. (Klement Origen, Dionysijje kod f. Gabrol.; E. L. Lecrercq: Monumehta ecel. liturgika vol. I. sec. I Pariz 1902.) Prijevod koptskih i etiopskih liturgija nudi u E. Renaudot: Liturgiarum Orien Collectio I Frankofurti 1847, E. E. Bringhtman: Lastern and Western Liturgius Oxford 1896.

B. Armenska

Comentari Khosroa Velikog biskupa adsevestanskog (972) Ed. Vetter.

Comentari Freiburg 1880., komentari Nersesa Leproskog. Venecija 1847. Malan: The Life and times of S. Gregori the illuminator.

London, 1868., The divine liturgy of the Armenian church, London 1869.

C. Sirska

Za liturgijsko područje Jeruzalema: Euzebije Cezarejski: Hist. ecel. siastica. Vita Constantini Demonstratie evangelika. Sv. Ćiril Jeruzalemski Procateheseis, 4II, 16: Catehesus: Homilia in Paralyticum ibid. Sv. Chromatius: Tractatus in Matt. ibid. Peregrinatio Aeteriae. E. Heracus W. Heilderberg 1929.: Sv. Jeronim: Contra Vigilantium, Contra Pelagianos, In Isiam, In Ezechielam, In Matt., Passio S. Procopii.

Za područje Antiohije: Djela sv. Ivana Zlatoustog: F. Prolst: Die antichen Messe nahh den Schriften des hl. Johanes Chr. Zeitschrift g. kath. Theologie 1883. Theodoretus Cyr.: Epist. 146 ad Ioanem: Constitutiones Apostolorum. Ed. F. X. Funkt O. Paderborn. 1905.

Za liturgiju u Siriji: Hesyhius Jer.: In leviticum: Theodorus Lecton, Hist. Ecclez., Ćiril Skite puletanus: Vita S. Eutimii, Vita S. Saae. S. Maximus: Scholia in Dionys. Aeropagita III, 2. Ivan Mosches: Pratum Spirituale. Anastazius Sinata: De Synaxi. S. Jones Damasc: De fide orht. De imaginibus, De Trisagio De transfiguratione In ficum arefac. In Sabatum s., In Dormitionem.

Pseudo Joan. Dam.: De Azymis t. I., Epistole ad Zach. I. De corpore et Sanguine Chr. ibid., Testamentum Domini ed I. E. Rahmani: Moguntiae 1890. Dion Dar-Salibi: Expostitiae Liturgiae Ed. H. Labourt Paris 1905. Jacobus Edes.: De sacris Mysteriis. Ed. I. E. Rachmani: Ifasti della chiesa patr. Antioh., Roma 1920. Literae ad Georgium quedam Stilitam. Ed. F. E. Brightam: Liturgies 493-994. Georgius Episc.: Comentarium Ed. R. H. Connoly: The Liturg. homiles of Marsai. Theol. Stud. VIII, 1909.

D. Kaldejska

Narses Nisib: Homilia liturgika XXI., De Mysteriisecclesiae et de baptisma. Ed. A. Mingana. Mosui 1905. Abraham Bar Lipheh: Interpretatio officiorum. Ed. R. H. Connoly zajedno sa Excositiomnium offitiorum. Paris. Roma 1911. Moyses Bar Kepha: Explanatio mysteriorum oblationis Ed. R. H. Conoly st. H. W. Condricton, Th. Stud. VII - 1909. Georg Arbelensis: Expositio off. Ecclesiae. Ed. R. H. Connyli Paris - OSCO. t. 93.

E. Bizantska

Osim djela sv. Ivana Zlatoustog vidi Philostordius: Hist. Eccle. Povjesničari Sozomen i Sokrat. Euthicius: De Pashate et ss. Euharistia. Maksim Ispovjednik: In Dyonysim Scholia in eccl. Hierarhija. Qua estiones et dubia. Acta Relatio motionis ibid. Mystagogia. Ioanes Biclaronsis: Cronicum. Cedrenus Historiarum compedium. Ed. Corpas script. hist. byz. I. 677. consilium CNPLT. 536 Truhanum: Tolentanum. Mansi t. 8,9,11. S. Germanus: Comen. in sanctam Liturgiam. Ed. N. Borgia: Studi liturgici f. I. Grottaferata 1912. Theodorus Andidensis: Pro-theoria cefalaiodes. Nicolas Cabazilas Hermenia tes Leiturgias. Philoteus: Constitutiones Diataxeis. (I. M. Hansseus: Institutiones liturg. ritu orientalium T. Roma 1930.) H. G. Beck: Kirecha u Th. Litteratur.

PODJELA LITURGIKE

Bogoslužje se vrši na određenim mjestima, sa posvećenim stvarima, po posvećenim osobama, određenim činima i u određenom vremenu. Zato i liturgika govori:

I. O svetim mjestima

II. O svetim stvarima

III. O svetim osobama

IV. O svetim činima

V. O svetim vremenima

No, pošto je o osobama govora u crkvenom pravu, to se ovo poglavlje u liturgici obično izostavlja.

O SVETIM MJESTIMA

Pećanska Bogorodica

CRKVA

Mjesto određeno i posvećeno za bogoslužje zove se svetim mjestom. U početku kršćani nisu imali posebnih zgrada (hramova) u kojima bi se sakupljali. Origen veli da u kršćana nema visokih hramova kao u pogana, kao ni žrtvenika (*bemata*), jer Bog ne živi u rukotvorenim hramovima nego u našem duhu. U početku skupljali su se kršćani po privatnim kućama, molili se, slušali riječ Božju i "*lomili hljeb hvaleći Boga*".

Među prve crkve može se ubrajati kuća, koju je sv. Pavao iznajmio u Rimu i u kojoj je proboravio dvije godine. (Dj. Ap. III, 46). Kuće prvih kršćana bile su "Kuće Gospodnje". Za vrijeme progonstva služilo im je svako mjesto za hram. Često su se sastanci vršili na grobovima mučenika na godišnjicu smrti. Tu su se podizale i prve crkve nazvane *martyria* ili *ecclesia*, što znači skup vjernika. Euzebije govori o kršćanskim hramovima, koji su bili srušeni za cara Valerijana (257. god.), Galerijana i Dioklecijana.

Od četvrtog stoljeća nazivaju kršćanske hramove i bazilikama, jedno zbog značenja, jer u njima stanuje Kralj Kraljeva, a drugo zbog njihovog porijekla i oblika u kome su građeni. Kršćani, naime, nisu mogli usvojiti sakralni tip poganske arhitekture ne samo zbog toga što su držali da je nedostojno obavljati bogoslužje u zgradama koje bi makar i po obliku bile slične poganskim hramovima, nego i zbog toga što je građa tih hramova bila takva da su u njih ulazili samo svećenici, dok se narod skupljao oko njih. Kršćanskim hramovima odgovarao je više tip profane arhitekture, kako je došao do izražaja u bazilikama.

Bazilika ima oblik pačetvorine, a to je oblik sobe, u kojoj je Krist obavio zadnju večeru. To je oblik Noine lađe, koja je bila prototip Crkve. U obliku pačetvorine predstavljali su si zemljopisci onoga vremena svijet. Tako su gledali nebeski Jeruzalem prorok Ezekiel i sv. Ivan u Apokalipsi. Zato i Apostolske Ustanove daju naputak, da se kršćanske crkve grade u obliku lađe: "*Kuća najprije neka bude duguljasta, okrenuta prema istoku, sa strane neka ima prema istoku pastoforije tako, da naliči lađi*." Antičke lađe imale su doista duguljasti oblik, sredina nešto povišena, a sa strane pokrivene i niske prostorije za mornare i putnike, odijeljene od srednjeg dijela stubovima. Pod pastoforijama kod prvih kršćanskih crkvi treba razumjeti niske i uske prigrađe uzduž sjeverne i južne strane, odijeljene stubovima od svog srednjeg zdanja koje je bilo povišeno.

Ime pastoforija dolazi od pastos = *thalamus i fero* = nosim, a znači zaručničku odaju. U pogana prostor gdje stoji idol, mali idolski oltari, koji

su nosili žreci. Nije čudno da su kršćani tako nazivali i mjesto gdje su sklanjali tijelo svoga nebeskog zaručnika. Sv. Jeronim veli "*thalami qui graecce dicuntur pastophoriaostendunt sponsi adventui cubicula praeparata*". Pastoforije imaju dvoja vrata, kojima ulaze svjetovnjaci - jedna za muškarce a druga za žene. Pokajnici i katekumeni ulazili su zapadnim vratima i zauzimali mjesto u samom ulazu. Može biti da su neki dijelovi pastoforija bili paralelni s oltarom, posebno odijeljeni i određeni za čuvanje ostataka presvete Euharistije. Sv. Pailin (354. – 431.), biskup iz Nole piše o pastoforijama u svojoj crkvi. Ono isto što i Apostolske ustanove, da su se na desnoj strani pastoforija čuvale presvete Tajne koje su se svečanim načinom nosile s velikog žrtvenika.

Predkršćanska bazilika

Bazilika u Ateni bila je pačetvorna dvorana, u kojoj je uredovao *arhon basileus*. Mogla se proširiti pomoću stupova (*stoa*). U Rimu su bazilike obično gradili na formu a služile su sudskim i trgovačkim svrhama. Morale su biti tako udešene, da što više svijeta stane u njih. Dvorana je bila dva puta duža nego šira i razdijeljena stubovima u tri lađe (*naos*). Problem svjetla riješio se tako, da se srednja lađa produžila u visinu tj. nad lukovima nazidao se zid i providio prozorima. Tako je srednja lađa bila viša nego ostale. To se zvalo *testudo*, kasnije cijeli gornji dio dobio je ime *empora*.

Sudbeni postupak je tražio da:

1. Suci budu na povišenom mjestu. U tu svrhu sagradila se u dnu dvorane povišena polukružna tribina, koja je nazvana *apsis kon ghe*.
2. Pred tribinom bilo je mjesto za advokate, odijeljeno malom ogradom (*canceli*) od srednje lađe, prozvano *transeptum*. Tako je predkršćanska bazilika imala 3 dijela: *concha* za sudce, *transeptum* za advokate i pravnike i lađu za narod.
3. Na galerijama bilo je mjesto za znatiželjnike. Ovakve bazilike gradili su imućniji Rimljani u svojim palačama u kojima su se održavala porodična vijeća. Pošto su mnogi od njih postali kršćanima, ustupili su svoje privatne bazilike za kršćansko bogoslužje, da bi tako bili sigurniji od progona (npr. porodica Flavijevaca, pleme Caecilija). Razumljivo je da su se ove privatne bazilike morale prilagoditi potrebama kršćanskog bogoslužja.

Kršćanska bazilika

Apsis poganske bazilike znatno se proširio, da bi bilo dovoljno mjesta za veći broj svećenika.

1. Tako je nastao *presbyterion*. Pošto je laicima bio nepristupačan zvao se i *adyton, abaton*. U dnu apside na povišenome mjestu smješteno je bilo sjedište za biskupa od bijeloga mramora (*thronos, kathedra*), a uz njega sjedišta za svećenike (*synotronoi*).
2. Mjesto za pravnika, transeptum, ispunio je niži kler podijeljen na dvije grupe, koje su naizmjenično pjevale psalme, zato i naziv *choros*. S desna i lijeva koru nalazila se tribina ili katedre nazvane *ambon*, s koga su se čitale poslanice i evanđelja.
3. U sredini više prema prezbiteriju bio je žrtvenik (*thisiasterion, hadia, trapeza*). S početka obični četverouglasti drveni stol, a kasnije, od pape Silvestra, kamena ploča na 4 stuba (izuzetno na jednom), a ovi opet na odgovarajućem pijedestelu. Od 4. stoljeća žrtvenik se običavao podići nešto više, ali kod Grka ne može više nego za jednu stepenicu. Ako bazilika nije bila sazidana na grobu mučenika, donosile bi se moći mučenika i stavljale u ploču. U vrijeme Konstantina Velikog stavljali su se uz žrtvenik mali stubovi, a na njima baldahin (*kyborion*). Tako je danas redovito žrtvenik pod baldahinom. Pod ovim baldahinom nalazi se manji baldahin nazvan *peristerion*. U njemu se nalazi presv. Euharistija u posudi koja ima oblik goluba (*peristera*).
4. Kor je od lađe dijelila niska ograda (*kiklides*). Bočne lađe bile su određene za vjernike: desna za muškarce, lijeva za žene. Srednja lađa bila je slobodna za kretanje klera kod bogosluženja. Gornji njezin dio prema koru zvao se *soleja*. Na njoj se sv. Pričest primala, a bila je lijepo ukrašena. Dvije galerije bile su rezervirane za djevice i udovice (*gynariun*), koje su bile u službi crkve. Bočne lađe završavale su također apsidama. Na taj način dobile su se dvije prostorije potrebne kod bogosluženja: na lijevoj strani *prothezis*, a na desnoj strani *diakonikon*.

U prothezisu su se pripremali i odlagali žrtveni darovi a diakonikom je služio kao arhiva i biblioteka te za spremanje crkvenih odijela i oblačenje svećenika. Bio je povjeren brizi đakona odakle mu i naziv.

Lađe su se završavale stubovima ili zidom kroz koji su vodila troja vrata u unutrašnji pronaos prozvan *narthex*, zatvoreni prostor prema sredini čitave bazilike. Pronaos je bio urešen slikama Adama i Eve, pa se zove *paradizor*. Tu je bilo mjesto za siromahe, pokajnike i katekumene drugog razreda (*audientes*). U narthexu je bila krstionica i obavljala su se krštenja. Narthex simbolizira područje zakona Staroga zavjeta, a ne milosti spasenja. Bazilikama je bilo prigrađeno još i četvrtasto arkadama opasano otvoreno predvorje (*atrium - aule*). Usred njega bio je bunar, odnosno sud s vodom (*embates*). U predvorju su stajali pokajnici prvog razreda i javni grešnici. U njemu su se održavale i tzv. agape. Oko atrija izgradili bi razne građevine: biskupski stan, škole, prodavaonice devotionalia itd. Zbog nedostatka mjesta u kasnijim vremenima otpao je atrij, a zamijenio ga je narthex.

Prvi zvonici pojavljuju se tek u V. stoljeću, vjerojatno kao kule utvrđenih crkvi (*pyrgoj*).

Prema uzoru jeruzalemskog Hrama bazilike su bile okrenute prema istoku. Simboličko značenje toga jest: Istok znači svjetlost, zapad tminu. Kad kršćanin ulazi u crkvu sa zapadne strane, napušta tminu i približava se svjetlu, Kristovu svjetlu. Spas je došao s istoka i tamo je bio raj, koji se gradi na povišenom mjestu prema Mt. 5,14 "ne može se grad sakriti koji stoji na gori" i Apok. 21,10.

Mjesto oblika jedne pačetvorine, u kome je prvotno bila građena bazilika, ustalilo se na Istoku graditi crkve u obliku dviju unakrst položenih pačetvorina (Grčki križ), tako da se na onim mjestima gdje se pačetvorine sijeku podizala kupola. Tako se dobio specijalni bizantski stil koji je uglavnom ostao i danas mjerodavan za istočne crkve.

Sadašnja istočna crkva

Raspored kršćanskih bazilika zadržale su i sadašnje istočne crkve. One su također građene na povišenom mjestu, oltarom okrenutim prema istoku i s trodjelnom unutrašnjom razdiobom: oltar, lađa, predvorje.

Grkokatolička katedrala Presvete Trojice - Križevci

Oltar, ikonostas, žrtvenik

Oltar je najsvetiji dio crkve i u njemu se vrše najvažnija bogosluženja. Odijeljen je od lađe visokom pregradom, koja se zove ikonostas. Ikonostas daje oltaru mističnost. Misao vodilja za uvođenje ikonostasa imala je učiniti nepristupačnim svetinju za oko profanog čovjeka. Ikonostas ne samo što dijeli oltar od ostalih dijelova crkve nego i rastavlja dijelove Liturgije. Tako se proskomidija vrši iza zatvorenih vrata, Liturgija, katekumena počinje "malim ulaskom" kroz ikonostas, a euharistijska žrtva "velikim ulaskom". Ovi ulasci (*introitus*) stoje ne samo u stvarnoj, nego i u vremenskoj vezi s ikonostasom.

Grkokatolička crkva sv. Jurja – Stojdraga (Žumberak)

U današnjem svom obliku razvio se pred kraj XIV. ili u XV. stoljeću, najprije u Rusiji. Drži se da je nastao u bizantskom liturgijskom području. Negdje u VI. ili VII. stoljeću na podstavi *cancella* ili *kyklida* starokršćanske bazilike.

Sirske i armenska crkva ne poznaju ikonostase (Kopti ga imaju). Ikonostas ima troja vrata, kojima se ulazi u oltar. Srednja se zovu carska ili srednja vrata, a druga đakonska ili anđeoska. Carska vrata dobila su ime po tome što kroz njih prolazi euharistijski Car, Krist, dajući se za hranu vjernicima u svetoj Pričesti. Kroz ta vrata mogao je kršćanski car prinijeti svoje darove na žrtvenik - jedini od laika. Ovim vratima mogu prolaziti samo posvećene osobe, zato se zovu sveta vrata. Anđeoskim ili đakonskim vratima prolaze đakoni za vrijeme bogoslužja, oni predstavljaju anđele.

Iz unutrašnje strane oltara na carskim vratima visi zavjesa, koja nas sjeća na starozavjetne zavjese u hramu, koja je nekada služila da katekumeni, pokajnici i heretici ne bi mogli vidjeti euharistijske radnje, koje se vrše na oltaru. Danas zavjesa zamjenjuje ikonostas kod Nestorijanaca i Armenaca.

Ikonostas grkokatoličke crkve sv. Petra i Pavla u Sošicama (Žumberak)

Ikona Isusa Krista (Grkokatolička crkva u Samoboru)

Slike na ikonostasu

1. Slike na vratima - na carskim Navještenje Marijino označuje da je utjelovljenje središte svih tajni spasenja, na đakonskim anđeli ili sv. Stjepan mučenik.
2. Između carskih vrata na desno: Krist Kralj s kuglom u ruci ili kao sudac s evanđeljem, na lijevo: Bogorodica s Kristom u ruci ili u naručju. Između đakonskih vrata i crkvenog zida na desno: slika patrona crkve, na lijevo: sv. Ivan Krstitelj ili sv. Nikola.
3. Iznad ovih glavnih slika dolaze još: slike dvanaest velikih praznika. Na desno Gospodnji: Rođenje Kristovo, Bogojavljenje, Ulazak u Jeruzalem, Preobraženje, Uzašašće i Duhovi. Na lijevo Marijini: Rođenje, Vovedenije (*Praesentatio*), Blagovijest, Sretenije, Bijeg u Egipat i Uspenije.
4. U četvrtom redu nalaze se slike Apostola. U sredini njihovoj Isus kao prvosvećenik i vladar, s jedne strane Bogorodica, a s druge strane sv. Ivan. Ova se slika zove Pantokrator ili Desis (*molitva*, *posredovanje*). S lijeve njezine strane slike: sv. Petra, Marka, Andrije, Mateja, Bartola i Tome, a s desne: sv. Pavao, Luka, Ivan, Jakov mlađi, Simeon i Filip.
5. U petom redu slike Proroka, u sredini opet slika Bogorodičina s Isusom u naručju kao Kraljica proroka. S desne strane: Aron, Salamon, Izaija, Ezekiel i Malahija, s lijeve strane: Mojsije, David, Jeremija, Daniel, Mihej i Sofonije. Povrh svih redova stavlja se još i slika raspetoga Spasitelja s Marijom i Ivanom pod križem.

Ikonostas simbolizira slavnu crkvu na dan Strašnoga suda. Pred 4 glavne slike stoje svijećnjaci sa svijećama.

Oltar i žrtvenik

Na sredini oltara postavljen je žrtvenik ili stol Gospodnji, časna trpeza, na kome se prinosi beskrvna žrtva Novog zavjeta. On je od kamena, a simbolički označuje stol zadnje večere, Kristov grob ili samoga Krista koji je ugaoni kamen. Žrtvenik je prijestolje na kome počiva Euharistijski Krist. Ima oblik pačetvorine kao i Jeruzalemski stol, da bi se označilo prinošenje žrtve za sve ljude cijeloga svijeta, koji su se širenjem evanđelja našli u jednoj crkvi. Zato se žrtvenik pokriva najprije:

a) tkaninom na kojoj su naslikana 4 evanđelista, sa svake strane po jedan (*hyfasma*). Na ovu dolazi obično:

b) bijelo platno (*košulja - katasarka*) kao simbol groba Kristova. Zatim:

c) pokrivač od fine svijetle materije (*enditon ili efaplona*) koja označuje haljinu Kristovu.

Na tako pripremljen žrtvenik stavlja se na sredinu Antimension, umotan u bijelo laneno platno (*eiliton - corporale*). Antimension je platno od lana ili svile sa slikom Kristova polaganja u grob. U njemu se čuvaju moći svetaca. Specifičnost je bizantskog obreda. Ime *antimension* kaže da je zamjenjivao utvrđeni i konsekrirani žrtvenik, odnosno pokretni žrтvenik. Zove se i *thronos*, jer se presv. Euharistija stavlja na njega kao na prijestolje. Nastao je u VII. stoljeću za vrijeme ikonoklastičkih borbi, kad svećenici nisu mogli slaviti liturgiju na posvećenom žrtveniku. Spominje ga sv. Teodor

Antimins s moćima svetaca (Grkokatolička crkva sv. Ilije u Jezernicama, Žumberak)

Oltar grkokatoličke crkve u Radatovićima (Žumberak)

Studita, dok samo ime dolazi iz XII. stoljeća. Antimension posvećuje biskup zajedno s posvetom crkve, ali i izvan toga može ga posvetiti. Upotreba antimensiona na konsekriranom žrtveniku je bezrazložna. U tom smjeru bilo je i više zabrana, ali su ostale neefikasne. Pape Klement VIII. i Benedikt XVI. izjednačili su u svemu antimension s prijenosnim žrtvenikom, pa su odobrili Italo-Grcima i Rusima, da se mogu njime služiti. Latinskim svećenicima nije dozvoljeno celebrirati na antimisu jer lako mogu imati prijenosni žrtvenik (CIC. Can. 823 §2). Zamojski sabor je odredio da se *antimis* stavlja ispod onditiona a *iliton* da stoji na njemu. Iliton je bio poznat već Izidoru Peluzittu (+435). Simbolički označava platno, koje su vidjeli Apostoli u grobu Kristovu. Grci od XVII. stoljeća identificiraju iliton sa antimensionom.

Na antimis stavljaju evanđelje (naprestolno četvero evanđelje), o kome će biti riječi kasnije, kad budemo govorili o liturgijskim knjigama. U istočnim Crkvama se i danas nad žrtvenikom nalazi baldahin ukrašen zvijezdama, ali rijetko gdje se još presveta Euharistija čuva u golubu izrađenom od zlata ili srebra koji bi visio na lančiću (*Peristerion*). Većinom se

Kivot (Grkokatolička crkva u Samoboru)

Posudica za prijenos pričesti za bolesnike (Grkokatolička crkva u Samoboru)

presv. Euharistija čuva u maloj škrinjici izrađenoj u obliku kućice ili crkvice, koja stoji na žrtveniku, tzv. artoforion ili kivot. Iza ili iznad kivota stoji veći križ, a pred kivotom manji ili ručni križ (*stauros*). Bez križa se ne može vršiti u oltaru nikakvo bogosluženje. S obje strane kivota stoje na žrtveniku još i svijećnjaci, a naokolo ripide. Svijećnjaci se na žrtveniku nikad ne postavljaju na povišenije mjesto. Odijeljeni istočnjaci čuvaju presv. Euharistiju zbog bolesnika i to tako, da na Veliki četvrtak čestice sv. Kruha orose sa sv. Prilikama vina a onda posebno vatrom osuše. Pri pričešćivanju bolesnika na osušene prilike kruha kapne se nekoliko kapi običnog vina. Katolici istočnog obreda mijenjaju sv. Prilike kao i katoličke crkve zapadnog obreda.

U istočnoj Crkvi bio je samo jedan žrtvenik i prema tome u danu samo jedna Žrtva ili Liturgija. Odatle je proizašao običaj koncelebracija. Ali potrebe vjernika tražile su najprije više Liturgija u razno vrijeme, a onda je osobna pobožnost svećenika išla za tim da bude i više oltara i Liturgije. Tako danas na istoku ima crkvi sa više (oltara) žrtvenika, a na jednom žrtveniku može se služiti i više Liturgija.

S lijeve sjeverne strane žrtvenika postavljen je mali stol nazvan prothesis ili proskomindikon, određen da se na njemu pripreme potrebni žrtveni darovi. Do toga stolića postavljen je lavabo za umivanje ruku. S desne strane žrtvenika na mjestu nekadašnjeg đakonikona stoji crkveno odijelo kao i druge liturgijske potrepštine. Tu se vrši oblačenje. Iza žrtvenika nalazi se sjedalo za biskupa i za svećenike.

U pozadini dominira slika Krista - Pantokratora okružena mnoštvom anđela. Na lijevoj strani prema protezi Panagija, a s desna prema dijakonikonu sv. Ivan Krstitelj.

Lađa

Od ikonostasa do predvorja proteže se lađa crkve. Najprije je soleja (*solium*) koja je dobila svoje ime od toga što se tu nalazilo carsko prijestolje. Pri bogosluženju kreću se đakoni i poddđakoni te vjernici pristupajući sv. Pričesti u redu jedan za drugim. Sučelice svetištu, na sredini, stajao je nekad ambon. Pod uplivom sa zapada ambon je pretvoren u propovjedaonicu, koja se nalazi do zida sa sjeverne strane, a mjesto ambona je simbolički označeno jednim okruglim postoljem, s kojega đakoni čitaju evanđelje. Nekad je ambon bio mnogo širi nego danas tako da su se tamo mogli smjestiti biskupi, svećenici i ostali kler. U soleji je često ucrtana slika orla (*aetos*). U staro vrijeme novoređenici dobivali su prigodom ređenja od biskupa tri formulara vjeroispovijedi. Vođen od subraće svećenika pročitao bi novoređenik jedan takav obrazac kod orlovog repa (simbol nicejski), drugi na sredini orla (trinitarni) a treći na glavi orlovoj (soteriološki). Orao je označavao puninu milosti, koja silazi na novoređenika. U srednjem vijeku orao je prikazivao gdje treba biti postavljen prestol za cara. Danas su ovi "*orlеci*", kako ih nazivaju, napravljeni iz tkanine i stavljaju se u Rusiji biskupima pod noge, kad služe liturgiju. Kod ređenja čita se na njima ispovijest vjere.

S obje strane soleje smjestile su se pjevnice (*kliros*), u kojima stoje pjevači, čitači koji sudjeluju u bogosluženju. Ovakva je praksa Ruske crkve iz mongolskog vremena. Druge crkve nemaju klirosa. Na soleji se nalazi i sjedalo ili katedra za biskupa, nešto povišeno i često pod baldahinom (*arhieratikos thronos*). Tu se biskup oblači, propovijeda i podjeljuje blagoslov.

Pošto danas istočna Crkva ima redovito samo jednu lađu, podijeljena je na dva dijela: prema soleji je mjesto za muškarce a iza njih za žene. Žen-

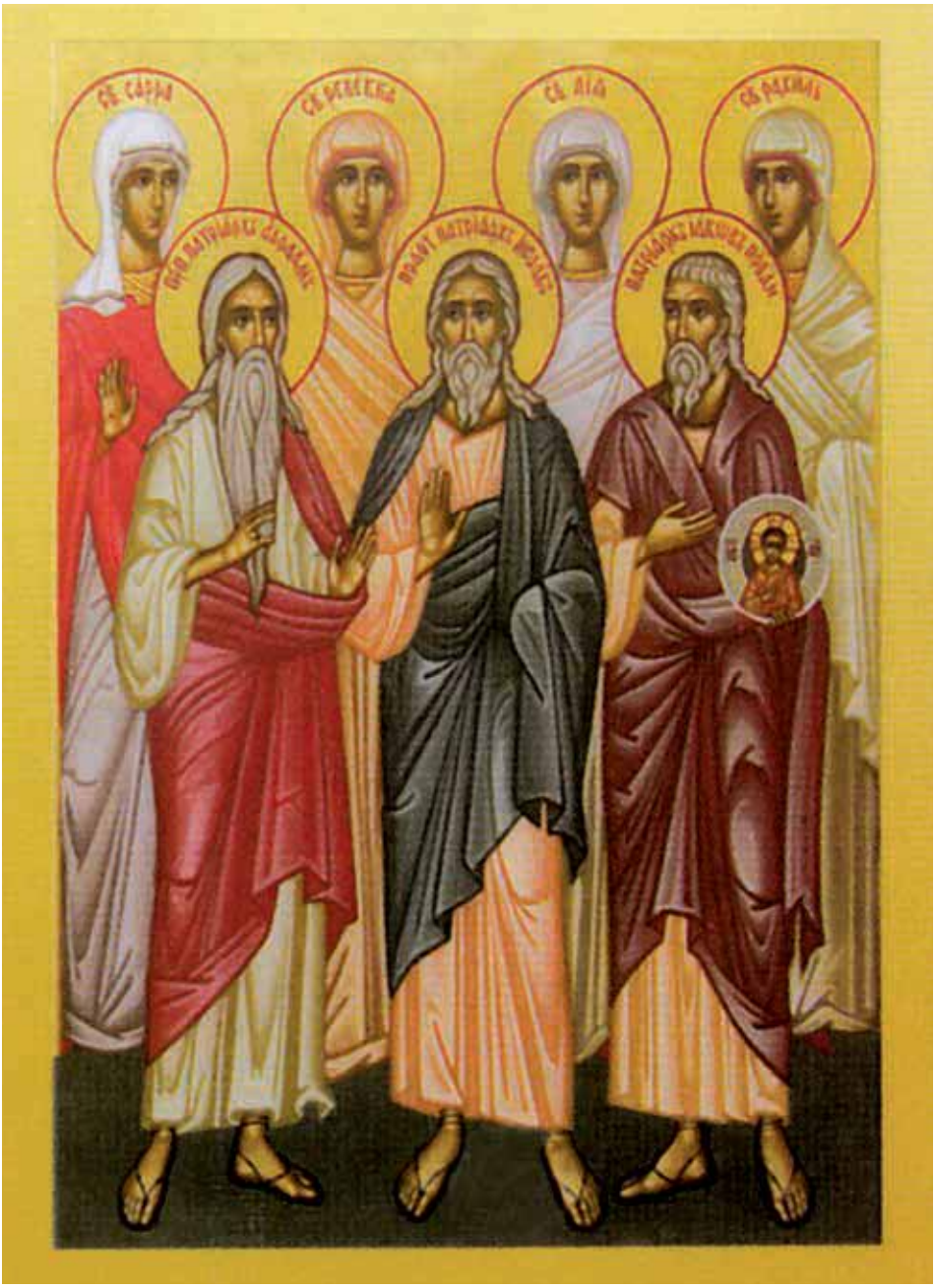
ski dio lađe je nešto povišeniji. Sa strane su smještena sjedala, koja datiraju od srednjeg vijeka.

U najstarije vrijeme vjernici su stajali kod bogosluženja. Ali stariji i nemoćniji, pa klerici i redovnici donosili bi sa sobom neke vrste štaka (*dekanikon*), na koje bi se naslanjali. I danas je takav običaj kod Kopta i Maronita, koji ostavljaju svoje naslone u crkvi, a onda ih uzimaju opet, kad dođu. Ali postojali su i pomični stolci na kojima se sjedilo za vrijeme čitanja poslanica ili psalama.

Analogion je nekad bio pult na kojem su stajale knjige. Nalazi se na ambonu. Danas je pokretan i izrađen u obliku X-a, a služi za čitanje evanđelja. Jedan takav analogion postavljen je u lađu crkve i na njemu se nalazi slika patrona crkve (*proskynetarion*).

Predvorje, narthex

Nekadašnji pronaos ili proprata (od *peripatos*) bio je odvojen od lađe zidom ili kolonama. Danas je to samo posljednje mjesto prema izlazu i obično pod korom. U pronaosu ili narthexu vrši se krštenje i neke molitve kao npr. nad ženom 40. dan po porođaju i molitve na tzv. litiji. Nekad su se u tom prostoru održavale agape, a danas se blagoslivlju pashalne jestvine, monasi vrše neke officie i u manastirskim crkvama drže zajednički objed. Naročita pažnja bila je posvećena vratima, koja su vodila iz narthexa u lađu. Često su bila ukrašena umjetničkim rezbarijama i okovana zlatom, odatle im ime "*pylai horaiai*" ili "*ton presbyteron*".

Praoci naše vjere Abraham, Izak i Jakov i pramajke Sara, Rebeka, Lea i Rahela

O SVETIM STVARIMA

Žumberačka Bogorodica

LITURGIJSKI PRIBOR

Razlikujemo pribor koji ima izravno dodir sa presvetom Euharistijom i pribor koji je potreban kod drugih liturgijskih funkcija.

Posvećeni pribor

1. **Kalež, čaša, poterion,** istoga je oblika kao i u latinskom obredu samo zbog pričešćivanja vjernika pod obje prilike mora biti većih dimenzija. Mora biti od zlata ili srebra, često puta obložen je emajliranim slikama, među kojima je najuobičajnija slika Dobrog pastira.
2. **Diskos, patena** mnogo je šira i dublja nego u latinskom obredu, a u Rusiji diskosi imaju još i stalak na kojem stoje.

Kalež

Diskos na stalku i zvjezdica

3. **Zvjezdica, asterikos, aster,** jesu dva polukružna luka postavljena unakrst od skupocjenog metala. Na mjestu gdje su pričvršćeni postavljen je mali križ ili slika Spasitelja. Ispod toga visi zvjezdica. Stavlja se na diskos i služi kao zaštita, da se malim poklopcem ne dodiruju sv. Darovi. Simbolički označava betlehemsku zvijezdu. Zvjezdica je kasnijeg porijekla, svakako mlađa od IX. stoljeća. Njezina upotreba došla je s razvojem simbolike, negdje u XI. stoljeću. Rusi često stoga na proskomidikonu drže sliku Rođenja Kristova mjesto Raspeća, koje više odgovara tradiciji.
4. **Koplje, loghe** je nož naoštren s obje strane u obliku koplja, kojem drška završava križićem. Služi za rezanje žrtvenog Kruha. Uveden je u liturgijsku upotrebu u XII. i XIII. stoljeću.
5. **Žličica, labis** od dragocjene kovine uvedena je najprije u Siriji u VII. stoljeću, a onda u Bizantu negdje u drugoj polovici VII. stoljeća, da bi se njome dijelila sv. Pričest vjernicima pod obje prilike. Još Trulski sabor (692.) tražio je da se drži stara praksa pričešćivanja, po kojoj se sv. Kruh davao na dlan desne ruke, koja je bila unakrst položena na lijevoj ruci, a sv. Krv iz kaleža, koga su pružili svećenici ili đakoni. Simbolizam je uzet iz proroka Izaije (c. IV, 6), gdje je govor o žeravici koju serafini drže na oltaru.

Koplja i žličice

Neposvećeni pribor

1. **Križ:** ima ih više vrsti: naprestolni, ručni, naprsni. Lik Kristov na križu može biti samo naslikan, graviran ili reljefan s četiri čavla pribijen.

Naprestolni križ

Ručni križ

Naprsni križ

2. **Spužva, spoggos, mousa** je trouglasta, veličine tri do četiri centimetra i upotrebljava se za čišćenje diskosa iza sv. Pričesti i simbolizira spužvu, u kojoj je Isusu dan piti ocat pomiješan sa žuči (Mt. 27,43). O njoj govori već sv. Ivan Zlatousti. Neki se umjesto spužvicom služe samo bijelim rupčićem zvanim lention.
3. **Pokrivači, kalymmata:** Mali pokrivači su lijepo izvezeni, obično iz iste materije iz koje i crkvena odijela, a služe za pokrivanje diskosa (*dyskokalimma*), kaleža (*deuteronkalymma*). Ovi pokrivači moraju biti načinjeni u obliku križa. Preko njih se stavlja veliki pokrivač (*aer, nefele, vozduh*), kojim se pokrivaju već pokriveni diskos i kalež. Na svakom od ovih pokrivača nalazi se ušiven križ. Mali pokrivači označuju simbolički platno, kojim je bilo uvijeno tijelo Isusovo kod pokopa, dok air, vozduh, simbolizira kamen, kojim je bio zatvoren grob. Pošto se njime maše nad sv. Darovima i ustalasava zrak, kasniji simbolisti dali su mu značenje sile Svetog Duha nad darovima.
4. **Ripide, ripidion, fllabelum, lepeze** sastoje se od okruglih ploča, na kojima su naslikani šestokrilati anđeli, pa se zato često zovu i

Ripide

hexapterigon. Prvotno su bile načinjene od paunovih pera ili tankih pergamentnih listova. Njima su đakoni mahali nad svetim konsekriranim darovima, da ne bi palo nešto na njih. U sirskim crkvama često su bile ripide od srebra.

Spominje ih već sv. Ivan Zlatousti. Prema monahu Jobu (VI. stoljeće) mahanje ripidama imalo je opominjati vjernike da napuste sve zemaljsko i da se kontemplacijom uzdignu u nebeske ljepote. Ripide stoje naokolo žrtvenika, a iznose se u svečanim zgodama i procesijama.

5. **Svijećnjaci, kerostates** sa svijećama pojavljuju se već u IV. stoljeću. Razlikujemo ih više vrsta: jednograni (*manoualion*), dvograni (*dikerion*), trograni (*trikerion*) i mnogograni (*polykerion*) prema tome da li imaju jednu, dvije, tri ili više grana i svijeća. Na žrtvenik se stavljaju samo jednograni svijećnjaci nazvani arapskim imenom samoanion. Dvogranim i trogranim služi se biskup pri sv. liturgijama blagoslivljajući narod. Prvi znači dvije naravi u Kristu, a drugi simbolizira tri osobe u Bogu. Ako na mnogogranom svijećnjaku gori ulje, zove se polyealion. Osim svih ovih svijećnjaka postoji i jedan dvograni, koji se nekad nosio pred carem, a danas se nosi pred patrijarhom, kad ide slaviti liturgiju, a zove se divampulos. Taj svijećnjak može biti i u formi lustera na visećem lancu.

Kandilo

6. **Zvona** su bila poznata već u VI. stoljeću ali na istoku nisu bila u upotrebi nego klepala, *sematron*. S početka je to bila drvena, a onda metalna ploča kojom se davao znak za bogoslužje. Klepalo se upotrebljava u samostanima i danas, osobito na Atosu.

7. **Kadionica, thymisterion**, razlikuje se od kadionice u latinskom obredu po tome što je mnogo kraća i što se drži samo u desnoj ruci. Lanci na kojima visi kadionica često imaju sitna zvonca. U Liturgiji pretposvećenih darova kao i pri mrtvacu mjesto obične kadionice na lancu upotrebljava se kadionica na stalak, u kome tamjan polagano gori.

Posudice za sv. Myro i ulje

Kadionica sa zvončićima

Petohljebnica

Oleiptron – kist za pomazivanje svetim uljem

8. U **artoforiju** čuva se presv. Euharistija ili u manjem zatvorenom kaležu ili u zlatnoj ili srebrnoj kutiji (*darohraniteljnica*), a sv. Pričest nosi se bolesniku također u takvoj maloj kutiji, zajedno s posvećenim uljem, kojim se podjeljuje zadnja pomast. U takvoj se kutiji čuva i sv. Alabastron (*myro*).
9. **Petohljebnica.** Pri obavljanju tzv. litije, vsenočnog bdijenja služi petohljebnica za blagoslov kruha, vina i ulja (*aggoi*). Za grijanje tople vode (*zeon*) služi posuda thermarion, orkiolion. Za pomazanje uljem oleiptron, za umivanje ruku biskupovih kherniboxestron.
10. **Plaštanica** je slična antimensionu samo mnogo većih dimenzija, izrađena iz skupocjene tkanine i urešena dragocjenim kamenjem. Na njoj je slika Kristova polaganja u grob. Izlaže se na Veliki Petak na cjelivanje narodu. Još u IV. stoljeću na taj dan izlagali su se dijelovi sv. Križa, a u Carigradu iza 614. godine koplje, kojim je bilo probodeno tijelo Kristovo.

Plaštanica

LITURGIJSKO ODIJELO

1. **Naramenik, anabolaien, naplešnik.** U istočnoj Crkvi je nepoznat, ali je uveden u novije vrijeme kod istočnih katolika pod uplivom zapadnog obreda.
2. **Stihar, stoiharion** (od *stihos = red, linija*). Zvala se tako rimska tunika zbog zlatno vezenih redova na njoj. U prvom stoljeću sezao je stihar do koljena, a u III. i IV. stoljeću pokrivao je čitavo tijelo, od vrata do nogu, zato se i zove "poderes". U svakidašnjem životu tunika je bila tamne, pri bogoslužju bijele, često i crvene boje. Napravljena je bila od lana, kasnije od svile ili drugog skupocjenog materijala. Sv. Ivan Zlatousti nazivlje stihar hitoniskos. Prema tumačenju, liturgijska bijela boja označava sjaj božanstva, a takav treba da je i cijeli život svećenikov, odsjev božanstva. U njemu je milost Božja, koja treba da napunja svećenika, čistoća, svetost, sjaj Krista i anđela. U spisu o sv. hramu Božjem veli Simeon Sol., da je stihar najsjajnije odijelo anđela, simbol čistoće i neokaljanosti svećeničkog staleža. Ako je stihar crvene boje, to je znak muka i trpljenja, koje je Riječ Božja za nas pretrpjela i krv svoju izlila. Stihar je zajedničko odijelo biskupa, svećenika i đakona.
3. **Narukvice, epimanikija, manipuli.** Rukave stihara stezali su zaponci lorija, *ta en te heiri*, da ne smetaju pri bogosluženju. Kasnije su se pretvorile u narukvice, manšete. Kao samostalni dio liturgijske odjeće spominje ih Petar Antohijski 1054. godine u pismu Cerulariju. Pseudo-German kaže, da označavaju veze kojima su Židovi vezali ruke Kristove i vodili ga Kajfi i Pilatu. Simeon Sol. smatra narukvice simbolom sile i moći Božje. Narukvice su najprije bile privilegij bizantskih vladara, a kasnije dozvoljene patrijarsima, biskupima, arhiđakonima i podđakonima. Istom od XVII. stoljeća nose ih i đakoni. Kod ređenja nema o njima riječi, niti u najstarijim liturgikonima.
4. **Orar, orarion, orarium** spada sa stiharom među najstarije dijelove liturgijskih odijela. Teodoret Cirski (393. - 458.) piše, da je već Konstantin Veliki poklonio biskupu Makariju posvećenu štolu. Sabor laudicejski spominje ga po imenu (can. 22,23). Prema sv. Izidoru Peluz (+400.) tumači sv. German orar kao ručnik, kojim je Isus otirao noge Apostolima kod pranja na Veliki Četvrtak. Nazivlje ga

othone - poniznost Kristova. Orar nosi đakon preko lijevog ramena i prema Simeonu Sol. označava krila anđeoska, jer đakoni moraju uvijek biti spremni na službu Božju. Stoga je na oraru natpis: Svet, svet, svet Gospod Sabaot.

5. **Epitrahil** nije drugo nego orar stavljen oko vrata i spušten naprijed. Zato i dolazi od epi i trahelos = vrat. Odgovara latinskoj štoli. U liturgici ima više značenja: trnov vijenac, jaram Kristov, koji prima svećenik; uže kojim je Krist bio vezan oko vrata i odveden k velikom svećeniku i milost, koja dolazi s neba. Osim toga, Simeon Sol. kaže da epitrahilom svećenik služeći Liturgiju uzimlje na sebe križ i nosi ga. Od svih ovih tumačenja usvojeno je kao glavno ono o milosti Božjoj. Prvi puta se spominje u IX. stoljeću kod Germana. Epitrahil je znak svećeničke vlasti.
6. **Pojas, zonarion, cingulum.** Postojao je već u IV. stoljeću da pri kretnji ne bi smetao stiharu i epitrahilu. U bizantskom obredu zaveden je iza VIII. stoljeća. Sveti Sofronije kaže da se dolikuje svećeniku izvršavati sve radnje prepasan, jer njegove misli treba da su sabrane i stegnute. Po sv. Germanu označava veličanstvo, koje opasuje Krista. Prema Simeonu Sol. simbol je službe, koju je Isus uzeo na sebe, znači sliku koju Bog daje svećeniku.
7. **Felon, felonion.** Gornji široki ogrtač, koji nas podsjeća na široke haljine, koje su po običaju židovskom nosili Krist i Apostoli. O felonu go-

Crni epitrahil (Grkokatolička crkva Vovedenija u Koretićima – Žumberak)

vori već Origen (250. g.) U liturgijsku upotrebu ušao je felon u IV. stoljeću. Bio je crvene boje, a označavao je ogrtač u kojem je Isus bio izvrgnut ruglu. Prema sv. Germanu znači puninu milosti Božje, koja treba da resi svećenika, a znači i pravdu donesenu s Kristom na svijet. U XI. stoljeću udomaćili su se feloni urešeni malim križićima, (*polystarium*), koje su nosili najprije patrijarsi, a onda metropolite.

Fejlon i epitrahil

8. **Omofor,** sličan je latinskom paliumu. Omofor služi od IV. stoljeća kao biskupska oznaka. Za vrijeme Izidora Peluz. bio je od vune. Biskup, koji ga je tako na ramenu nosio simbolizirao je Krista - Dobrog pastira, koji traži izgubljenu ovcu i našavši je nosi je na ramenu. U današnjoj formi utvrđen je u XII. stoljeću i Simeon Sol. također traži da bude od vune. Prema njemu omofor znači otkupljenje čitave ljudske naravi. Danas je omofor izrađen od svilene materije i nosi se na oba ramena.

   Postoje dvije vrste omofora: veliki i mali. Prvi nosi biskup na početku Liturgije, do čitanja apostola, te na svim svečanostima izvan hrama. U drugom omoforu, koji je stariji od prvog, završavaju biskupi proskomidiju, pretvorbu i podjeljuju sakramente i blagoslove u crkvi. Omofor, osobito mali, je najodličnije biskupsko liturgijsko odijelo. Bez njega se ne može obavljati liturgijskih funkcija.

9. **Sakos.** Biskupsko odijelo mjesto felona slično latinskoj dalmatici. Sakos su nosili konzuli i imperatori. Od XI. stoljeća odlikovan je sakosom carigradski patrijarh i metropolite. S početka je patrijarh nosio sakos samo tri puta u godini: Božić, Uskrs i Duhovi. Kod Grka i Melkita i danas još upotrebljavaju sakos, samo patrijarh i metropolita, a kod ostalih istočnjaka i drugi biskupi. Simbolizira duh pokajanja.
10. **Enkolpion, panagion** zove se medaljon sa slikom Kristovom ili Bogorodičinom, kojega biskup nosi na prsima. S početka je u medalji bila relikvija sv. Križa Kristova i zato je i medaljon bio izrađen u obliku križa. Kad je u Srednjem vijeku uvedeno da biskupi nose križ, enkolpion je dobio ovalan oblik. Tako danas nose biskupi i križ i enkolpion.
11. **Mitra, kibaris, tiara u formi krune,** ukrašena dragocjenim kamenjem. U Rusiji samo kijevski metropolita ima na mitri križ. U davnini, kaže Balsamon, svi grčki biskupi su liturgijali otkrivene glave

Vladičanska mitra (Eparhijski muzej u Križevcima)

osim aleksandrijskog patrijarha, koji je bio nasljednik sv. Ćirila Aleksandrijskog. Njemu je, naime, papa Celestin poslao mitru i odredio ga da u njegovo ime predsjeda općem saboru u Efezu. Poslije propasti Bizantskog carstva prisvojili su si carigradski patrijarsi i carsku krunu i uveli je u liturgijsko bogosluženje. Od XVII. stoljeća preuzeli su to i ostali biskupi. Oblik mitre bio je vrlo različit. Mitra je više povez glave, kako su nosili pape u Rimu. Rimska tiara razvila se iz kamilavke iz Erigije a donjim obručem urešenim dragocjenim kamenjem (od IX. -XI. st.) kao simbolom vladavine. Iza Bonifacija VIII. (1295.) dobila je dva obruča, simbol dvostruke vlasti. Za Benedikta XI. ili Klementa V. (1305.) tri obruča. Tako je ostala do danas. U Rusiji je bila u običaju tzv. šapla - mitra sve do Nikona. Godine 1653. uveo je i Nikon u Rusiju krunu - mitru bizantskih careva. Mitra simbolizira Kristov trnovi vijenac te čast i slavu, kojom je odlikovan Spasitelj.

12. **Pastirski štap, rabdos, paterissa** je simbol očinske vlasti. Pastirska palica istočnih biskupa je kraća nego u latinskom obredu i na vrhu ima dvije zmije koje vrebaju na križ. Opomena na pastoralnu razboritost prema riječima: Budite mudri kao zmije.
13. **Epigonation, nabedrenik** je tvrdo platno, obično ista materijala od koje i felon. Četvrtastog je oblika, širine oko 30 cm ukrašeno križem ili slikom i privezano za pojas na desnom bedru. Nastao je iza VI. stoljeća, a označava duhovni mač. Do XII. stoljeća nosili su ga biskupi, a kasnije protosenđeli i ostali dignitarci ili zaslužni svećenici, ali ovi ga vješaju s lijeve strane.
14. **Mantija, mandijas, pluviale** perzijskog je porijekla i neki vele da je to carski plašt (*hlamydion*), koji je car i dostojanstvenici oblačio prigodom svečanih procesija, a drugi misle da je to plašt filozofa, kojega su monasi akomodirali svojim potrebama. Pošto su se biskupi birali između monaha, zadržali su svoj monaški plašt u svim prilikama, gdje se ne nosi omofor. Do XV. stoljeća nosili su ga izvan crkve. Mantija je vrlo široki plašt, ljubičaste boje, bogato izvezen. Tako su na njoj izvezene četiri tablice, koje predstavljaju Stari i Novi zavjet i potoci, koji simboliziraju vodu živu o kojoj govori Krist. (Iv. 7,38).

LITURGIJSKE KNJIGE

U istočnom obredu u prvom redu bizantskom postoji ovih 12 liturgijskih knjiga:

1. **Tipikoni (*ustav*, *diataksis*)** je sistematski izloženi raspored, kako se imaju vršiti bogosluženja. U I. stoljeću kršćanstva nije bilo strogo ustanovljenog poretka. Ali već sv. Pavao piše Korinćanima: "*Sve neka bude pošteno i uredno*" (I. Kor. 14,40). U svojoj bitnosti bogosluženje je u prva vremena kršćanstva bilo svagdje jednako, no u pojedinostima se razlikovalo. Svaka oblast i svaki kraj prilagođavao je bogosluženje prema svojim potrebama i narodnom duhu, pa su tako nastajale mnoge mjesne osobine u bogoslužju, osobito u samostanima. Crkva je uvijek išla za tim, da se u načinu i oblicima bogoslužja postigne jednoličnost. Ovo nastojanje imalo je za posljedicu da su viđeni crkveni ljudi popisali glavne obredne odredbe, kojih se imaju nadošla pokoljenja pridržavati. Tako je prvi crkveni ustav sastavio sv. Sava Posvećeni (439. - 532.), za svoje redovnike u Palestini. Sadržava tradiciju najstarijeg redovničkog života i načina bogosluženja, a bio je mjerodavan za cijelo liturgičko područje jeruzalemske Crkve. Kada je 614. godine perzijski vladar Kosroje zauzeo Jeruzalem i Palestinu, prestao je i Savin red bogosluženja, pa je njegov tipik morao biti podvrgnut reviziji. Učinio je to sv. Sofronije. U vrijeme protektorata zapadnih vladara (797. - 969.) izradio je konačno jeruzalemski tipik. Godine 969. zauzeli su egipatski Fatimite Siriju i time je porastao sjaj bogoslužja. Jeruzalemska crkva obraća se carigradskoj za pomoć koju ona i u izobilju pruža, ali podliježe njegovom obliku u pogledu bogosluženja.

   Kao što je u Jeruzalemu sv. Sava Posvećeni sastavio ustav za tamošnje područje, tako je u Carigradu sv. Teodor Studita (+812.) i za carigradsko liturgijsko područje. Uveden je bio na Atos i Južnu Italiju. Kasnije bude opširno izložen po patrijarhu Aleksiju (1025. - 1043,), preveden na slavenski jezik i uveden po svim slavenskim samostanima.

   Osim tih tipikona važan je i onaj carice Irene od konca XI. stoljeća, odnosno početka XII. stoljeća te tipikon metropolite ruskoga Georgija iz druge polovice XII. stoljeća, zatim Odgovori Kartofilaxa Petra (koncem XI. stoljeća), pa pravila patrijarha Nikole Gramatika

(koncem XI. st. i početkom XII. st.) i Ustav Sinod. bib. br. 318 iz XIII. stoljeća i itd.

2. **Euhologija**. Euhologikon je zbornik obrednih molitava za pojedine bogoslužne radnje, od kojih je najvažnija sv. Liturgija. Nije imao određenog sistema. Molitve su bile često napisane na dugačkom svitku (*eiletos*), pa su se zvale i eiletarion. Vremenom se Euhologion na svitku pretvorio u knjigu, koja je po potrebi i redu sadržavala bogoslužne čine (*taksis*), pa je otuda nazvan u XII. stoljeću taktikon. Pošto su na prvom mjestu u svitku stajale liturgije, to je već u XII. stoljeću dobio naziv leiturgikon ili leiturgiarion. Tada su se liturgije izdvojile u zasebnu knjigu pod tim naslovom pridržavši još i neke druge bogoslužne radnje. Liturgije su bile poredane tako, da je Vasilijeva bila na prvom mjestu, zatim Zlatoustova, pa Predposvećenih darova. Najstariji euhologioni, liturgikoni, koji su do nas došli jesu: Barberinov VIII. stoljeće, Porfirijev VIII. stoljeće, Sinajski br. 958 iz X. stoljeća, Sebastianov iz X. stoljeća, Vatikanski grč. 2282 iz X. stoljeća, Grrottaferratski (krypt. G.Br.II) iz XI. stoljeća, Vatikanski grč. 1970 iz XI. stoljeća, Sinajski 973 iz XI. stoljeća, Bodl. Cronw. iz XIII. stoljeća itd.

3. **Liturgikon, Missale**. Njegov je glavni sadržaj tri Liturgije: sv. Ivana Zlatoustog, sv. Bazilija Velikog i Predposvećenih darova. Tako je učinio i Filotej u svom Diataksimu. Službeno rimsko slavensko izdanje uvrstio je u liturgikon još i Večernju i Jutrenju te mjesecoslov. Liturgikon nazivaju "knjiga tajanstvena" radi molitava, koje se govore tiho kao i zbog najveće i najuzvišenije tajne presvete žrtve. Najstariji štampani Liturgikon je izdan 1507. u Trgovištu

Staroslavenski liturgikon u Križevačkoj eparhiji

po monahu Makariju. To je isti onaj monah koji se trudio oko izdanja Službenika Božidara Vukovića godine 1519.

Dosadašnja katolička izdanja imaju osim liturgija još i bogoslužena na praznike pa mjesecoslov s najpotrebnijim pjesmama (*troparima*) i perikopama, zatim opće službe svecima i u razne nakane itd.

Liturgikon, kome su još dodane funkcije što ih vrši biskup, zove se Archieratikon.

4. **Evanđelje**. Sadržaje evanđelja četiriju evanđelista: Mateja, Marka, Luke i Ivana osim na glave i stihove dijeli se na tzv. začala ili *periskope*, *lectiones*. Matej ima 116 začala, a Marko 76, Luka 114, Ivan 67. Čitaju se slijedećim redom: Evanđelje po sv. Ivanu započinje na Uskrs i čita se do Duhova osim bijeloga utorka (Luka), nedjelje Mironosive (Marko) i Uzašašća (Luka). S ponedjeljkom iza Duhova započinje sv. Matej i čita se do petka po Našašću sv. Križa (Vozviženiju) i to 11 tjedana isključivo, a 6 subotom i nedjeljom. Iza toga slijedi evanđelje po Luki sve do nedjelje Siropusne, tj. 12 tjedana isključivo, a kroz 6 tjedana subotom i nedjeljom. Evanđelje po Marku se uzima u one dane kad se ne čita Matej i Luka, i još k tome na 1-5 subotu korizme te na 2-5 nedjelju korizme.

Sveto Evanđelje

5. **Apostol**. Knjiga sadrži djela apostolska i poslanice Apostola. Dijeli se također na začala, ali tako da ta začala počinju s Djelima Apostolskim i idu redom. Ima ih ukupno 335. Perikope apostola počinju s Uskrsom. Kad je nastala podjela na začala ili perikope teško je ustanoviti. Neki je pripisuju Eutaliju, Aleksandrijskom đakonu iz V. stoljeća, drugi sv. Sofroniju ili Ivanu Damašćanskom. Knjigu Apostol nazivaju i praxapostol.

6. **Psaltir**. Davidovih 150 psalama prilagođeno je kršćanskom bogosluženju i podijeljeno na 20 katizmi (*Kanthizmata*), a svaka katizma na 3 slave ili antifone (*staseis*). Zovu se "slave", jer završavaju amalom doxologijom. Psalmima je dodano 9 biblijskih oda, koje su uvedene u jutarnji oficij. Te su ode slijedeće: Pjesma Mojsijeva (Deuter 32), Pjesma Anina, matere Samuilove (I. Reg. 2.), Habakuk (c. 3.), Izaija (26), Jona (c. 2.), Danijel (c. 3.), Bogorodičina (Luk. 1.), Zaharijina (Luk. 1). Ove pjesme pjevaju se u korizmi.

   Rusi su dodali ispred ovih psalama još i simbol vjere sv. Atanazija, kratko izloženje o vjeri sv. Anastazija Antiohijskog i sv. Maksima i pouku kako se treba prekrižiti. Podjela na katizme je vrlo stara, a zavedena je da se vjernici ne bi umarali neprekidnim čitanjem. Prema propisima istočne Crkve trebalo bi cijeli psaltir pročitati na bogosluženjima u jednom tjednu, a u korizmi i dva puta. Uslijed nestašice knjiga među Slavenima bio je običaj pridodavati psaltiru još i druge molitve iz časoslova, mineje i drugo. Tako je nastao "Psaltir Sledovanaja".

   Neki psalmi imaju i svoja posebna imena. Tako npr. 103. psalam, "*Blagoslovi dušo moja Gospoda*", zove se *prooimiakos* ili *rednačinateljinij*, jer njime započinje večernjica. Psalmi 3, 37, 62, 102 i 142 zovu se Šestopsalmi jer u tom broju dolaze na jutarnjem bogoslužju. Psalmi 119-133 zovu se "*stepeni*" jer su ih Židovi pjevali na petnaest stepenica hrama. Psalmi 6, 31, 37, 50, 101, 129 i 149 zovu se pokajnički.

7. **Časoslov, horologion, horarium** sadrži nepromjenjive molitve svakidašnjeg općeg bogoslužja: polnoćnica, jutrenja, časovi, objednica, večernja i povečernjica. Dodane su još neke pjesme (*tropari*) na 8 nedjeljnih glasova, akatisti itd. Knjiga je sastavljena u dubokoj kršćanskoj starini u IV. stoljeću.

8. **Oktioh, oktoehos, osmoglasnik** sadrži pjesme bogosluženja za svaki dan u tjednu: jutrenje, večernjica, povečernjice i Liturgije, a za

nedjelju još i male večernjice i ponoćnice. Sedam takvih bogoslužena pjevaju se po jednom glasu pa se i zovu "glas". Osam tjedana čini osam glasova ili jedan "stup" (*stolp*). Takvih "stupova" ima u godini dana šest. Oktoih se na radne dane upotrebljava od nedjelje odnosno ponedjeljka iza nedjelje Svih svetih do subote pred Mesopustom. Na nedjelje se upotrebljavaju od nedjelje iza Svih Svetih do uključivo pete nedjelje korizme. Prema tome se ne upotrebljava Oktoih na radne dane: od mesopusne subote; na nedjelje: od Cvijetne do Svih Svetih pa na dvanaest praznika Gospodnjih bez obzira, da li padnu na radni dan ili na nedjelju.

Oktoih se razvijao postepeno od VI. st. Mnogo zasluga ima sv. Ivan Damašćanski i monasi Studite. Josip Himnograf dodao je 96 kanona, a Teofan Graptos 32. Na njemu je radio još sredinom IX. st. Metrofan iz Smirne. Još u IX. st. sadržavao je oktoih tekstove pjesama samo za nedjelje: kasnije je nadopunjavan. Tako prošireni oktoih zovu Grci "*parakletike*" (od riječi *parakleo=tješim*).

9. **Triod, triodion=trois odai**. Tako se zovu dvije knjige koje sadržavaju bogosluženja u korizmi i u pedesetnici. Prva se zove posni triod, a druga cvjetni triod. Posni triod se upotrebljava od nedjelje Mitarja i farizeja do Velike Subote uključivo. Cvjetni triod počinje Uskrsom a završava nedjeljom Svih Svetih. Po svom sastavu sličan je triod oktoihu, samo što mjesto potpunih pjesama s devet oda ima pjesme sa tri ode. U triodu se nalaze pjesme mnogih pjesnika počevši od V. st., pa sve do XIV. st. Uglavnom je triod djelo studitskog samostana i škole u XVIII. st. Na njegovu sastavu radili su Andrija Slijepi, Himnograf sa Stjepanom Sabaitom. Najljepše pjesme pripadaju braći Teodoru i Josipu Studiti, Kuzmi Majumskom i drugima. Prvotni triod je potpuno katolički ispravan, ali u XIV. st. ušle su neke pjesme, koje su antikatoličke, a uveo ih je patrijarh Filotej. Takve su npr. one kojima se slavi Grgur Palama (+1359.) i praznik "ortodoksije".

   Cvjetni triod se zove i *pentekostarion*.

10. **Mineja, menajon** sadržava bogosluženja praznika i svetaca svaki dan u čitavoj godini, a pošto se dijeli na 12 dijelova, za svaki mjesec po jedna knjiga, zove se mjesečna mineja (od *Men-mjesec*). Svaki dan ima svoj posebni oficij u čast jednoga ili više svetaca, koji se slavi toga dana. Redovito su to pjesnički kanoni na jutrenji i večer-

nji sa svojih devet tipičnih oda. Između šeste i devete ode nalaze se mnoge historijske note i životopisi, slično kao u latinskom martirologiju ili drugom nokturnu. Nazivaju se ksynaksarion. Koji put su ove povijesne bilješke izvađene i redagirane u posebnu knjigu nazvanu menologion. Najpoznatiji je menologion cara Vasilija iz X. st. izdan kod Migne PG.117, col. 19-414. Ovi menologioni bili su uređeni za čitanje u samostanima i poznati su pod imenom paterika. U starocrkvenom prijevodu zovu se i prolozi.

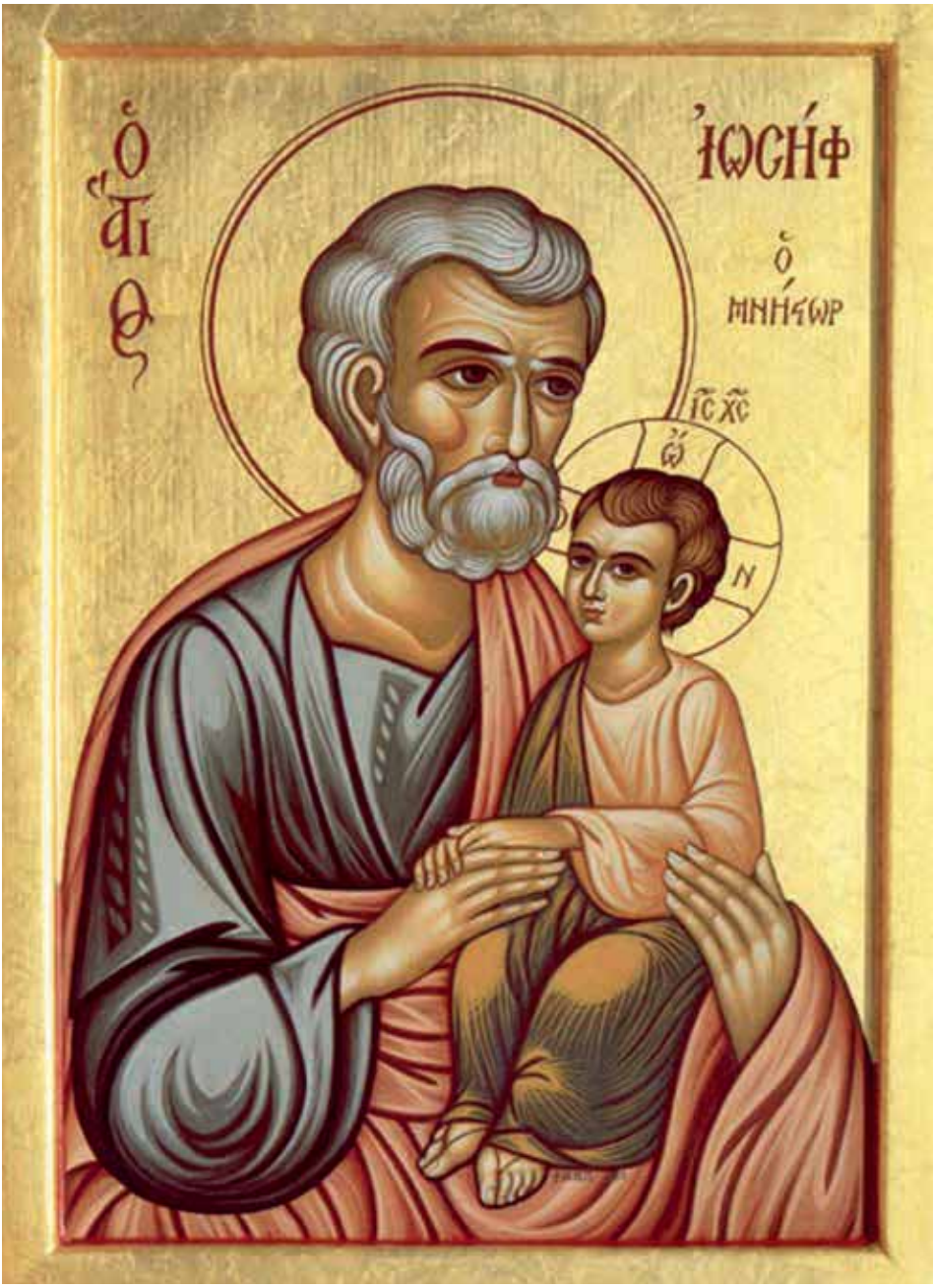
Pošto mnoge crkve nisu bile u stanju nabaviti mjesečnu mineju u 12 knjiga, učinjeni su izvatci iz mjesečne mineje na taj način što su sveci podijeljeni na više razreda: Proroci, Apostoli, svetitelji (biskupi), mučenici i mučenice, propodobni itd. Klasificirani su i praznici na: Gospodnje, Bogorodičine, Časnog Križa, Anđela, Ivana Krstitelja i Saborskih otaca. Ovakvo sastavljena mineja zove se opća mineja.

11. **Anthologion, trefologion, cvjetoslov, praznička mineja**, također je izvadak iz mjesečne mineje. Sadržaje službe Gospodnjih i Bogorodičinih praznika, koji se slave posvuda na svečani način, a za ostale nesvečanije praznike i svece uzete su službe prema razredima, u koji su uvršteni, kako je to provedeno u općoj mineji.

    Mineja se razvijala postepeno od vremena sv. Sofronija pa do ruskih pjesnika XIV. st. Najvećih zasluga ima sv. Ivan Damaskin i braća Studite.

12. **Irmologion** je knjiga namijenjena pjevačima. Svoje ime dobila je po irmosima, tj. prvim strofama pjesničkih kanona, o kojima će biti riječi niže. K irmosima nadošle su i druge pjesme, koje kantori pjevaju kod bogosluženja. Nastao je vjerojatno u vrijeme kad su strofe kanona počeli čitati na sredini crkve, a kantori su pjevali samo irmose prve strofe u svakoj odi.

O LITURGIJSKIM ČINIMA

Sveti Josip

OPĆI LITURGIJSKI ČINI

Čin (*taksis = čin*) je red molitava, koje sačinjavaju jednu harmoničnu cjelinu. Izvođenje njihovo u pojedinim prigodama je akolouthia - posljedovanije. Čin i posljedovanije uzimaju se često sinonimno. U vrijeme sv. braće Ćirila i Metoda svako samostalno bogosluženje zvalo se činom. U Srednjem vijeku preveli su riječ *akolouthia* sa *sequentia*. Bit liturgijskih radnji sačinjavaju molitve i pjesme.

1. Molitva. Iz liturgijskih molitava prodire duh starokršćanske Kristologije. Za razliku od latinskih imaju istočne molitve na sebi više dogmatskog i apologetskog karaktera. U svom pjesničkom obliku izražavaju pobjedu nad trinitarnim i kristološkim herezama.

Neke molitve su zajedničke mnogim liturgijskim činovima. Njima se ti činovi započinju ili završavaju.

Započinju se sa: *Blagoslovljen Bog naš, uvijek i sada, vazda i u vijeke vjekova* (Večernjica); *Blagoslovljeno carstvo Oca i Sina i Svetoga Duha…* (Liturgija); *Slava Svetom, jedinodobitnom, životvornom i nerazdjeljivom Trojstvu* (Jutrenja). Sv. Teodor Studita veli da se sa: *Blagoslovljen Bog naš…* izražava skromnost i skrušenost, a sa *Blagoslovljeno Carstvo…* pobjeda i dostojanstvo Božje.

Narod odgovara "*Amin*", što znači "Tako neka bude". Amin je preuzeto iz sinagogalnog bogosluženja i iz poštovanja nije prevedeno. O njegovoj liturgijskoj upotrebi svjedoči već sv. Justin. Iza toga slijede redovno molitve, koje se zajedničkim imenom zovu "Načalo običnoje" (*Obični početak*):

"Slava Tebi, Bože naš, slava Tebi!

Care nebeski, Utješitelju, Duše istini, koji si svuda i sve ispunjaš, riznice dobara i davaoče života! Dođi i useli se u nas i očisti nas od svake ljage, i spasi, Dobri, duše naše.

Sveti Bože, Sveti krepki, sveti besmertni, smiluj se nama. (3 puta)

Slava Ocu i Sinu i Svetome Duhu, i sada i u vijeke vjekova. Amin

Presveto Trojstvo, pomiluj nas, Gospode, očisti grijehe naše Gospodaru, oprosti bezakonja naša; Sveti, posjeti i iscijeli nemoći naše, imena Tvoga radi.

Gospodi pomiluj. (3 puta)

Slava Ocu i Sinu i Svetome Duhu i sada i uvijek i u vijeke vjekova. Amin.

Oče naš, koji si na nebesima, da se sveti Ime Tvoje, da dođe kraljevstvo Tvoje, da bude volja Tvoja, kako na nebesima, tako i na zemlji. Kruh naš potrebni, daj

nam danas; i otpusti nam dugove naše, kao i mi što otpuštamo dužnicima našim, i ne uvedi nas u iskušenje, nego izbavi nas od opakoga.

Svećenik:

Jer je tvoje carstvo i sila i slava, Oca i Sina i Svetoga Duha, sada i u vijeke vjekova.

Narod:Amin.

Gospode pomiluj. (12 puta)

Slava Ocu i Sinu i Svetomu Duhu, i sada i uvijek, i u vijeke vjekova. Amin.

Dođite, poklonimo se Caru našemu Bogu.

Dođite, poklonimo se i pripadnimo Kristu, Caru našemu i Bogu.

Dođite, poklonimo se i pripadnimo njemu, Kristu, Caru i Bogu našemu."

"Načalo običnoje" zapaženo je u XII. st. kod samostanskog ćelijnog moljenja časoslova, ali bez molitve Duha Svetoga, koja je novijeg datuma. Najstariji oblik "Načala" bio je "*Dođite, poklonimo se*" (Ps. 94,6) i uzvik "*Gospode pomiluj nas i blagoslovi nas*" (Ps. 66,1 Num. 6,25). Neke molitve započinjale su na poziv svećenika: *Gospodu se pomolimo*, a druge poslije kršćanskog pozdrava: *Mir svima*. Jedna i druga forma bila je uobičajena kod Židova.

U mnogim bogosluženjima se upotrebljava nicejsko-carigradski simbol vjere, molitva Presvetoj Bogorodici:

Bogorodice, Djevice, raduj se, puna si milosti, Marijo, Gospod je s Tobom; blagoslovljena si među ženama i blagoslovljen plod utrobe Tvoje, jer si rodila Krista, Spasitelja i Otkupitelja duša naših. Molitva se pjevala oko 600. g. prije evanđelja na praznike Bogorodične u egipatskom liturgičkom području.

Simbol vjere. Njime se očitovala pripadnost nauci Kristovoj, i on se upotrebljavao od najstarijih vremena, u prvom redu kod krštenja. Taj simbol dolazi u svojoj biti od Apostola i zove se apostolski. Tokom vremena nadopunjavan je, pa je tako nastao nicejsko-carigradski i ušao u Liturgiju.

Molitva Bogorodična zabilježena je već u Liturgiji sv. Jakova.

Ektenija dolazi od riječi "*ekteino*" = protežem, tj. red prošnji za razne osobe i potrebe kršćanskog života, ili "ekktenos" = usrdno u vezi s Lukinim evanđeljem (22,43). Ektenije poznaje i sinagogalno bogosluženje u obliku litanijskih prošnja za razne staleže. Vršili su se klečeći iza čitanja Sv. Pisma. U prvo vrijeme kršćanstva spominje ih sv. Justin i apostolske ustanove, a također i sv. Klement Rimski (Ep. I. 59)

Postoji više vrsta ektenija. Velika ektenija, u davnini se zvala synapte (*syn+apto*), lat. collecta (*colligere = sakupiti*). Đakon skuplja prošnje vjernika i u ime njihovo ih izgovara. Zove se i mirna (*eirenika*) prema prvoj prošnji. Katkad nosi naslov ektenija đakonstva (*diakonika*), jer ju je govorio đakon. Sastoji se iz 11 kratkih prošnji, koje slijede jedna za drugom, a završavaju se uzglasom - ekfonezom u čast Presvetom Trojstvu. Prema Euzebiju sadržaj Velike ektenije bio je prošnja za mir i sigurnost sv. Crkve, za Židove, Samaritance i pogane, a onda za vjernike. Danas je njen sadržaj:

U miru se Gospodu pomolimo,

- *za mir odozgo i cijeloga svijeta,*
- *za Božje crkve njihovo sjedinjenje, za crkvene poglavare,*
- *za sužnjeve i za njihovo spasenje,*
- *da nas izbavi Bog od svake nevolje,*
- *spasi i pomiluje svojom milošću.*

Uz sjećanje Presvete Bogorodice ektenija se završava s uzglasom:

Jer tebi dolikuje svaka slava, čast i poklon, Ocu i Sinu i Svetome Duhu, sada i uvijek i u vijeke vjekova.

Osim Velike ektenije imamo još i "dvostruke", oglašene, prozbene i male ektenije. Prozbena ima 6 prošnji za razne potrebe sa završnim uzglasom, mala ektenija je skraćena Velika ektenija, uzet je početak i svršetak. Ona ima dvije prošnje sa uzglasom, dok "dvostruka" ili suguba sadrži prošnje za pomilovanje naših grijeha, za crkvene poglavare i za druge potrebe. U svim ektenijama dolazi pomen Bogorodičin prije uzglasa, ekfoneze. Ove eksklamacije u čast Presvetom Trojstvu nisu toliko u vezi sa samom ektenijom, koliko s molitvama koje slijede iza ektenije. Danas ove molitve moli svećenik tiho (*mystikos*), ali nekad ih je molio glasno (*ekfonos*), pak su ovi uzglasi samo prirodni završetak tih molitava. Zato je i prirodno, da se ove molitve nalaze prije uzglasa, a ne iza njih, kako je to slučaj u nekim liturgikonima. Ektenije su nastale u okviru dnevnih molitvenih časova i ušle su u sva bogosluženja. Na koji način?

A. Baumstark drži, da im je dvostruki izvor: sirski i carigradski. One ektenije, u kojima se nalaze pozivi na molitvu, pokazuju sirsko porijeklo, dok su one koje sadrže prošnje upravljene izravno Bogu nastale u Carigradu. Liturgist Bishop misli da su sve ektenije nastale u Antiohiji u IV. st. i odavde se raširile po Siriji i ušle u Carigrad. F.E. Brightman razlikuje dvije vrste ektenija: starije, s izravnim prošnjama, a koje su zajedničke svim

obredima, a spominje ih već sv. Justin pod imenom *koinai euhai* (Apol. I. 67,5) i Apostolse ustanove; te mlađe ektenije, koje su sve bizantskog porijekla.

Bogoslužni čini završavaju se posebnim molitvama, koje se zovu otpusti ili *apolisis*. Razlikujemo male i velike otpuste. Mali otpusti se upotrebljavaju na maloj večernjici, povečerju, polnoćnici, časovima i na proskomidiji. Formula je slijedeća:

Svećenik: *Slava Tebi Kriste Bože, nado naša, slava Tebi!*

Zbor: *Slava Ocu i Sinu i Svetome Duhu, i sada i uvijek i u vijeke vjekova. Amin. Gospode pomiluj (3 puta). Blagoslovi!*

Svećenik: *Krist istiniti, Bog naš, molitvama prečiste svoje matere, blaženih i bogonosnih otaca naših, i sviju svetih, neka se smiluje i spasi nas, jer je dobar i čovjekoljubiv.*

Zbor: *Amin.*

Ako se ova formula proširuje nadodavanjem uspomene sveca dotičnog dana, hrama, pisca Liturgije ili drugim kojim dodacima, onda dobijemo veliki otpust. Takvi su na liturgijama, večernjicama, jutrenjama, pokopima itd.

U najstarije vrijeme otpust je bio samo riječima: *Idite u miru - poreuesthe en eirene*!

Istočnjaci običavaju svoje molitve izvršavati okrenuti prema istoku. Origen drži da je taj običaj Crkva primila od samoga Krista, dok sv. Atanazije Sinajit ubraja molenje prema istoku u staru tradiciju.

Ovaj običaj tumači tako da je istok - svijetlost (Iv 8,12), sunce pravde (Iv 1,4,9). Na istoku je bio raj, naša domovina, koju smo po Adamu izgubili, a zaslugama drugoga Adama - Krista natrag dobili. Sveti Ivan Damaščanski kaže da je Krist bio okrenut na križu prema zapadu pa kršćani moleći se prema istoku hoće time označiti da mu žele gledati u lice.

LITURGIJSKO PJESNIŠTVO

Pjesma je uvijek bila vjerna pratiteljica kršćanstva. Uz pjesmu se pojavilo kršćanstvo na zemlji (Lk 2,14), sa pjesmom je Krist išao u smrt (Mt 26,30). Po nadahnuću Svetoga Duha ispjevana je Marijina pjesma (Lk 2, 29 - 32) kao i pjesma Zaharijina (Lk 1, 68 - 79) i Simeonova (Lk 2, 29 - 32) pa je na mnogim mjestima i sv. Pavao dao oduška zanosu u pjesmama (Rim 11, 36; I. Tim 1,17; 3,16; 4,15 II. Tim 2,11-13; 4,8; 5,9,12,13; 15,3), a Efežanima piše:…*napunite se Duhom i govorite jedan s drugim u psalmima, himnom i pjesmama duhovnim pjevajući i klikujući u srcu svome Gospodinu* (5, 18 - 19).

Psalmi su pjesme zahvalnice za primljena dobročinstva. Najveće dobročinstvo je poslanje Otkupitelja na svijet. Ni jedno bogosluženje nije završilo bez psalama. Koji će se psalmi upotrijebiti kod pojedinog bogosluženja određivao je biskup.

Kršćanski osjećaji i potrebe tražile su daljnje samostalno stvaranje. Mnoge doksologije i himne u Apokalipsi otkrivaju "novu pjesmu" (Apok. 11.15,19). Od III. st. ubacivani su među stihove psalama samostalni manji stihovi prozvani po svojoj muzikalnoj ulozi troparima (od *tropos = način pjevanja*). S početka samo kratki uzvici kao *amin, aliluja, Gospodi pomiluj*, kasnije sve dulji. Sačuvao nam se tropar mučeniku Klaudiju spojen sa psalmom 67,3 i 106, 31,32. Tropar Filoteju sa psalmom 26,16; 8,5 i jedan tropar Bogojavljenja spojen sa psalmom 32,6,16. Takvi tropari, pošto su stajali uz stih, zvali su se *stihira*.

Pojavljuju se najprije u egipatskom bogosluženju. Da se ne optereti neki psalam sa toliko stihira, koliko ima stihova, određeno je da tih stihira bude na 4, 6, 8 ili 10 psalamskih stihova računajući od svršetka psalma. Često su psalmi bili prerađivani i ovako prerađeni uvrštavani u razne dijelove bogosluženja. Počeci su samostalnog stvaranja himni. Liturgija sv. Marka pokazuje mnogo tragova ovakve preradbe.

Što je kršćanstvo više dobivalo na terenu u poganskom svijetu, to je više moralo računati s načinom mišljenja i prilagođivati se vanjskim oblicima njihova duhovnog života, da bi kršćanske istine postale shvatljivije. Tako su gnostici iskoristili profane melodije lirske i tragične ode u svrhu svoje propagande (Basilides, Valentin). Sam Origen veli, da kod njih ima mnogo i raznovrsnih pjesama. Tragom gnostika pođoše i drugi heretici kao Arije i Apolinarije, za kojeg kaže povjesničar Sozomen da je tako vješt u skladanju pjesama i tako ih zna začiniti, da ih pjevaju muškarci pri jelu

i poslu, a žene uz preslicu. Prinuđeni su, dakle, bili i vjernici poslužiti se istom metodom. Zadržali bi gnostičku formu i prilagodili sadržaj nauci Crkve. Spomenuti Origen piše, da se Isusu odani kršćani po tome razlikuju od heretika, što u svojim pjesmama odaju slavu jednome Bogu i jedinorođenoj Njegovoj Riječi i Bogu. Prema tome, prve kršćanske pjesme bile su dogmatsko-kristološkog sadržaja, što potvrđuje i sam Plinije Sekund (111. -113.), rimski namjesnik u Britaniji, kad javlja Trajanu o kršćanima "… *Quod essent soliti stato die ante lucem convenire carnemque Christo quasi Deo dicere secum invicem*."

Koliko su lijepe bile te pjesme svjedoči nam: Svjetlosti tiha (*fos hilarion*) svete slave besmrtnoga Oca nebeskoga, svetoga, blaženoga, Isuse - Kriste!, koju je po svjedočanstvu sv. Bazilija ispjevao mučenik Atenogen (+169.). Njemu se pripisuje i anđeoska himna *Gloria in excelsis Deo*. Još starijeg porijekla, vjerojatno iz druge polovice II. st. jesu predivne euharistijske pjesme, od kojih su nam se sačuvali samo ulomci u egipatskim ostraka - papyrosima ili još u rukopisima raznih biblioteka te po časoslovima i tipikonima.

Pjesnici su nazivali svoje pjesme "psalmima". No Crkva nije rado gledala ove psalme, pa je Firmilijan, biskup u Cezareji (+269.) zabranio u svojoj crkvi ove psalme. Za njim se povedoše i drugi biskupi na Istoku tako da je na koncu sabor u Laodiceji (oko 360.) svojim kanonom 59 zabranio upotrebu umjetnih pjesama u bogosluženju. Hereticima je to dobro došlo i oni su uništavali stare pjesme, koje su ušle u crkvenu upotrebu a njima nisu odgovarale. Ovakvo stanje nije moglo dugo trajati. Sv. Grgur Nazijanski uočio je veliku važnost pjesništva i sam je razvijao u godinama 383. - 389. veliku pjesničku djelatnost. Dvije knjige njegovih pjesama bile su kasnije na velikoj cijeni i komentirane po Kuzmi Jeruzalemskom, Niketi, Davidu i kanonistu Zonaru. Ipak u narod nisu te pjesme prodrle, niti ih je grčka Crkva usvojila u svojim bogosluženjima.

Razlog je bio taj, što je Grgur svoje pjesme pjevao u staroj klasičnoj formi, najviše u heksametru. Kao takve nisu mogle progovoriti srcu grčkoga svijeta, jer ta forma nije bila prikladna za izražavanje religioznih čuvstava.

Mlado kršćanstvo, osnovano na novim principima, ovjenčano herojstvom i pobjedama svojih mučenika, ozareno svjetlošću novih vjerskih istina, tražilo je slobodu i u svom pjesničkom izražavanju. Klasična metrička forma osnovana na dužini i kratkoći slogova sapinjala je kršćansku misao u njezinom poletu. Pa ni grčki jezik ni govor nije više bio onaj, ko-

jim su se služili grčki klasici. Pod orijentalnim uplivom nastao je novi općeniti helenistički jezik nazvan *Koine*, u kojem se i kvantitet vokala znatno promijenio. Jednom riječi, stara klasična kultura i kršćanstvo bile su dvije protivnosti, koje su se imale izgladiti, ali koje se nikako nisu mogle spojiti. To je razlogom, zašto kršćanske pjesme pjevane u klasičnom metru nisu našle razumijevanje i vremenom su predane zaboravu. I da su se grčki crkveni pjesnici služili i dalje ovom formom, sigurno mi danas ne bismo mogli govoriti s velikim udivljenjem o grčkoj crkvenoj poeziji, ako bi je uopće i bilo. Što se grčka crkvena poezija vinula do tolike visine treba zahvaliti u prvom redu ritmičkom građenju stihova.

RITMIČKA FORMA CRKVENOG PJESNIŠTVA

Osnova ove forme nije dužina ili kratkoća (kvantitet), nego naglasak i broj slogova. Tvorci ove vrste pjesništva napuštajući klasični metar nastojali su da srokom, simetričnošću i strukturom stihova, retoričkim oblicima i pjesničkim figurama što više ispolje pjesnički karakter svojih tvorevina. Zato se oni služe biranim riječima i svečanim stilom. Njihove pjesme obično nazivamo himnima (*himnoi*). Recitirale su se uz neku određenu melodiju, a na kraju se završavale sa refrenom za narod. Po svojoj muzičkoj karakteristici prozvali su se općenito tropari. Prvi spomenici pjesništva ove vrste datiraju iz V. i VI. stoljeća, ali novija istraživanja na polju papirologije upućuju nas na još davnija vremena, čak do III. stoljeća. Za kratko vrijeme nastalo je toliko mnoštvo himni - tropara, da su pojci (*cantores*) pri bogoslužen ju bili prisiljeni izmišljati uvijek novu melodiju, po kojoj bi pjevali ovakve nove pjesme. Da se ove uvijek nove melodije ne umnožavaju u beskrajnost, pjevali bi kantori takve nove pjesme po već ustaljenim uzor - strofama, koje su bile najlakše i najobljubljenije u narodu. Takva uzor - strofa sa svojom originalnom melodijom zvala se hirmos (*eirmos od eirein = nanizati*). U crkvenom pjesništvu dolaze tropari pod raznim imenima, koja su dobili od svoga sadržaja kao na primjer voskresen (*anastazimon*), bogorodičen (*theotokion*), itd. Ovo ritmičko pjesništvo razvilo se u dvije forme: u dužu i kraću, ili kako ih W. Mayer i K. Krumbaher nazivaju himni i kanoni. Prva duža forma dolazi najčešće pod imenom kratakion, a sastoji se od više (obično 20-30) strofa, pred kojima se nalazi obično jedna strofa *proemen* tzv. *kukulion*.

Pojedine strofe zovu se *troparia* ili također *oikoi*. U Grčkoj crkvi bio je uvijek običaj pjevati prve strofe *kontakia*, stoga je teško njihov metar razu-

mjeti bez muzike. I refrain efymnion, koji se naziva ipakoj (*hypakoe*), običavao je pri većim svetkovinama pjevati puk. Kontakion je prvenstveno označavao drveni štapić oko kojega se savio napisani papir. Rukopis u formi svitka zvao se *kylindros, eiletarion, eileton*. Danas je kontakion samo jedna strofa koja nas sjeća na kontakijsku vrstu pjesništva. To isto vrijedi i za ikos. Po sadržaju obrađuju isti predmet samo što su ikosi opširniji od kondaka a dolaze iza 6. ode u pjesničkom kanonu. Zastupnik ovog kontakijskog pjesništva je najveći crkveni pjesnik svih vremena, sv. Roman.

Druga kraća forma kanones sastavljena je od 8 ili 9 različitih pjesama po četiri ili više strofa. Kao što su se nekad gnostici služili stihovima, tako su činili i ikonoborci. Sačuvani su stihovi ikonoboraca Joanna, Ignacija i Stefana. Ikonoborac imperator Teofil (829. - 841.) pokušao je zaodjeti svoje misli u metričku formu i uvesti natrag u Crkvu, ali nije uspio. Pobjedom pravovjerja nad ikonoborstvom, što je došlo do izražaja 842. godine, ustanovljenjem "pravovjerja" nastao je i u pjesništvu preokret. Progonstvo i muke mnogih svetih ispovjednika oplodile su crkvenu pjesmu. Stari pjesnici odlazili su u zaborav, među njima i Roman, a novi su utirali put u kršćansko bogosluženje. Sv. Ćiril i Metod odnesoše među Slavene ovu pjesmu, koja je bila tada u Bizantu. Njezini su predstavnici sv. Andrija Kritski i Ivan Damašćanski. Za uzor je poslužilo 9 biblijskih oda:

1. Zahvalna pjesma Mojsija iza prijelaza Crvenog mora (Izl. 15, 1-19)
2. Ukor Mojsijev Židovima (Deut. 32, 1-43)
3. Pjesma Ane, matere Samuelove (Kralj. 2, 1-10)
4. Molitva Habakukova (3, 1-13)
5. Molitva proroka Izaije (26, 9-19)
6. Molitva proroka Jone (2, 3-10)

7-8. Pjesma triju mladića u peći (Dan. 3, 26-56, 57-58)

9. Pjesma Marijina (Luk. 1, 46-55)

Svaka oda imala je 4 strofe ili tropara od kojih je posljednji posvećen Bogorodici. S početka su se ode naslanjale na svoje biblijske uzore ali kasnije su se sve više osamostalile. Druga oda se izostavljala jer po svome sadržaju ukora nije priličila prazničkoj radosti. Zbog slabe logičke veze među odama, pjesnički kanon sliči više na zbir pjesama nego na jednu pjesmu. Često puta pjesnički kanon ima samo dvije, tri ili četiri ode, tada se naziva dvo, tro ili četvero - pjesnec. Autor im je Kozma Majunski, Josip i Teodor Studita. Dolaze u korizmi i zato im je ime triod. U minejama ima

tripjesnaca na praznike: Božić, Bogojavljenje, Preobraženje, a na Veliku Subotu četveropjesnec dopunjen kasnije po monahu Marku i Kasiji. Kanoni su se s početka pjevali, a kasnije sjedeći čitali. Kad bi se ti kanoni pročitali pjevači su iza svake pročitane pjesme ode ustali i odlazili na sredinu crkve te otpjevali prvu strofu *irmos*. Tako se irmos prozvao *katavasija*.

Govoreći o bizantskom ritmičkom pjesništvu treba spomenuti i tzv. *akrostihe*. To su početna slova pojedinih strofa ili versova, koji odaju ime pjesnika ili naslov pjesmi. Od velike su važnosti za postanak pojedinih pjesama, a podrijetlom su iz Sirije. Kod starijih pjesama taj akrostih obično tvore slova (alfa i omega ili obratno) kao npr. kod poznatog akatista.

Mišljenje o formi bizantskog crkvenog pjesništva

Ritmička forma u grčkom crkvenom pjesništvu bila je vjekovima nepoznata i neprimijećena. Zato o grčkom crkvenom pjesništvu nije se ni mnogo pisalo. Smatralo se, naime, da je sve samo sušta proza osim nekoliko jambijskih kanona sv. Ivana Damašćanskog. U toj varci živjeli su i sami bizantinci. Suidas Lexikograf veli za pjesme spomenutog Damaskena, da su napisane u prozi (*katalogadin*). Pjesnik Prodron Teodor (XII. stoljeće) i gramatik Gregorije Katintski pišu o kanonima Kuzme Jeruzalemskoga da su napisani "*pexo logo toametro dylade*". Za njima se povedoše i učenjaci kao što su S. Wagnereck, Papebroch, Gretsor, Legrand, Allacije, Sathae itd. Od starijih istraživaoca prvi je slavni kardinal Baronije primijetio u rukopisu dvaju pisama na nedjelu "pravoslavlja" neke punktacije. Ove su ga navele na pomisao da bi one mogle poslužiti ritmu (pro servando rithmo, ut sententiae ipsae aliquando praevertantur). Učeni dominikanac Goar (1647.) već je na pravom putu da piše u svome "Euhologion" kako Grci: *communes… infigunt Hymnos adquorum normam alios pari sylbrum numero constantes cantando inlectunt*. Osim njih još su i Grci Konstantin Ojkonomos (1830.) i Sophocles (1850.) tvrdili da se crkvene pjesme sastoje iz stihova, koji se među sobom razlikuju brojem slogova i naglaskom. U samu bit pjesništva nisu ulazili. Tajnu grčkog pjesništva otkrio je i rasvijetlio slavni kardinal Jean - B. Fr. - Pitra (1812. - 1889.).

Kao redovnik benediktinac otputovao je 1859. godine u Rusiju, da tamo proučava bizantsko crkveno pravo. Boraveći u Petrogradu u samostanu dominikanaca sv. Katarine namjerio se na jedan atonski rukopis, u kojem je bila opisana povijest slike Bogorodičine tzv. Portaissa. Na kraju je pridodat i kanon pjesme u slavu Bogorodičinu, koji je bio podijeljen nekim

crvenim točkama na simetrične dijelove. To je bio povod da je Pitra otkrio strofe i stihove čija je osnova broj slogova i običnih naglasaka riječi. Iste godine našao je u Moskvi i drugi rukopis Kondakarion a u njemu pjesme sv. Romana "slatkopojca". Ovo mu je otvorilo nove vidike i on je u broju slogova i u naglasku riječi pronašao konstitutivni zakon grčkog pjesništva. Vrativši se u Rim izdao je 1867. godine najvažniju studiju na području grčkog crkvenog pjesništva: Himnographiije de l'eglise gregue. Nekoliko godina kasnije prvi svezak svojih Analecta Sacra sa spomenutom studijom kao uvodom i mnoštvo do tada nepoznatih pjesama grčkih crkvenih himnografa. Godine 1884. izlaze još tri sveska Analecta Sacra. Prigodom 50.-godišnjice pape Leona XIII. 1888. posvećuje mu Pitra svezak sa neizdanim pjesmama sv. Romana. Iste godine ugledala je svjetlo i 6. knjiga Analecta Sacra. Daljnji rad ovoga neumornoga trudbenika na polju grčkog crkvenog pjesništva prekinula je smrt 9. veljače 1889. godine.

Osnovna pravila bizantske ritmike

U jednom barberinskom rukopisu (u Rimu) naišao je Pitra na slijedeću bilješku, koja se pripisuje Teodoziju Aleksandrinskom: "*Ako bi netko htio sastaviti kanon, najprije treba da ustanovi melodiju irmosa, zatim da spoji s njime tropare, koji bi bili jednaki s irmosom u pogledu slogova i naglasaka, a ujedno odgovarali svrsi pjesme, tj. sadržaju kanona*."

Prema tome, ustanovio je Pitra ova dva osnovna pravila bizantske ritmičke poezije:

1. Tropari moraju imati jednaki naglasak sa irmosom.
2. Tropari moraju sadržavati jednaki broj slogova kao i irmosi.

Ono što vrijedi za kanone vrijedi i za ostale vrste ritmičkog pjesništva.

Kod prvog pravila valja imati na umu da je jedan naglasak u svakom stihu tropara bio glavni, a taj se obično stavlja na kraju stiha u dugačkom slogu. Međutim, pjevači su uzimali u obzir i druge naglaske pa su tako uklanjali *disonansama*, koje bi eventualno bile nastale, kad bi se strogo pridržavalo gornjeg pravila. Osim toga, vladao je i nesporazum koji je zapravo glavni naglasak. Uslijed ovakvog postupka pjevača nastajali su mnogi izuzetci. Tako su se npr. višesložne *oksitone* uzimale da odgovaraju properoksitonama u irmosu, a *properoksitona* opet *oksitonama*, kako se to često i u običnom govoru upotrebljavalo; zatim naglasak *enklitike* ne bi se prebacivao

na properistomene pred njom, nego bi se zadržavao, dvosložne čestice i zamjenice sa naglaskom na posljednjem slogu često bi prebacivale na prvi slog ili bi se smatrale jednosložnima; jednosložne *atone* nose opet koji puta naglasak pa i sami naglasci bi se zamjenjivali.

Mnogo je važnije drugo pravilo, po kojem tropari moraju imati isto toliki broj slogova kao i njihov irmos. Ovo doduše nije ništa novo u bizantskom crkvenom pjesništvu, jer su ga poznavali već i gramatičari klasičnoga doba kod pjesama koje su bile određene za pjevanje. No dobro napominje Vasiljev da kod bizantskog crkvenog pjesništva ne smijemo uspoređivati stih sa stihom tropara i irmosa, nego cijeli tropar s njegovim irmosom, pa će nam biti odmah jasni i eventualni izuzeci. Tako se često dogodi da je na početku ili pri kraju stiha u troparu po jedan slog više ili manje nego bi trebalo biti prema odgovarajućem irmosu. Tumači se to tako, što su pjevači nadodali nekom stihu jedan slog više, ali su to onda slijedeći prikratili opet za jedan slog ili obratno. W. Christ veli, da su pjevači gledajući samo na naglasak lako zamjenjivali daktile (- v v) sa trojejom (- v) ili herijambom (- v v -). Mnogo je puta ovome kriva i nepažnja u upotrebi gramatičkih pravila. A nije rijedak slučaj da su irmosi nemarom ili neznanjem pjevača izgubili svoju ritmičku pravilnost, pa ih je danas vrlo teško rekonstruirati ili ispravljati. Najstariji irmologion nalazi se na Atosu, a pripada IX. stoljeću, dok je onaj sa otoka Patmosa već objavljen.

Porijeklo ritmičkog pjesništva

Grčko ritmičko pjesništvo nije samoniklo. Danas je znanstveno utvrđeno da ono u svojoj ritmičkoj formi vodi porijeklo iz Sirije. Tamo su se, naime, najprije počeli gnostici služiti privlačnijom ritmičkom formom, da bi što uspješnije mogli širiti svoju nauku. I Crkvi nije ostalo drugo, nego posegnuti za istim oružjem i poslužiti se istim metodama u suzbijanju. Ona je to učinila u obilnoj mjeri i s velikim uspjehom, pa i sama joj je Providnost pomogla poslavši joj genijalnoga muža i velikoga pjesnika Efrema Sirskog (306. - 373.).

Sirsko pjesništvo razvilo se u trojakoj formi:

Mimra su bile neke vrsti pjesničkih homilija sastavljene za veće praznike. One se nisu govorile kako to biva danas, nego su se recitirale i zato su bile sastavljene u metru. U ovoj formi razvile su uglavnom sirsko epsko pjesništvo.

Mathraša je poučno lirsko pjesništvo, u kome su duže strofe rastavljene s kraćim jednakim nepromjenjivim refrain - strofama. Duhovna pouka na Božić, Uskrsnuće ili obrada koje kršćanske dogme bio je uglavnom sadržaj ove vrste pjesništva. Sve strofe povezane su međusobno obično alfabetskim redom u akrostičkoj i u ritmičkoj formi.

Soghito označava dramsko pjesništvo. Njena je karakteristika dijaloška forma s akrostihnim strofama.

Sve ove tri vrste sirskog pjesništva, osobito mathrašu, njegovao je veliki crkveni učitelj sv. Efrem. Njegove su pjesme bile još za života prevedene na grčki jezik i nevjerojatnom brzinom raširile su se među kršćanima Male Azije, napose Kapadocije. Koje čudo onda da sv. Grgur Nazijanski u proljeće 383. drži u Carigradu pohvalno slovo o božanstvu Sina i Svetog Duha, koje se poklapa s pjesmom Efrema Sirskoga u čast Abrahamovu.

Veliki Grgur, inače predstavnik klasičnoga metra u crkvenom pjesništvu, prvi pjeva himne u ritmičkoj formi. Za 150 godina od Efrema ritmičko sirsko pjesništvo postalo je ujedno i grčko pjesništvo par exellence. Ono se malo po malo udomaćilo i u liturgiji. Najveći pjesnik grčke crkve pa i najveći crkveni pjesnik svih vremena, sv. Roman Slatkopojac nije nego učenik sv. Efrema. Njegova kontakija po svim svojim elementima iz kojih se sastoji, izravni je produkt sirsko-efremove književne vrste. A to vrijedi za sve druge (sa malim izuzecima) bizantske crkvene pjesnike. Osobito u pjesmama o Presvetoj Bogorodici ugledalo se na sv. Efrema. Od vrlo velike je važnosti dotaći se još pitanja kako stoje crkveno slavenski prijevodi pjesama prema njihovom izvorniku, da li i oni podliježu pravilima bizantske metrike? Mišljenja su podvojena. E. Particki i Abicht tvrde pozitivno dok se naši učenjaci kao V. Jagić i L. Mirković drže rezervirano. Možda bi nam staroslavenski akcent mogao pokazati put do ritmike ili obratno?

Kakva je dogmatska historijska i estetička vrijednost grčkih crkvenih pjesama? Sigurno da nijedno područje nije tako važno za Crkvu kao ovo. U poeziji Grčke crkve odražavaju se sva prošlost njezinih vjernika, sve dogmatske diskusije kao i retorske vještine, pa mističke i asketičke struje sve do današnjega vremena. Ova poezija podaje i danas snagu i čar istočnoj Crkvi i podsjeća živo na njene mladenačke dane, one dane kad su se među istokom i zapadom izmjenjivale anafere, kad su preko Ambrozija i Hilarija i ove pjesme dopirale do krajnjih granica zapada.

NAZIVI LITURGIJSKIH PJESAMA

Liturgijske pjesme u Istočnoj crkvi dobile su svoje nazive prema sadržaju, melodiji ili mjestu, koje im je u bogoslužju određeno. Spomenuli smo da su tropari najstarije samostalne crkvene pjesme koje se sastoje iz jedne strofe.

1. Prema sadržaju tropari se zovu:

Voskresen (anastasimon), ako opijeva slavu uskrsnulog Spasitelja. Upotrebljavaju se u nedjeljnom bogoslužju, jer je nedjelja posvećena Uskrsnuću Kristovu.

Bogorodičen (theotokion) veliča Presvetu Bogorodicu.

Troičen (triadikon) slavi Presveto Trojstvo.

Mučeničen (martyrikon) u čast sv. mučenika.

Upokojeni (nekrosimon) za pokoj duša.

Dogmatik (dogmatikon) veliča Presvetu Bogorodicu u vezi s dogmatskim učenjem o utjelovljenju i otkupljenju

Pokajni (*metanikon*) za oproštenje grijeha.

2. Prema melodiji:

Samoglasen (*idiomelon*) je samostalna pjesma sa svojom vlastitom metrikom i muzikom i ne služi za uzor nijednoj drugoj pjesmi.

Samopodoben (*automelon*) ima svoju vlastitu muziku i metriku, ali služi kao uzor drugim pjesmama.

Podoben (*prosomoia*) ugleda se metrikom i muzikom na druge pjesme.

Kosnij (*kanadikon*) pjeva se lagano npr. Voizbranoj Vojvodi. To su većinom pjesme 6. i 8. glasa.

Antifoni se pjevaju naizmjenično. Takav običaj pjevanja nastao je već koncem drugog stoljeća u Edesi u Siriji, odakle je prešao u Antiohiju. Prvi put se spominju 363. godine prijenosa moći sv. Babila iz Dafni u Antiohiju. (PG 67- col. 1272. 72, col. 1047). Tu su Flavijan i Diodor razdijelili pjevače na dvije grupe, da naizmjenično pjevaju Davidove psalme. S jedne strane pjevali su muškarci, a s druge žene i djeca razlikujući se za oktavu. Pjevanje se zvalo "*antifonia*". Sv. Bazilije spominje antifonalno pjevanje kao primljeni običaj u cijeloj crkvi. Grčki je obred zadržao ovo ime samo za stihove, koji su kao uvod u Liturgiju i neke noćne oficije, dok latinski

obred tako naziva sve tekstove koji prate psalme. Tom prigodom pojavljuje se i pjevanje doksologije kao refrena antifonalnog pjevanja. Iz antifona preuzeo je ovo pjevanje u Carigrad sv. Ivan Zlatousti 390. godine.

3. Prema mjestu ili položaju

Prokimen (*prokeimenos*) kratki stih uzet iz psalma ili Sv. Pisma Novog zavjeta u kojem se ukazuje na sadržaj one perikope koja će se neposredno iza toga čitati, ili značenje dana, ako prokimen nije vezan s perikopom. S prokimenom sadržajno su povezani još dva ili više stihova.

Pričasten (*koinonikon*) je stih koji se pjeva za vrijeme pričešćivanja svećenoslužitelja. U vezi je s događajem, koji se slavi.

Alilujarij (*allelouiarion*) je stih iza pročitane perikope apostol. poslanica vezan sa aliluja. Stih je uvod k evanđelju, koje iza toga slijedi ili aludira na službu dana i sveca.

Stihire (*stihera*) su se dodavale raznim psalmima i po psalmima su dobile ime. Tako se stihire:

blagoslovene zovu po psalmu 118.
neporočne po psalmu 117.
polijelejne po psalmima 134. i 135.
na Gospodi vozvah po psalmima 129. i 140.
stihiri na stihovni i na hvalite po psalmima 148. i 150.
Stihira se nakad zvala i Syntomon.

Svijetilen (*fotagogikon*) pjeva se iza kanona na jutrenji običnih dana, a dobio je naziv po sadržaju, jer se u njemu moli za svjetlo milosti i jer se pjeva prije svanuća dana pred uzglasom: *Slava Tebi, koji si nam pokazao svjetlo!* Svijetilen se zove i eksapostilar. Vjerojatno zato, što mu je sadržaj Uskrsnuće Kristovo, koje su imali apostoli pripovijedati po svijetu (*eksapostello = šaljem na propovijed*). U starini se eksapostelar pjevao u sredini crkve. Najljepše je sastavio Konstantin Porfirogenet. Pjevaju se na nedjelju.

Polijelej se zovu pjesme sastavljene iz ps. 134. i 135. s dodatkom: jer je uvijek milost njegova.

Sijedalni (*kathizma*) su dobili svoje ime po tome što se moglo sjediti za vrijeme dok su se pjevali ili čitali. Dolaze na jutrenji iza psalma, polijeleja i na 3. pjesmi kanona

Otpustiteljni (*apolitiken*) se zovu pjesme prije završetka bogoslužja, na kraju jutrenje i večernje.

NAJPOZNATIJI PJESNICI

1. **Sv. Grgur Nazijanski** (+390.) zaslužan je po svojim govorima, koji su ušli u crkveno bogoslužje kao pjesme: npr. *Krist se rodi, slavite!* (Božić); *O Pasha velika i sveta!* (Uskrs); *Mi slavimo Pedesetnicu!* (Duhovi)

2. Iz govora **sv. Epifanija** (315. - 403.) spjevane su dvije pjesme za Veliku Subotu: *Tebe, koji si se odjenuo svjetlošću kao odijelom…Dođite proslavimo Josipa nezaboravnoga…* Sv. Epifaniju se pripisuju i ove pjesme: *Večere Tvoje tajne… Neka šuti svako tijelo ljudsko… O tebi radujetsja svaka tvar…*

3. **Sv. Ivan Zlatousti** poznat je po uvođenju tropara u Liturgiju. To su u prvom redu tropari na praznike.

4. **Sv. Roman** poznat je po pjesmama kao najveći pjesnik Istočne crkve, ali njegove pjesme tzv. kontakija istisnute su iz liturgijske uporabe. Sačuvao nam se predivni božićni kondak: *Djeva dnes…* i neki stihiri na nedjelju pred Božić. Njegova je pjesma i akatist u čast Bogorodičin.

5. **Sv. Andrija Kritski** rođen 660. u Damasku, redovnik u Jeruzalemu u vrijeme kad je sv. Sofronije bio patrijarhom, đakon u Carigradu i 692. nadbiskup u Gortyni na Kreti. Umro je 712. godine. Uveo je jeruzalemski tipik u carigradsko liturgijsko područje. Za svoga boravka u Jeruzalemu složio je veliki pjesnički kanon, koji je ušao u bogoslužje na četvrtak četvrte nedjelje korizme (vrši se u srijedu uvečer). Tad je Sofronije pisao životopis Marije Egipatske, pa je Andrija posvetio po dvije strofe u svakoj odi Mariji. Neki misle da je nekad postojala samostalna pjesma u čast Marije Pokajnice, a s Velikim kanonom ju je spojio sv. Ivan Damašćanski. Andrijin veliki kanon ima 250 tropara. Najljepše pjesme (*kanoni*) su mu na Lazarovu subotu, Bezgrešno začeće, Rođenje Bogorodičino, Nedjelju Mironosnicu, Rođenje i Usjeknovenije Ivanovo, Petra i Pavla, Braću Makabejsku.

6. **Sv. Sofronije Jeruzalemski rođen u Damasku**, patrijarh Jeruzalemski 644. godine. Njegove pjesme namijenjene su javnom ili privatnom bogosluženju. Ove posljednje ispjevane su u anakreontskoj formi. Javnom bogosluženju bili su namijenjeni njegovi "*tripjesneci*".

Pjesme obuhvaćaju slijedeće cikluse:

a) **Pokajne pjesme za korizmu**. Razlikuju se od pokajnih pjesama Andrije Kritskoga time, što su više subjektivno refleksivne. Andrija Kritski promatra primjere Starog i Novog zavjeta pa iz njih vadi pobude za pokajanje. Sofronije ulazi u samoga sebe, promatra svoj

život i gleda strogost Božjeg suda. Moli pomilovanje posredstvom anđela, Apostola i mučenika, a nadasve Presvete Bogorodice.

b) **U pjesmama u čast Presvete Bogorodice** (za Blagovijest, i Sretenije) dolaze do izražaja dogmatski sporovi, u kojima je on sam sudjelovao, u prvom redu dvije volje u Kristu.

c) **Pjesme na praznike Gospodnje** (Božić, Bogojavljenje, Tajna večera i Uskrs) Kanon pashalni mnogo zaostaje za onim sv. Ivana Damaščanskog, ali ga po izljevu čuvstava i svojom prostodušnošću nadvisuje. Pjesme sv. Sofronija istisnute su iz liturgijske upotrebe i zamijenjene iz studitske škole. Velike zasluge sv. Sofronije ima za uređenje tzv. Carskih časova, koji se vrše na Veliki Petak, Badnjak, pred Bogojavljenje. Ustanovio je red čitanja sv. Pisma na razne svetkovine. Tako je postao tvorac leksikonara.

7. **Sv. Ivan Damaščanski** pojavio se u vrijeme kad je u Bizantu zamro svaki oblik literature i naobrazbe. Godine 614. osvojili su Palestinu Arapi. Oni su, doduše, ograničili vanjske crkvene manifestacije, ali unutar Crkve vladala je veća sloboda nego li npr. za vrijeme ikonoboračkih careva u Bizantu. Sv. Ivan Damaščanski kao i cijela jeruzalemska škola mogla je nesmetano djelovati i stvarati.

Zbog lijepih pjesama prozvan je "Zlatousti" (Xyrysorroes). Ispjevao je kanon na Pashu. Ugledao se na propovijedi sv. Grgura Nazijanskoga. U nekim kanonima priklonio se jampskom klasičnom metru (za Božić, Bogojavljenje, Duhove). Neke je komentirao kasnije Teodor Prodrom. Pripisuju mu se i divne pjesme na pogrebima. Najveće zasluge stekao si je time što je služio Oktoih i uredio osmoglasno pjevanje.

8. U minejama postoji jako mnogo kanona **Ivana Monaha**. Tko je taj bezimeni pjesnik teško je reći. Neki su pomišljali na Ivana Mauropa, humanistu iz XI. st. a neki drže da je to Ivan Damaščanski.

9. **Kuzma Majumski** pobratim sv. Ivana Damaščanina u 26. godini povukao se u samostan zajedno s Ivanom i tamo su razvili svoju pjesničku djelatnost. Postavši biskupom u Majumi mnogo je putovao propovijedajući Riječ Božju. Umro je 760. Pjesme Kuzmine dolaze zajedno s Ivanovim i nadopunjuju se. Pripisuju mu se slijedeći kanoni: Na Lazarovu subotu, Svijećnicu, Uspenije, Božić, Cvjetnu nedjelju, Veliki petak, Veliku subotu, Preobraženje, Duhove, Bogojavljenje, Našašće sv. Križa i dr.

10. **Sv. Teodor Studita** veliki reformator i borac za slobodu Crkve u VIII. stoljeću napisao je mnoge kanone za subote i nedjelje u korizmi. Za

njegovo vrijeme procvao je u Grčkoj kult Presvete Bogorodice, pa je Teodor ispjevao mnoge pjesme njoj u čast uvrstivši ih u kanone pod imenom theotokia ili staurotheotokia. Do tog vremena nisu kanoni imali u sebi tih pjesama. Pjesništvom su se bavili i drugi monasi studite kao što su brat Teodorov, biskup solunski Josip, Klement, Ciprijan i Teotikst.

Primjer studita slijedili su i drugi monasi. U Bitiniji Teoktirikt (IX. st.), od kojeg imamo u časoslovu lijepu pjesmu u čast Bogorodice zvanu Paraklis.

11. **Braća Teofan i Teodor Grapti**. Rođeni su u Jeruzalemu i posvetili su se monaškom životu u samostanu sv. Sava, kamo ih je slijedio i njihov otac Jona. Zbog neustrašivog držanja u obrani slika bili su poslani na otok Afuzion u Crnom moru. Iza 2. godine pozvani su u Carigrad, gdje su bili mučeni na taj način da im je car Teofil 836. godine dao urezati usijanim željezom 12 jampskih stihova na čelo. Odatle im je naziv Grapti (nacrtani). Ponovno su prognani i u progonstvu se sastadoše s Metodijem, kasnije Carigradskim patrijarhom. Teodor je umro u Armei, 844. godine a Teofan je postao biskupom nicejskim. Njihovu uspomenu slavi Crkva 11. listopada. Uz braću Teodora i Josipa Studitu svakako je i Teofan najveći pjesnik IX. stoljeća. Njemu pripadaju pjesme u oktoihu Anđelima, Apostolima i mrtvima; u triodu: kanoni na 1. nedjelju posta, srijedu 4. nedjelje u Lazarevu subotu, na nedjelju Mironosica, Prepolovlenije i Sv. Duhu na povečeriju Duhova; kanon: Blagovijesti do 8. pjesme, u Minejama vrlo mnogo kanona u čast svecima npr. Sofroniju, Cirilu Alex. Jurju, Sv. Stjepanu itd.

12. **Kasija ili Kasijana** živjela je za vrijeme cara Teofila i Mihajla i spjevala je mnoge kanone i stihire, npr. na Božić "*Augustu jedinonačlstvujušču*", na Veliku srijedu, Krstovdan, Dan mučenika, Eustratija i Auxentija.

13. **Josip Himnograf Sicilijanac** rođen je u početku IX. stoljeća od oca Plotina i majke Agate. Pred Saracenima sklonio se u Solun. Odavde je sa Grgurom Deakapolitom otišao u Carigrad. Na putu u Rim bude zarobljen i odveden na Kretu. Iza toga vidimo ga opet u Carigradu u službi patrijarha Ignacija i Focija. Umro je 883. godine. Josipu se pripisuju tro i četvoro pjesneci u Pentekostaru. Osobito su lijepe pjesme na Uzašašće Gospodnje i na Duhove. Zatim 180 pjesničkih kanona na razne praznike i u čast svecima. Nalaze se u Minejama. Njegove pjesme mnogo naliče na pjesme Kuzme Majumskoga.

Od Josipa Himnografa počinje suton grčkog crkvenog pjesništva. Javlja se doduše po koji pjesnički talenat, kao npr. Simeon Metafrast sa svojim: Plač matere B. Ivana Mauropous (crnonožnij); Kanon Anđelu Čuvaru itd., ali svojih predčasnika nije nijedan dostigao.

LITURGIJSKI SIMBOLI

1. **Svjetlo** su upotrebljavali kršćani iz potrebe da bi osvijetlili tamna mjesta, gdje se vršilo bogoslužje. Ali svjetlo kao nešto najnematerijalnije među materijom označavalo je simbol apsolutnog - Duha - Boga, Svjetlo, Jedinorođenog Sina, kao "svjetlo od svjetla". Zato se svjetlo upotrebljava ondje, gdje je prisutan Krist, bilo realno kao u presv. Euharistiji ili po svojoj riječi, kao kod čitanja sv. Evanđelja ili po svojoj moći, kao kod dijeljenja sv. sakramenata. Svjetlo označava i radost. Što je veći praznik, to veća radost i to više svjetla. Ne samo da je svjetlo simbol, nego je to i ona materija koja daje svjetlost: vosak i ulje. Vosak kao pčelin plod simbol je čistoće i djevičanstva, dok ulje simbolizira zdravlje, jakost i milost Božju. U liturgiji moraju gorjeti 4 ili 3 svijeće, a u najvećoj nuždi dvije ili barem jedna, postavljena na jednokrakom svijećnjaku na oltaru.

2. **Tamjan.** Kršćani su se dugo ustručavali upotrebljavati tamjan kod bogosluženja, jer je kađenje poganski običaj. Njime su se najprije počeli služiti egipatski gnostici i manihejci. Sv. Ivan Zlatousti i Teodoret Cirski govore već o upotrebi tamjana na Liturgiji. Simbolizira molitvu i žrtvu. Kađenju uvijek prethodi molitva kadiona: *prinosimo ti kadilo, Hriste Bože naš, kao mio miris duhovni. Primi ga u svoj žrtvenik iznad nebesa i zato pošalji nam milost Presvetoga Duha svoga.* Kađenje simbolizira put, kojim ljubav Oca i Sina dolazi čovjeku ili prema sv. Germanu silazak Svetoga Duha na dan Pedesetnice. Kad se kod bogosluženja ima upotrijebiti kađenje određuje tipik.

3. **Voda** i umivanje ruku bilo je uvijek simbolom čistoće. Nalazi se u svim istočnim Liturgijama osim one sv. Jakova. Nekad su prali ruke svi kršćani prije ulaska u hram, jer su primali sv. Pričest na Liturgiji. Kako se napuštao običaj pričešćivanja na Liturgiji, tako je nestalo i umivanje. Danas umivaju ruke svećenici i đakoni na početku i na svršetku Liturgije, a biskupi pred velikim ulaskom (vhodom) i odmah iza Pričesti.

4. **Poljubac** je uvijek bio znak ljubavi i poštivanja uz nadnaravni motiv. Zato se i zove sv. poljubac (*filema hagion*). On je osnovan na ljubavi prema Bogu i svemu što je na njemu posvećeno. Zato se cjelivaju posvećene osobe, predmeti i vjernici kao djeca Božja i braća Kristova. O cjelovu u bogosluženju svjedoče već sv. Justin, Tertulijan i dr.

5. **Znak Križa.** Molitve u Liturgiji započinju sa znakom križa. Njega čine svećenoslužitelji kao i prisutni vjernici. O znaku križa govori već i

Tertulijan. Činio se na taj način, da se palac, kažiprst i veliki prst sastave u jedno, a prstenjak i mali prst privinu na dlanu. Tako složenom desnom rukom dotiče se čelo i kaže: *"Vo imja Oca"*, zatim na prsa uz riječi: *"i Sina"*, onda na desno rame *"i svjatjago"*, te na lijevo rame: *"Duha"* dodavši *"Amin"*. Znakom svetog križa posvećujemo Bogu naš um, srce i želje označujemo ujedno da smo spremni na svojim ramenima nositi svoje križeve. Tako se općenito činio znak sv. Križa kod svih kršćana sve do u XII. st. Još papa Inocent III. (1198. - 1216.) piše: *"Signum crucis tribus digitibus exprimendum est, ita ut a superiori descendet ad inferius, et a dextera ad sinistrum"*, pa osuđuje one koji se krste od lijeve na desnu stranu. *"Quidem tamen signum crucis a sinistra producunt in dexteras"*. Kretanjem ruke sa čela na prsa simboliziramo silazak Spasitelja na zemlju, a pokretom s desne na lijevu stranu označavamo da je došao s desne strane Oca, da bi nadvladao vlast tmine, koju predstavlja lijeva strana. Na taj način znakom sv. Križa ispovijedamo glavne istine naše vjere: Trojstvo, Utjelovljenje i Otkupljenje. Monofiziti su činili znak sv. Križa jednim prstom da bi označili jednu narav u Isusu, a diofiziti su upotrebljavali dva prsta radi dviju naravi u Kristu. Ovaj običaj "dvoprstja" bio je uveden i u Rusiji, pa ga i danas upotrebljavaju "starovjerci".

6. **Držanje ruku**. Dizanje ruku poznato je svim kultovima ne samo kod bogosluženja, nego i privatno kod svjetovnjaka izvan bogoslužja. Dizanje je bilo vertikalno, no prema Tertulinaju kršćani su dužni držati ruke koso i rašireno, da bi se time simboliziralo Raspeće Kristovo. Danas samo svećenici mole neke propisane molitve u Liturgiji. Vrlo rano nastao je na Zapadu običaj da se ruke sklapaju, a na istoku da se skrštavaju na prsima.

7. **Polaganjem ruku** označava se prijenos nekih viših sila, blagoslova ili kazne na žive osobe.

8. **Položaj tijela** kod bogosluženja određuje unutrašnje raspoloženje čovjeka. U istočnom obredu: stajanje, klečanje i klanjanje.

Prema riječima Sv. Pisma (Mk. 11,25) kršćani su svoje molitve vršili stojeći. Na to se mnogo pazilo, i u stanovito vrijeme npr. od Uskrsa do

Duhova i na nedjelje nije bilo dozvoljeno zauzeti drukčiji stav. Sv. Justin vidi u stajanju simbol Uskrsnuća Kristova.

Povodeći se primjerom Spasitelja (1Kor. 22,41) kršćani su pri bogoslu-ženju i klečali, da bi time označili posebno strahopoštovanje prema Bogu i svoje ništavilo. Klečanje se uobičajilo u korizmi. Sv. Bazilije složio je molitve, koje se danas čitaju na Duhove klečeći.

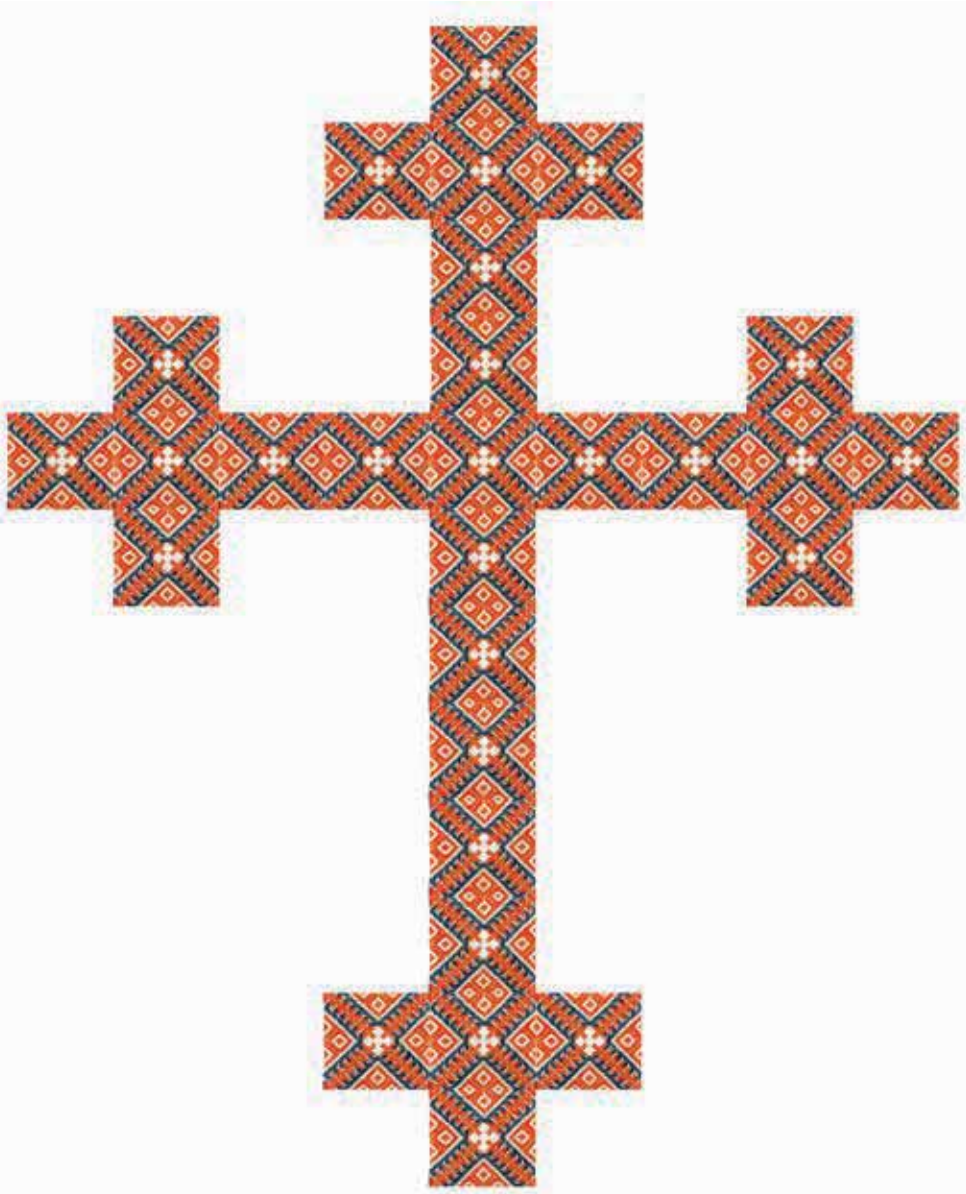
Klanjanje i poklon bio je uvijek znak naročitog strahopoštovanja. Razlikujemo mali i veliki poklon.

- Mali poklon je sagibanje gornjeg dijela tijela u pojasu, da desnom rukom možemo dotaknuti zemlju (metanoia mikra).
- Veliki poklon (*metanoia megale*) čini se doticanjem zemlje čelom, tako da se pridržava trima prstima ruku, ali ne koljenima. Ovi pokloni čine se na Liturgiji predposvećenih darova u Korizmi. Istočni obred ne poznaje genufleksije, koja je uvedena tek prema koncu Srednjeg vijeka.

Blagoslovom se priziva milost Božja ili se otklanja sve što smeta napredovanju Crkve. Blagoslivlja samo stariji (po godinama ili po činu) mlađega. Blagoslivljati se mogu i predmeti. Način podjeljivanja blagoslova u istočnoj Crkvi biva desnom rukom s drugačije složenim prstima, nego kod križanja. Naime: kažiprst se drži uspravno, srednji prst malo savinuto, tako da čine znak IC, zatim se stavi na sredinu prstenjaka, a mali prst se malo svine, tako da čine XC. Na taj način složeni prsti simboliziraju Ime Kristovo (ICXC = Isus Hristos, Kristos).

Jer se u imenu Isusovom svi posvećujemo, (I Kor. 6,11) Biskup u pontifikalnoj službi podjeljuje blagoslov sa obadvije ruke držeći svijeće (dikirion i trikirion).

LITURGIJE

OPĆENITO O LITURGIJAMA

Religiozni život istočnih kršćana osniva se na Liturgiji. Ona je izvor iz koga se kršćanske istine najlakše mogu puku predočiti; zoran odraz otkupiteljskoga djela. Po njoj ulazi natprirodno u ovaj svijet i uvodi kršćanina u carstvo vječnosti.

Liturgiju je utemeljio sam božanski Spasitelj na svojoj Zadnjoj večeri služeći se sinagogalnim pashalnim običajima. Iako je vrlo rano (već za vrijeme sv. Pavla) bila odijeljena profana večera od euharistijskog blagovanja, kršćani su se ipak služili sinagogalnim običajima. Sredinom II. st. prema spisima sv. Justina, vidimo da se kršćansko bogoslužje sastoji iz dva dijela: homiletičkog i euharistijskog. Jedno je od drugog odijeljeno i može se samostalno izvršiti. Obredno se razlikuje Liturgija kod sv. Justina od Zadnje večere, što svećenik, spominjući se Zadnje večere Kristove, stoji kod žrtvenika i vrši žrtvu konsekrirajući kruh i vino. Uvedena je euharistijska molitva govorena glasno i od nikoga ne prekidana. Osim knjiga Starog zavjeta čitaju se i knjige Novog zavjeta. U euharistijskoj žrtvi vide se tri dijela: prinosni, pretvorbeni i pričesni. Što se tiče obreda, izbora tekstova iz Sv. Pisma i molitava, vladala je najveća sloboda. Najstarija euharistijska molitva sačuvana je kod sv. Hipolita.

Iza Milanskog edikta Liturgija se počela brzo razvijati. Posvećeno je više pažnje katekumenima i pokojnicima, nad njima su uvedene molitve. Isto tako nastale su i nove molitve, kojima je bilo popraćeno čitanje Sv. Pisma, molitve za vjernike, čitanje diptiha, iza anfore blagoslov i molitva prije Očenaša. Kod podjele sv. Pričesti bilo je više formula itd.

U IV. st. provedena je liturgijska reforma. Redigirana je anfora sv. Bazilija i sv. Ivana Zlatoustoga. Godine 410. na Seleucijskom saboru provedena je reforma za perzijsku crkvu, tako da je kaldejska misa predstavljala jedinstveni tip među istočnim Liturgijama. Od V. st. euharistijsko bogoslovlje bilo je podvrgnuto daljem razvoju, osobito u Carigradu. Ostali krajevi rado su se ugledali na sjaj carigradskog bogoslužja i nasljedovali ga. Tako je carigradski obred postao mjerodavan za čitav istok grčkoga jezika.

Istočne Liturgije možemo podijeliti na ove 4 grupe:

a) zapadno sirska – Jeruzalem i Antiohija
b) istočno sirska - Mezopotamija i Perzija
c) egipatsko - koptsko etiopska
d) bizantska - azijsko carigradska

Mi ćemo se ograničiti samo na ovu posljednju. Za zapadno sirsku grupu kao i za aleksandrijsku upućujemo čitatelje na rasprave H. Leclercq a u njegovom Dictiom. d. Archeol. chret. et de Liturgie. Paris 1924. l. col. 2427-2439. col.

Na bizantskom (carigradskom) području postoje tri liturgije sv. Bazilija Velikog, Ivana Zlatoustog i Pretposvećenih darova. Novija liturgijska istraživanja govore da su liturgije sv. Bazilija i Ivana Zlatoustog samostalne i nezavisne, dva paralelna oblika i dvije Liturgije - sestre. No Bazilijeva liturgija bila je općenitija. U najstarijim rukopisnim euhologijonima Cod. Barberini MS III,55 iz Vlll. ili IX. st. u Cod.15 Rumjancova tzv. u Sebastijanov iz X. i XI. st. Liturgija Bazilijeva je redovitog tipa. Isto tako i najstariji carigradski tipik poznaje samo dvije liturgije; svakidašnju (Kathemerine) i posnu ili Predposvećenih darova. Izgleda da je Liturgija sv. Ivana Zlatoustog u X. stoljeću potisnula liturgiju Bazilijevu i postala općenitija.

Bazilijeva liturgija ograničena je na 10 dana u godini (prvih 5 nedjelja korizme, dani pred Božićem i Bogojavljenjem, Veliki Četvrtak i Subota te Obrezanje Gospodnje kao i na dan: sv. Bazilija).

Autentičnost Liturgije sv. Bazilija je izvan svake sumnje. O njoj govori povjesničar Faust Bizantinac u početku V. st. navodeći jedan dio euharistijske molitve. O njoj govore 520. godine skitski monasi u pismu upućenom afričkim biskupima. Leontije Bizantinac (531.g.) govori o anafori sv. Bazilija i kori Teodora Mopusuestanca što je kraj nje išao sastavljati drugu anaforu punu heretičkih zabluda. Trulski sabor pripisuje, jednaki autoritet liturgiji sv. Bazilija i sv. Jakova. Autentičnost Bazilijeve liturgije svjedoči i II. Nicejski sabor (787. g.) kao i životopis sv. Bazilija sastavljen u VIII. st., najstariji rukopisi - Barberinov i Porfirijev, kao sv. Ivan Damašćanski.

Dok je tako s liturgijom Sv. Bazilija, vrlo su oskudni izvori na temelju kojih bi smjeli liturgiju sv. Ivana Zlatoustog pripisati ovom velikom crkvenom učitelju. Nijedan od historičara V. st. kao što su Sokrat, Sozomen, Teodoret, niti od kasnijih kroničara (Chronicon paschala /619-629/, Taofan, Hamartol, Lutihije Al. Georgije rmoll AI.) ili biografa i panegirista (Paladije, Teodor Trimitski), ne spominju ni jednom riječi Ivana kao autora liturgije. Zato neki misle, da je tzv. Liturgija Apostolska, koju spominje Leontije Bizantski i koja se tako zvala sve do VII. st. prozvana tokom VIII. stoljeća Liturgijom sv. Ivana Zlatoustog. Još ni Trulski sabor ne zna Zlatoustovo autorstvo. Dva najstarija rukopisa Cod. Barberini i Cod. Rumjankov, zatim Cod. Slnait. 966 imaju ime Zlatoustoga upisano samo nad trima

molitvama i to: Molitva nad katekumenima, - *euhe takexoumenon pro tes hagijas anaforas tou Xrysostomou*, kad se darovi iza prijenosa stave na žrtvenik - *euhetes proskominos tou ahgiou Ionnou tou Hrysostomou meta to apotithenai ta hagia dora*… i zaamvonska.

Bilo je liturgičara, koji su na svaki način htjeli spasiti autorstvo Zlatoustovo ove Liturgije. Napose je to pokušao A. Baumstark u više svojih studija, ali uzalud. Ruski liturgičar N. Kraskoselcev proučavao je Liturgiju na osnovu rukopisa i došao do rezultata koje je u cijelosti usvojio i priopćio Al. Petrovski u bosl. pravosl. enciklopediji t. IV. str. 749-951, Petrograd 1905. Ti su rezultati slijedeći: pošto Cod. Barberini ima ime Zlatoustoga nad dvjema molitvama (katekumena i iza prenosa) a ambonske molitve nema, valja razlikovati dva dijela: jedan od molitve katekumena do molitve proskomidije, a drugi od proskomidije do iza pričesti. Stoga sav dio od molitve katekumena do iza Pričesti valja pripisati Ivanu Zlatoustom, a molitve prije toga i iza toga jesu kasniji dodaci. Početak i svršetak morali su postojati i u Ivanovo vrijeme, ali mi ne znamo njihovu narav. Vjerojatno da u Bazilijevo vrijeme nisu bili točno određeni. Po vremenu je ime Zlatoustovo s tih molitava nestalo, kako se vidi npr. u Cod. Vatic. gr. 1870. iz XII. st., dok kod molitve Porf. u Cod. nalazi se kod molitve *Trisagia*. U euhologione ušle su litije po imenima sv. Bazilija i Ivana Zlatoustoga. Odavde su bile prevedene na staroslavenski jezik. Govoreći o Liturgiji istočnog obreda, na umu imamo Liturgiju sv. Ivana Zlatoustoga u grčkom i slavenskom prijevodu i samo se na nju ograničavamo.

U Liturgiji razlikujemo tri glavna dijela:

1. Proskomidiju - pripravni dio
2. Liturgiju katekumena - učiteljski dio
3. Liturgiju vjernih - žrtveno sakramentalni dio

I. PROSKOMIDIJA

Pod proskomidijom razumijemo pripremanje za sv. Liturgiju. Već je poznati liturgičar Jakov Goar u proskomidiji uočio dva dijela: priprava svećenika i pripremanje žrtvenih darova. Svećenik će pripremiti svoju dušu i tijelo. Dušu, izvršivši određene moralne propise, a tijelo odjenuvši se propisanom liturgijskom odjećom. Pripremanje žrtvenih darova poznato je pod imenom predloženja - *prothesis*. Sastoji se u pripremanju kruha i vina s vodom te tzv. čestica *meridies*.

Prema tome u proskomidiji zamjećujemo ove dijelove:

1. Pripravne molitve
2. Obred oblačenja
3. Samo pripremanje žrtvenih darova
   a) kruha
   b) vina
   c) čestica (*merides*)
4. Kađenje i pokrivanje tih darova
5. Molitva nad darovima s otpustom

Prije same Liturgije, na početku proskomidije nalazi se u liturgijskim knjigama slijedeći Ustav ili pravilo: *"Svećenik, kada hoće da vrši Liturgiju, treba prije svega da se sasvim pomiri i da nema ništa ni na koga i da ukoliko može sačuva svoje srce od opakih misli, s večera da se uzdržava i da bude na tašte do vremena sv. Čina. Kad nastane vrijeme, ulazi u hram zajedno s đakonom, čine prema istoku pred sv. vratima tri poklona".*

Ustav potječe iz XIV. st., vjerojatno od patrijarha Filoteja. Prije toga bio je mnogo kraći i propisivao je samo: *"Svećenik, hoteći izvršiti sv. Liturgiju odlazi s đakonom pred sv. vrata i čini 3 poklona moleći se: Gospode Bože moj, pošalji mi pomoć od sv. prebivališta Tvoga."* Filotejev ustav i njegov slavenski prijevod Eutimijev nastao je u samostanu i zato nosi sve oznake manastirske prakse. I u toj praksi je razumljivo, da je svećenik (jeromonah) idući služiti Liturgiju učinio poklon "nastjaščomu" (*proestoti*) kako ima Filotejev liturgikon, ali zašto se to zadržalo prigodom rimske revizije, nerazumljivo je.

Priprava svećenika

Svakidašnje vršenje liturgije

Prema nalogu Spasitelja pripremali su njegovi Apostoli sve što je bilo potrebno da se izvrši Zadnja večera. Vjerni njegovu nalogu: *ovo činite na moju uspomenu*, pretvarali su i oni kruh i vino u krv Njegovu. Sv. Pismo veli da su prvi kršćani bili postojani u nauci Apostolskoj, zajednici bratskoj, lomljenju kruha i molitvama. I svaki dan bijahu jednaki jednodušni u hramu i lomeći kruh po kućama, primali su hranu s radošću i priprosta srca. Danas je općenito utvrđeno, da se pod "lomljenjem kruha" ima razumjeti sv. Liturgija. Ovo svakidašnje vršenje Liturgije i primanje sv. Pričesti bilo

je uobičajena praksa kroz prva tri stoljeća. Vrlo važni uzroci osobito vanjske prilike kao česta progonstva, nisu dozvoljavale, da se ovaj običaj jeruzalemskih kršćana stalno održava u svim krajevima i mjestima, gdje je evanđeoska riječ doprla. Stoga je vrlo rano, već u vrijeme sv. Pavla bio određen "dan Gospodnji" kao dan na kome se ima vršiti ovo "lomljenje kruha".

U dan Gospodnji skupljajte se, lomite kruh i zahvaljujte se, veli Didahe. Plinije također izvješćuje Trajana o "određenom danu" kad se kršćani skupljaju. Tako i sv. Justin mučenik (100. g.) piše, da se na "dan sunca" svi koji stanuju u gradovima ili selima sakupljaju zajedno, čitaju se spisi apostola i proroka, prinosi se kruh i vino, prima se sv. Pričest, a odsutnima se šalje po đakonu. Bilo je kršćana, napose onih koji su dolazili neposredno iz židovstva. Ti se pridržavahu običaja da sv. Liturgiju i sv. Pričest prinose i primaju u subotu. Na taj način je i subota u kršćanstvu donekle zadržala svoje prvotno značenje "dana Gospodnjega". Na istoku subota i nedjelja postaju liturgijski dani par exellence, prvi na spomen stvaranja, a drugi na spomen otkupljenja - "novoga stvaranja". Osim toga umnožava se broj novih mučenika, a smrt svakoga od njih bila je veliki događaj za dotičnu općinu. Dan ili godišnjica proslavila se sv. Liturgijom. U burnim vremenima "*kad nitko nije znao, neće li još danas postati mučenikom*", najbolja je priprava za mučeništvo bila po riječima sv. Ignacija Antiohijskog primanje sv. Pričesti.

Što su za Crkvu nastajala mirnija vremena, to se više vraćalo prvotnoj praksi. Od vremena sv. Ciprijana (200. - 258.) uobičajilo se svaki dan slaviti liturgiju, pa se to s ponosom isticalo. Sv. Ivan Zlatousti na više mjesta u svojim homilijama spominje "svakidašnju svetu žrtvu" i "svakidašnji misterij". Prisustvo kod sv. Liturgije bilo je bitno spojeno sa sv. Pričešću. One, koji bi dolazili na liturgiju a ne bi primili sv. Pričest, isključio je Antiohijski sabor iz Crkve. To isto određuje i Apostolski 9 kanon. Prvi izuzetak od svakidašnje liturgije učinio je Laodicejski sabor (oko. 372. god.) svojim 49. kanonom, ograničivši liturgiju u istočnoj crkvi u vrijeme korizme na subote i nedjelje, ali pričest vjernika svaki dan nije zato prestala. Ona se vršila u tzv. liturgiji Predposvećenih darova (*Praesanctstificatorum*).

Ima mnogo dokaza da je običaj svakodnevnog služenja Liturgije u Bizantu bio ne samo do raskola nego i poslije njega. U jednom sinajskom euhologiju iz XI. st. čitamo molitvu u kojoj piše da se "*moli iza svjetskoga čovjeka ali se ne pričešćuje svaki dan*". U pravilu kijevskoga metropolite Ge-

orgija, koji se u ljetopisu spominje 1072. i 1073. god. kaže se, da se treba pričešćivati u sve nedjelje korizme, Veliki Četvrtak, Pashu, Uzašašće, Duhove, Petrov dan, Borisa i Gljeba, Preobraženja, Uspenija, Krstov dan, Dimitrija, Uvod Bogorodice, sv. Nikolu, Božić i Bogojavljenje. Ipatijski ljetopis od god. 1668. spominje da se knez Rastislav Matislavić pričešćivao svake nedjelje u korizmi. Jedan tipikon iz 1332. godine propisuje čestu sv. Liturgiju i pričest monasima. Zakonski zbornici: Novgorodska krmčija iz god. 1280., a tako i Rjazanska (fol. 192) imade obred: *iže na sjak den pričašćati sja*. Sv. Sava srpski piše o svom ocu Simeonu da se pričešćivao svaki dan: "*blaženi že starc… daže i do pokoje njemu ne vkusi hljeba ni vodi, tčiju na vsak den pričaščaše se*". Simeon Solunski piše jednom monahu pismo u kome mu veli: svaki dan treba prinositi žrtvu i mislim da ne učim ja to od sebe nego poučen od Spasitelja… I apostoli su tako činili. Još u XIV. st. upravio je carigradski patrijarh Grgur V. poslanicu, u kojoj veli da bi vjernici trebali se pričestiti kod svake Liturgije i svaki dan. Napomenuti treba da u Istočnoj crkvi nema pričešćivanja izvan Liturgije osim kod bolesnika.

Čistoća savjesti

Prema riječima apostola Pavla: *"Kad god budete jeli kruh ovaj i pili kalež ovaj, smrt Gospodnju navještajte dok ne dođe. Dakle koji god bude nedostojno jeo kruh ovaj ili pio kalež Gospodnji bit će kriv tijelu i krvi Gospodnjoj. Zato neka čovjek ispituje sam sebe, pa tada od kruha onoga neka jede i od kaleža neka pije. Jer tko nedostojno jede i pije sud sebi jede i pije, ne razlikujući tijela Gospodnjeg"*. Tražila se od prvog početka temeljita priprava savjesti za sve one koji će uzeti učešća u beskrvnoj žrtvi. U prvom redu je pokajanje i ispovijed. "*Skupljeni na dan Gospodnji lomite kruh i zahvaljujte pošto ste ispoviedili svoje grijehe, da čista bude vaša žrtva*", propisuje Didache. O ispovijedi govore Klement Aleksandrijski; Apostolske ustanove; Tertulijan; sv. Ciprijan. Ljubav i mir sa bližnjim. Prema riječima Spasiteljevim: "*ako, dakle, prineseš svoj dar na oltar i ondje se sjetiš da tvoj brat ima nešto protiv tebe, ostavi ondje svoj dar pred oltarom i idi prije te se pomiri sa bratom svojim, pa onda dođi i prinesi dar svoj*". Didache nalaže: *Omnis vero, qui habet controversiam cum socia suone conveniat, vobiscum, antequam racontiliati erunt* (XIV,2). Tertulijan: "*ne pristupajmo prije k oltaru Gospodnjem nego prekinemo neprijateljstvo i razdor sa braćom*". Ciprijan: "*Bog ne prima žrtve od onoga tko se u neprijateljstvu nalazi i nalaže takvom da se povrati od oltara i prije se pomiri s bratom"* (De orat).

"*Pazi*", veli sv. Bazilije, "*da s kime ne budeš u zavadi, da se od tebe ne bi udaljio Duh Sveti*." O čistoći srca govori također Didache, sv. Ivan Zlatousti i sv. Augustin.

Za post prije Liturgije govori sv. Ivan Zlatousti, sv. Bazilije Veliki, Kartagenski sabor (Can. 50), Jaodicijenski, Trulski (Can. 29). Atanazije Sinaita kaže da je post prije liturgije stara praksa Crkve. Noćna bdijenja prakticirala su se prije većih blagdana. Kako je liturgija bila srce svega bogoslužena, sav ostali dnevni oficij kao večernja, povečerje, jutrenje i časovi bili su samo priprava za nju. Oficij se vršio javno i "pjesmeno" (*asmatikos - pjevajući*) sve do XIV. st. Car Justinijan (527. - 565.) izdaje propis po kome su svećenici dodijeljeni crkvi sv. Sofije dužni svakim danom vršiti oficij. O tome govori na više mjesta Nomokanon ili Knjiga pravila (gl. 66,77).

Pripravne molitve pred ikonostasom

Molitve koje mi danas imamo pred ikonostasom nastale su u XIV.-XVII. stoljeću. Njihove sastavne elemente primjećujemo tokom stoljeća počevši još od prvih kršćanskih vremena. Tertulijan veli da je običaj bio ulaziti u crkvu učinivši znak sv. Križa. Ambrozije, da su novokršteni ulazili uz psalam 42.: "*pristupit ću k oltaru Božjem*" Po apostolskim ustanovama iza izlaska katekumena vjernici zajedno s biskupom vrše tihu molitvu okrenuti prema istoku (oltaru). Možda je biskup čitao psalam 67.: "*Bože, budi nam milostiv i blagoslivljaj nas*". Koptska Liturgija sv. Ćirila Aleksandrijskog iz IV. st. započinje liturgiju s molitvom: "*Stvoritelju svega vidljivoga*". Sirska redakcija Liturgije sv. Jakova (iz IV. st.) ima opširnu uvodnu molitvu: "*Bože i Gospodaru veliki, nas nedostojne učini dostojnima ovoga časa, čovjekoljubivi, neka se očistimo od svake laži i licemjerstva, da se sjedinimo drug s drugom vezom mira i ljubavi*", i "*Bože, po velikom i neizrečenom čovjekoljublju poslao si jedinorođenoga Sina Tvoga u svijet… ne okreni se od nas grešnika, koji pristupamo ovoj strašnoj i beskrvnoj žrtvi tvojoj"*. Naša molitva "*Pruži ruku u visine*" slična je po sadržaju molitvi u ovoj redakciji.

U kasnijoj grčkoj redakciji (oko VI. st.) postoji vrlo opširni i složeni uvodni dio. Neke molitve su ušle u sastav proskomidije.

Pseudo Dionizije Areopagita, neki monofizitski biskup oko 500. godine u knjizi De eccl. hierarchia veli, da se Liturgija započinje pripravnom molitvom i kađenjem. Iako je izložio Liturgiju u svim potankostima ipak nije označio kakve su to bile molitve. Možda one iste kao kod sv. Marka i

Jakova. Njegov tumač sv. Maksim Ispovjednik (580. - 662.) veli da biskup ne počinje Liturgiju s ulaznom molitvom i kađenjem, nego svečanim ulaskom u hram zajedno s narodom. Po Maksimu ovaj ulazak znači obraćenje i popravak grešnika. Stoga se tom prilikom pjevalo i čitalo pokajničke psalme i molitve.

U našim slavenskim liturgikonima, već u X. st. susrećemo pripravne molitve kojih danas nemamo u liturgijama. Radi njihove ljepote i nepoznatosti donosimo ih ovdje.

U prvom redu glagolski službenik (liturgikon) sadrži:

Jegda hotišče v crkov vniti: Gospode ulazim u hram Tvoj, klanjam se crkvi Tvojoj svetoj molitvama svetih Tvojih, koji su Ti dobrim djelima ugodili od vjeka, smiluj mi se Gospode, I daj Gospode, da oči moje puste suze, da njima opere ružno djelo, koje Ti sam Gospode znš i primi, ne kako si primio nekad carinikov uzduzh i suze, znao si Gospode u dubini srca bludnice što je proplakala i primila oproštenje grijeha. Znao si Gospode carinika, koji se ponizio i bio opravdan. Znao si Gospode razbojnika koji je zavapio: Gospode: i ovim glasom otvorio si raj, što ga je nasadila desnica Tvoja. Znao si Gospode vrhovnoga apostola Tvoga Petra, koji je gorko zaplakao kod Tvoje izdaje, i mi pokajnici…

Iza toga dolazi Oče naš, pa zatim: *Gotovo je srce moje, Bože, gotovo je srce moje, pjevati ću i veličati slavu Tvoju. Ljubi križ i veli: Gospode Isuse Kriste, koji si nas mukom na križu u današnji dan đavolskoga djela izbavio…*

Staroslavenski liturgikon ruske redakcije iz XII. st. Antonija Rimskog (+1147.) ima ovih pet pokajničkih molitava:

1. "*Gospodaru Bože, vsedržitelju, koji nećes smrti grešnika nego da se poprave, davši nam po jedinorođenom tvojem Sinu i Gospodinu našem Isusu Kristu put nov i svet i pokazavši nam primjer pokajanja po drevnom bludniku, drevnom razbojniku, drevnom cariniku. Ti koji si dao bludnici izvor suza, udostoji se Gospodaru i mene nedostojnoga, ne sjećajući se bezbrojnih mojih sablazni, nego pređi preko svih mojih grijeha, jer si Ti jedini bezgrešan, milosrdan i premilostiv kajući se nad zlobama ljudskim i primajući pokajanje od svake tvari, slavljen od nebeskih sila, strašan Kerubima i Serafima, od njih primajući neiskazanu službu. Ti, Gospodaru i sada prozri sve moje grijehe, otvori usta moja i napuni Tvojom hvalom. Srce čisto sazdaj meni i duh pravi obnovi u unutrašnjosti mojoj. Primi me, koji se usuđujem ući u svetinju Tvoju i prikazati Tvoje od Tvojih i kako si predao Tvojim sv. Apostolima a mi primivši od njih postajemo*

zajedničari Tvoje tajne, ne po našoj dostojnosti, nego radi Tvoga milosrđa. Umij gad moje duše i nečistoću tijela i cijeloga me posveti Tvojom nevidljivom silom i duhovnom Tvojom desnicom. Nema ništa sakrivena pred Tobom, nego je sve otkriveno pred Tvojim očima. Znadeš Gospodaru, jer i ono što ne učinih vide oči Tvoje. U Tvojim knjigama sve je upisano. Zato me ne odbaci nedostojnoga niti lica svoga okreni od mene, da se ne vratim od Tebe postiđen, nego me udostoji da služim sv. Tvojim Tajnama, jer Tebi priliči svaka slava, čast i poklon Ocu i Sinu i Sv. Duhu, sada, vazda i u vijeke vjekova. Amin".

2. "*Gospodaru Gospode Bože naš, želeći sad pristupiti strašnoj i čudesnoj tajni, obuzet strahom ne smijem na nebo oči uzdići, ni ruku podići, ni usta na molitvu otvoriti, ni ući u dom, u kojem samo jedini svećenik jednom godišnje izlazio. Njemu bih i ja sličan htio biti, no ne smijem se približiti k sv. strašnom i divnome stolu, na koji hoće da bude postavljen Jedinorođeni Sin Božji, Gospod Isus Krist, razlomljen na dijelove, dajući se vjernicima za otpuštenje grijeha i za život vječni. Ne usuđujem se pristupiti službi ovoj, zbog toga jer si primio bludnoga sina, koji se pokajao, jer si primio bludnicu koja je suzama umila svoju nečistoću, jer si primio razbojnika k sebi kad je zavapio: "Pomeni me se, Gospode, u kraljevstvu Tvome, i nisi ga prekorio za sve njegove sablazni, nego si ga uveo u raj. Po istom milosrđu udijeli i nama milost, primi nas koji hoćemo učestvovati u svetoj Tvojoj žrtvi. Da molim Te, Gospodaru, najprije očisti savjest moju i umij gad duše moje i oskrvnuće tijela moga i cijeloga me očisti. Tvojom moći, da bez osude prestanem pred Tvojim licem dostojan Tvoje slave, i dostojni budemo zagrljaja Jedinorođenog Sina Tvojega Boga našega kome priliči slava, čast i poklon u vijeke vjekova".*

3. *"Molim Te, Gospode Bože, oduzmi od mene bezakonja moja, da budem dostojan ući u tvoju svetinju čistom dušom i tijelom, radi Gospodina Boga našega Isusa Krista, s kojim Tebi neka bude slava, čast i poklon".*

4. *Molitva za one koji ulaze u crkvu*
   "Dobročinitelju svih i stvoritelju svake tvari, primi one koji ulaze u Crkvu Tvoju i svakome što je na njegovu korist ispuni. Privedi sve k svršetku i učini dostojnima Tvoga carstva, milošću, milosrđem i čovjekoljubljem jedinorođenog tvoga Sina kojim si blagoslovljen".

5. *Molitva za žive i mrtve*
   "Gospode Bože istiniti, koji si uslišao sve, koji se u Te ufaju, usliši i mene griješnika i udostoj me, da ti čistim srcem u svako vrijeme hvalu dajem za

sve duše, za žive i mrtve i za svoje grijehe, za koje se kajem. Tebi se priliči svaka slava, čast i poklon, Ocu i Sinu i Svjatomu Duhu sad vazda i u vijeke vjekova. Amin".

Raspored ovih molitava nije bio uvijek jednak. Molitve pod br. 1, 2, 3 govorio je svećenik tiho kod žrtvenika ili br. 3, 1, 2 prigodom oblačenja. Neki rukopisi imaju samo tri molitve, tako da je treća ustupila mjesto novoj:

"*Gospode, nisam dostojan da uđeš pod krov moj i dom duše moje, jer je ona i pala (u grijeh) i nemaš u meni dostojna prebivališta, gdje da skloniš glavu, ali je hoćeš, da Te mi držimo, i da među nama budeš smješten. Kao čovjekoljubac očisti slugu svoga (ime) od svake ljage tjelesne i duševne i udostoj me, da primim sveto obećanje i pričest za otpuštenje grijeha i na očišćenje duše i tijela. Molitvama svete Bogorodece i svih svetih tvojih ugodnika od vijeka. Jer je Tvoja država i Tvoje je carstvo i sila i slava Oca i Sina i Sv. Duha, sada, vazda i u vijeke vjekova. Amin".*

Zašto su izostale dvije posljednje molitve za žive i mrtve? Možda zato što su one postale suvišnima, čim se uvelo polaganje čestica kod samih žrtvenih darova, jer su se tom prigodom spominjali živi i mrtvi.

Liturgija Varlaama Hutinskog (+1193.) ima samo dvije molitve i to br. 2 na početku i br. 1 zapisana na koncu Liturgije sv. Ivana Zlatoustoga iza sv. Pričesti i poslije psalma za umivanje ruku. Kada se oblačenje izgradilo kao samostalni dio proskomidije, čitale su se molitve iza oblačenja. Inače, ove molitve nalazimo rasijane u raznim dijelovima bogoslužja istočne Crkve. Tako molitvu br. 1 susrećemo u činu sv. Ispovijedi, dok se "*Gospode nisam dostojan*" nalazi kod bolesnika. Po nekim rukopisima ova je molitva postala pričesnom ili ako svećenik ne završi zbog nekog razloga uobičajene molitve predpričesne. U mnogome je slična sa pričesnom molitvom i Liturgijom sv. Jakova, a susrećemo je često kod kasnijih redakcija iste Liturgije. Osim toga molitve 1, 2, 3 nalaze se u staroslavenskim liturgikonima na velikom vhodu (*itroitus magnus*), mjesto današnje molitve sv. Bazilija Velikog: *Nitko nije dostojan koji svezan tjelesnim strastima…*, dok molitvu br. 2 susrećemo i u liturgiji sv. Petra.

Ove su pripravne molitve bile u praksi sve do XIV. st. Izgleda prema nekim liturgikonima da je ulazni dio liturgije bio odijeljen od pripravnih molitava. Tako je prema slavenskim liturgikonima XIV. st. ulazni dio izgledao ovako: Svećenik ulazeći u crkvu klanja se tri puta "na koljenu" i govori: *prečistom liku Tvome klanjam se Bogorodice, neprolazna vrata, tajno označena blagoslovljena Djevice, primi naše molitve i donesi ih Sinu svome i Bogu*

našemu, da spasi i prosvijetli radi Tebe naše duše… zatim tri psalma: 14,22 i 50… dalje: *sveti Bože, Presveta Trojice, Otče naš, Tropari, pomiluj nas Gospode i milosrđa vrata otvori nam*. Ili pak prema drugima svećenik je idući govorio: *Raduj se, vrata Božja, raduj se Prečista, Djevice sveta, raduj se Gospodarice i Zastupnice svijeta. Raduj se stijeno i utočište i zaštito našega grada. Tvome Milosrđu se utječemo Bogorodice Djevice, naših molitava ne prezri u nevolji nego nas izbavi od bijede, jedina čista i blagoslovljena. Gospode, uzmi od mene moje bezakonje i grijehe da dostojno uđem u dostojanstvo svetoga Tvoga hrama*. Ima i takvih, koji iza prve gore spomenute molitve imaju: "*Bože, svedržitelju Gospode, čije je ime veliko, koji si nam dozvolio ulazak u svetinju nad svetinjama*… " ponavlja je tri puta, klanja se pred žrtvenikom i govori *Care Nebeski*…

Među ovim ulaznim molitvama nema današnje "*Gospode pošlji ruku svoju s visine svetoga prebivališta svoga*". Ona se pojavljuje u slavenskim Liturgijama istom u XV. st. Mjesto nje bila je molitva Križu Kristovom: *Gospode Isuse Hriste, koji si se u ovom liku javio na zemlju radi našega spasenja, izvolio si dragovoljno da budu pribijene ruke i noge i dao si nam svoj križ da otjeramo svakoga protivnika, pomiluj nas, koji se u Te ufamo*.

Grčki liturgijski ustav patrijarha Filiteja iz XIV. st. pozna samo jednu pripravnu molitvu pred ikonostasom a to je današnja: *Gospode pošalji ruku svoju*… i odmah je slijedio ulaz u oltar bez molitava pred slikama. Tako imaju i najstariji staroslavenski službenici, metropolite Ciprijana, pa i Vukovićev iz 1519. godine. U XV. st. prije ulaska u oltar prakticiralo se cjelivanje ikona bez molitve. Negdje su svećenici prije Liturgije završavali u oltaru molitve privatnog karaktera. Tako ima Litugrija Eutemija Novgorodskog (+1458.). Jedan grčki liturgikon iz 1532. godine ima molitve pred ikonama. U staroslavenske liturgikone unesao je današnje pripravne molitve lavovski biskup Gedeon Balaban, tiskajući 1604. godine u Strjatinu svoj Službenik. On je uveo "*načelo obično*" iz drugih bogosluženja, s troparima, cjelovom ikona i odgovarajućim molitvama. Pretiskan je u više navrata i ušao je u upotrebu i kod pravoslavnih i kod katolika onoga vremena.

Pričešćivanje vjernika obavlja svećenik kao i u Liturgiji sv. Ivana Zlatoustoga, a pričešćujući izgovara: "*Časnim i presvetim i prečistim tijelom Gospoda i Boga i Spasitelja našega Isusa Krista pričešćuje se sluga Božji (službenica Božja) N.N. na otpuštenje grijeha i na život vječni. Amin*."

Pošto je završeno pričešćivanje svećenik okadi darove, uzima diskos, stavlja ga na glavu đakonu, koji ga nosi k malom žrtveniku. Uzima zatim kalež, okrene se k narodu i kaže tiho: "*Blagoslovljen Bog naš, koji nas pro-*

svjeljuje i posvećuje." Nastavlja zatim glasno: "*Svagda, sada, vazda i u vijeke vjekova*". Odnosi svete darove k malom žrtveniku a narod odgovara: "*Amin. Zahvaljujemo Ti Kriste Bože naš, jer si nas udostojao da budemo pričesnici prečistoga Tvoga Tijela i časne Tvoje krvi prolivene za sav svijet na otpuštanje grijeha, tajne Tvoje Providnosti. Aliluja*."

Način pričešćivanja, kako smo ga naveli u izdanju rimskog liturgikona iz 1942. godine razlikuje se od načina pričešćivanja u starim liturgikonima. Uslijed običaja orošavanja svetog Jaganjca u presvetoj Krvi spominjala se kod pričešćivanja na Liturgiji pretposvećenih darova još i sveta Krv. Dakle: *časnim, presvetim i prečistim Tijelom i krvlju Gospoda i Boga i Spasitelja našega Isusa Krista pričešćujem se ja, nedostojni sluga Božji N.N….* Ukoliko se "pričešćivalo i iz kaleža" bilo je to samo radi obrednog popunjenja i bez izgovora bilo kakvih riječi. U grčkim liturgijskim knjigama (Hieratikon, Atena 1951. i Carigrad, 1895., str. 162) propisuje svećeniku obdržavati sve onako, kako to čini i na običnim liturgijama, dakle pričešćivanje i iz kaleža s odgovarajućom molitvom. Rimski služebnik (Služebnik, Petrograd, 1910. str. 299) priznaje također pričest iz kaleža, ako služi sa đakonom, da ništa ne govori… Kod Rumunja pričešćuje se svećenik i đakon ne govoreći ništa (Hieratika 1950. str 256.). Rimsko službeno izdanje (recensio russica) iz 1942. za Ruse, Bugare i Srbe drži se ruskog običaja (str. 462. - 463.), dok izdanje za katolike (recensio ruthana) nema pričešćivanja iz kaleža.

Poziv svećenika na sv. Pričest bio je prema sv. Teodoru Studiti: "*Sa strahom Božjim, vjerom i ljubavlju pristupite*". Tako se i danas nalazi u grčkim liturgijama. U najstarijem staroslavenskom liturgikonu nema riječi "*ljubavlju*".

Mjesto: "*Blagoslovljen Bog naš…*" u Cod. Barb. stoji: "*Slava Presvetom Trojstvu, svagda, sada i vazda*."

Za vrijeme sv. Pričesti pjevao se nekad čitav psalam 130. Prekinut je bio pozivom: "*Sa strahom Božjim i s vjerom pristupite*", a onda opet nastavljen: "*Blagoslivljajmo Gospoda u svako vrijeme*."

Zahvala iza svete Pričesti

Liturgija pretposvećenih darova ima svoje zahvalne molitve iza sv. Pričesti. Prva: "*Zahvaljujem Ti, Spasitelju svih, Bože,…*" moli se za vrijeme male ektenije odmah iza pričesti a uzeta je iz Liturgije sv. Jakova. Druga

je zahvalna molitva: "*Gospode, Bože naš, koji si nas uveo...*" pri potrošnji svetih Darova pri kraju liturgije.

U Grottaforatskom kodeksu zabilježena je još jedna: "*Prolazeći od sile u silu i od slave k slavi*". Nekad je ova molitva bila i u Liturgiji sv. Ivana Zlatoustog i sv. Bazilija Velikog.

Završetak Liturgije

Svi liturgički čini završavaju se pozivom đakona: "*U miru iziđimo*". Ako bi se imalo bogosluženje produžiti ili spojiti s drugim, onda bi đakon mjesto ovoga poziva upravio: "*Premudrost - sofia.* " Liturgija predposvećenih darova sv. Jakova završava se na isti način, samo je dodana još i riječ "*kai agape dheu*", tzv. molitva "zaamvonska" se ne spominje u navedenoj Jakovljevoj Liturgiji. Isto tako nema ove molitve ni u Apostolskim ustanovama, dok u nekim Liturgijama sv. Marka i Jakova postoji, ali je manjkava. Današnja molitva: "*Svedržitelju, koji si sve svojom premudrošću stvorio…*" uzeta iz grčke aleksandrijske Liturgije sv. Bazilija Velikoga, gdje nosi naziv Molitva četrdesetnice svetoga posta.

Po vremenu se pokušavalo izgraditi samostalne zaamvonske molitve, kako vidimo u novijem Cod. Bard.: "*Bože, nado svega svijeta, koji si prorekao po zakonu, prorocima i evanđelistima potrebu svetih Tvojih postova za očišćenje i spasenje, udostoj se i nas sve, da tok posta blagougodno svršimo, vjeru sačuvamo i božanske zapovijedi do konca neporočno izvršimo. Zapovijedi anđelu mira, da čuva naše ulaske i izlaske, korake utvrdi i upravi na put Tvojih zapovijedi. Primajući sveto vrijeme posta i naš poklon, uzvraćajući nam duhovnim blagoslovom i dobrim darovima, da se udostojimo od tebe, milosti, i da Ti uznosimo slavu Ocu i Sinu i Duhu Svetome.*" Ova molitva nije ušla u Liturgiju, ali je uvrštena u red prvih molitava, koje Crkva na početku korizme moli.

Zaamvonske molitve unesene su u Liturgiju iz potrebe, da bi se vjernicima barem sumarno reklo na koncu kratak sadržaj svih molitava, koje je svećenik tiho i nečujno molio.

Iza Zaamvonske molitve pjeva se: "*Nek bude ime Gospodnje blagoslovenо…*" sa psalmom 33. Za to vrijeme svećenik konzumira svete Darove na malome žrtveniku i govori molitvu: "*Gospode, Bože naš, koji si nas uveo u prečastne ove dane.*"

Najstariji staroslavenski liturgikon iz XII. st. na ovom mjestu bilježi: "*Završivši božansku tajnu i službu, dajemo slavu i zahvalnost Ocu, Sinu i Svetome Duhu*."

Oblačenje

Oblačenje kao liturgijska radnja u sastavu proskomidije počela se razvijati početkom XI. st. Kakve su se molitve čitale ne nalazimo ni u grčkim ni u slavenskim spomenicima toga vremena. Izgleda da se najprije vršilo oblačenje u šutnji iza svršenih molitava i u oltaru, dalje od žrtvenika. Zatim, govorila se današnja ulazna molitva: "*Gospode, Bože naš, pošalji mi silu s visine svetinje Tvoje i ukrijepi za predstojeću službu Tvoju…*" jer u nekim rukopisima stoji nad njom zabilježba: "molitva pri oblačenju".

Svećenik je oblačio:

1. **Stihar**, nad kojim bi činio znak križa i rekao: "*U ime Oca i Sina i Svetoga Duha".* Ili pak riječi proroka Izaije (61, 10): "*Neka se obraduje duša moja*". U XIII. st. neki rukopisi zamjenjuju riječ duša sa srce. Bilo je negdje u običaju, da se prije oblačenja govorilo: "*Care nebeski*", a poslije psalam 50.
2. **Narukvice** (*epimanikia, manipuli*) uz riječi: "*Ukrijepi ruke moje na službu slavi Tvojoj, Kriste, Bože naš*" (312), ili sadašnje riječi (eksod. 15. 6, 7): "*Desnica Tvoja Gospode proslavila se u krijeposti* " i (Ps. 118,73): "*Ruke Tvoje stvoriše me i sazdaše*".
3. **Orar**. U starim liturgičkim spomenicima nema zabilježenih molitava prigodom oblačenja đakona. Istom u XV. st. đakon bi oblačeći se rekao: "*Svet, svet, svet*" ili molitvu "*Gospodaru, Gospode, Isuse Kriste Bože naš, pogledaj na mene grešnoga slugu svojega odjevena ovim sv. odijelom, okrijepi me sv. milošću svojom, neosuđen predstanem Tvome svetom stolu i prinesem Ti beskrvnu službu, jer Tebi dolikuje svaka slava.*"
4. **Epitrahil.** Prigodom oblačenja epitrahila u XII. st. izgovaralo se: "*Slikom poniženja obukao si se, jer trnovi vijenac metnuše na Tebe, Kriste Bože naš, pomiluj nas.*" U XIII. st.: "*Spletavši trnov vijenac, metnuše na vrat njegov jaram pravde i svezavši ga odvedoše i predadoše Pontijskom Pilatu, upravitelju*." Ili pak: "*Milost i pomoć Presvetog Duha neka bude s nama svuda, kao što si se javio usred svojih učenika, Spasitelju naš.*" Na ostalim dijelovima kao i danas. Liturgikon XIV. st., najstariji, spominje oblačenje, a opisuje ga ovako: "*Umivši se ide (svećenik) k žrtveniku i stihar uzevši moli se: "Care nebeski…"* ljubi žrtvenik, koji je ušiven na ovratniku stihara, oblači se i govori psalam 50. Ciprijanov Liturgikog propisuje riječi: "*Jemše Isusa i svjazavše Jego*. " Danas se izgovara Ps. 132.

5. **Pojas** (*zoe, zonarion, zona, cingulum*) se uzima riječima psalma 17,33.
6. **Felon** (*felonion*). Prema sv. Germanu znači puninu milosti Božje, koja treba da resi svećenika i pravdu Kristovu donešenu u svijet.

U obredu oblačenja spominje se još i epigonation - nabedrenik. U staro doba zvao se egheiron. Prema Simeonu Solunskom znači pobjedu nad smrću i uskrsnuće po krijeposti. Prigodom oblačenja govorilo se: "*Obuci me nevrijednoga slugu svoga, svojom odjećom Presvetoga Duha"*.

Oblačenje danas

Ušavši u oltar čini tri poklona pred sv. žrtvenikom i cjelivaju sv. Evanđelje, sv. žrtvenik i križ na njemu. Zatim svaki uzimlje svoj stihar, čini tri poklona k istoku govoreći svaki za sebe:

"*Bože milostiv budi meni grešnome*."

Zatim đakon prilazi k svećeniku držeći u desnoj ruci stihar s orarem i sagnuvši pred njim glavu govori: "*Blagoslovi gospodaru stih s orarom*."

Svećenik govori: "*Blagosloven Bog naš, svagda, sada i uvijek i u vijeke vjekova*."

Zatim đakon odlazi u jednu stranu oltara i oblači stihar moleći se ovako: "*Obradovat će se duša moja u Gospodu, jer me obuče u plašt spasenja i u haljinu veselja odjenu me, kao zaručniku položi mi vijenac, i kao zaručnicu ukrasi me krasotom*."

I cjelivavši orar, meće ga na lijevo rame; i kad metne narukvice na ruke govori i to: "*Desnica Tvoja, Gospode, proslavi se krijepošću, desna Tvoja ruka Gospode, porazi neprijatelje i obiljem slave svoje satre si protivnike"*. (Ex. 15,6), a za lijevu govori: "*Ruke Tvoje stvoriše me i sazdaše me, pouči me i naučit ću se zapovijedima Tvojima*." (Ps. 118/119/73)

Zatim, otišavši u Predloženije do malog žrtvenika, priprema sv. pribor; sv. diskos postavlja na lijevu stranu, a čašu na desno i ostalo s njima, a svećenik se ovako oblači: uzme stihar u lijevu ruku, pokloni se tri puta prema istoku, kao što je rečeno, čineći krsni znak i govoreći: "*Blagosloven Bog naš vsegda, sada i uvijek i u vijeke vjekova. Amin*."

Zatim ga oblači, govoreći: "*Obradovat će se duša moja u Gospodinu, jer me obuče u plašt spasenja i u haljinu veselja odjenu me, kao zaručniku položi mi vijenac i kao zaručnicu ukrasi me krasotom*." (Is. 61.10)

Potom, uzevši epitrahil i učinivši krsni znak, meće ga govoreći: "*Blagosloven je Bog, koji me opasuje snagom i učini bez poroka put. Koji upotrebljuje noge moje kao jelenu i na visinu me postavlja*."

Narukvice pak navlačeći na ruke, za desnu govori: "*Desnica Tvoja, Gospode, proslavi se krijepošću, desna Tvoja ruka, Gospode, porazi neprijatelje, i obiljem slave svoje satre si protivnike*."

Za lijevu kaže: "*Ruke tvoje sotvoriše me i sazdaše me, pouči me i naučit ću se zapovjedima Tvojima*."

Zatim, uzevši nabedrenik, ako ima; i blagoslovivši ga i poljubivši: "*Pripaši mač Tvoj uz bedro Tvoje, silni; u krasoti svojoj i ljepoti svojoj, širi se, napreduj i caruj zbog istine, krotkosti i pravde, i vodit će te divno desnica Tvoja, svagda, vazda, sada i uvijek i u vijeke vjekova. Amin*." (Ps. 44/45/4-5).

Zatim uzme felon, blagoslovi ga, poljubi i govori ovako: "*Svećenici Tvoji, Gospodine, obući će se u pravdu, i prepodobni Tvoji obradovat će se radošću svagda, sada, uvijek i u vijeke vjekova. Amin*." (Ps. 131,9)

Zatim otišavši u Predloženje (do umivaonika) umivaju ruke govoreći: "*Umit ću ruke svoje među nedužnima, i obući ću žrtvenik, Gospode, da čujem glas hvale Tvoje, i da objavim sva čudesa Tvoja, Gospode, zavolio sam ljepotu doma Tvojega i mjesto boravka slave Tvoje. Nemoj pogubiti duše moje s bezbožnicima, i života moga s krvopijama, u čijim su rukama bezakonja i čija se desnica ispunila mira. A ja u bezazlenosti svojoj hodih: izbavi me, Gospode, i pomiluj me. Noga moja stade na pravi put: u crkvama blagoslovit ću Te, Gospode"*. (Ps. 25/26/6-12).

Umivanje ruku

Umivanje ruku preuzelo je kršćanstvo iz židovskog bogoslužja. U početku su svi kršćani prije ulaza u hram umivali ruke i već u IV. st. nalazili su se u crkvenim predvorjima umivaonici. Sasvim je prirodno, da je umivanje ruku moralo biti odmah iza kako je svećenik primio od vjernika žrtvene darove. Sv. Ćiril Jeruzalemski veli, da je đakon pružio vodu svećeniku pri oltaru (Cath. V., 2) iza prinosa žrtvenih darova, tj. na početku Liturgije "vjernih" obično uz Psalam 25. U antiohijskom liturgičnom području čine to poddakoni iza poljupca mira. U nekim liturgikonima iz VII. i VIII. st. umivanje ruku na proskomidiji se ne spominje. Umivanje se vršilo prije ili poslije prenosa žrtvenih darova na veliki žrtvenik. Niti Liturgija sv. Marka ne zna za umivanje ruku. Neki kodeksi umivanje ruku

stavljaju prije cjelivanja ikona, dakle čim bi svećenik stupio u crkvu, a neki umivanje vežu uz psalam 25 iza čega je dolazilo oblačenje. Često je psalam 25 zamijenjen sa psalmom 50. U jednom staroslavenskom liturgikonu iza pripravne molitve piše: "*Zatim pristupi k umivaoniku i počne umivati ruke vodom, a dušu božanskim riječima govoreći pobožno ovaj psalam: 'Sudi me Gospode…'*" Drugi staroslavenski liturgikoni XIV. st. imaju umivanje iza oblačenja kao i danas. Služebnika Žukovskoga iz 1672. godine uveo je umivanje prije oblačenja.

Pripremanje žrtvenih darova

Najvažniji dio u proskomidije je pripremanje žrtvenih darova: kruha i vina. Prateći povijesni razvoj toga pripremanja, uočavamo tri glavna razdoblja:

- Prvo obuhvaća prva četiri stoljeća. Pripremanje žrtvenih darova bilo je sastavni dio euharističkog dijela Liturgije.
- Drugo ide od V. st. do VIII. st. Pripremanje žrtvenih darova odijelilo se od euharistijske žrtve tako, da se izvršuje na posebnom žrtveniku, ali neposredno prije liturgije "vjernih". U tome razdoblju ono ne predstavlja još posebnog liturgičnog čina.
- Treće, od VIII. do XIV. st. Pripremanje žrtvenih darova prenosi se pod uplivom bizantskog dvorskog ceremonijala na početku Liturgije, sjedinjuje se s obredom ulaska u crkvu i oblačenja svećenika u zasebni liturgički čin u svome današnjem obliku.

Pripremanje žrtvenih darova u prva četiri stoljeća

Mjesto pripremanja

Krist je zadnju večeru blagovao prema običaju Židova u sobi, koja je bila određena za vjerske obrede u gornjem katu (*hiperoon anogeon*) i skrivenoj (*katalymma*). U njoj se nalazio stol za subotnje i pashalne večere. U sličnim prostorijama obavljali su apostoli "*lomljenje kruha*". Takvi su bili domovi Ivana, Marka u Jeruzalemu, Ahile i Priscile u Efezu. U drugim mjestima skupljali su se oko prvoobraćenika (*aparhija*) npr. u Korintu u kući Stjepanovoj. U njima nije bilo ništa drugo doli stola (*trapeza*), po sv. Pavlu nazvana trapeza Kyriu, na koji su se polagali žrtveni darovi, vršila euharistija i agape, a koji je imao značenje žrtvenika za euharistijsku žrtvu (*thysiasterion*). Stol je bio prostrt čistim prostiračem.

Kršćani prvih vjekova nisu imali posebnih zgrada (hramova). Za vrijeme progonstva služilo im je svako mjesto za hram, no u mjestima gdje je bilo više slobode gradile su se posebne zgrade za hramove. Ćiril Aleksandrijski veli: "*Dar ili prinos koga tajno izvršujem treba da bude prinesen samo u hramovima pravovjernih kršćana i nigdje drugdje. Tko drugačije postupa, javno krši zakon*." O kršćanskim hramovima pisao je već sv. Ignacije (oko 170. g.) Kako je izgledala unutrašnjost ovoga hrama nemamo podataka, ali je po svoj prilici oltar bio povišen i u njemu stol (*trpeza, thysia, sterion*) nije bio odijeljen od ostaloga prostora, a ako je i bio mjestimično su ga mogli vidjeti svi prisutni.

Na stol su đakoni polagali prinose vjernika i svećenici vršili presvetu Euharistiju. To proizlazi iz Liturgije sv. Justina, kao i iz egipatske sv. Marka. O nekom posebnom žrtveniku za prinošenje euharistijskih darova nema govora. Način prinošenja darova (kruha i vina) kao i molitve i pjesme, kojima je bilo popraćeno "lomljenje kruha" određivali su crkveni poglavari prema mjestu i vremenu. Neprikosnoven i nepromijenjen dio bio je samo onaj momenat, koji je bio posvećen uspomeni Euharistijske Spasiteljeve večere. Vidimo to kod sv. Pavla, koji je nastojao svesti u pravu kolotečinu nastojanje Korinćana oko razvoja Euharistijske žrtve (I. Kor. 11, 23) naglašujući nepromjenjivost kanona ustanovljenja Presv. Euharistije, kako je zabilježen u sv. Evanđelista. Sv. Klement već govori da se prinosi iz Liturgija vrše po redu (*taksei*), u određeno vrijeme (*horismenois kairois kai horais*), na posebnom mjestu, čistom savješću kroz pokajanje.

Testamentum Domini oko 475. godine zabilježio je da su se prinosi žrtvenih darova pod konac IV. st. primali na nekom stolu u desnom pastoforiju, ubilježavala imena prinosnika u diptihe, da bi ih mogli poslije pročitati, a od darova izabrano je ono, što je bilo prikladno za Liturgiju, tj. kruh i vino. Ovaj sirski običaj proširio se po cijeloj Palestini i po Carigradu pa i na svem istoku. Već u drugoj polovini VI. st. bio je općenit. Chronikom Pashala govori da su darovi prinosa stavljeni na stol pred oltarom, a odavde da ih je đakon nosio na žrtvnik koliko ih je bilo potrebno za Liturgiju i Pričest. Laicima nije bio dozvoljen pristup u oltar. Kasnija redakcija Liturgije sv. Jakova govori nam o paratrapezi (obični oltar). Kruh su metali na diskos, a vino u čaše, a đakoni nosili po hramu velikom žrtveniku k biskupu. Zacijelo je to bilo spojeno s nekom svečanošću no nemamo nikakvih dokaza, da li se na istoku pri tome pjevalo pjesme ili antifone. Isto tako ne zna se da li su se svi darovi polagali na žrtvenik ili samo neki od njih. Što bi preostalo od njih čuvalo bi se u pastoforijama. Biskup je na darove

polagao ruke, a da li je izgovarao i molitvu predloženja, kako je zabilježena danas pod imenom sv. Bazilija Velikog i sv. Ivana Zlatoustog, ne znamo. Iz njihovih djela ne možemo saznati ništa, a rukopisi dotičnih molitava, koji su do nas došli mlađi su za 4 stoljeća od autora, kojima se pripisuju. Prema Origenu i Apostolskim ustanovama molitve su bile tihe i za sebe:

"*Iza propovijedi, veli Origen, ustajemo i molimo Boga, da budemo dostojni prinesti mu darove, koje nam uzvraća, dajući nam u Kristu nebesko za zemaljsko.*"

No ipak dolaze kraći izrazi u nekim Liturgijama: "*O prinesenim darovima, neka ih Gospod primi na svoj prenebeski žrtvneik*", i "*za one koji prinose darove, neka ih Gospod Bog primi u svoj prenebeski žrtvenik*" i tako dalje.

Prinosi su morali biti pokriveni, jer vidimo da su se za nepokrivene darove upotrebljavale ripide, da ne bi štogod palo u sv. čašu.

Prinosi vjernika

Potrebne darove za žrtvu prinosili su vjernici. Sv. Ciprijan prigovara bogatoj nekoj ženi, što je došla u crkvu bez svoga prinosa, a primila je od svete žrtve, koju je doprinio siromah. Sv. Augustin piše: "*Stidjeti se mora tko se pričešćuje tuđim prinosom*". Prinosili bi se kruh i vino pomiješano s vodom". To tumači sv. Ciprijan ovako: "*Vino je simbol krvi Kristove, voda je simbol kršćanskog naroda. Kad se voda u kaležu pomiješa s vinom, narod se sjedinjuje sa Kristom. Mješavina vina i vode je takva, da se nitko ne može odijeliti, takvo je sjedinjenje Krista i Crkve*". I sv. Ivan Zlatousti veli: "*Bez žrtve ne smije se ulaziti u dom Božji, da se ne pokažeš pred licem Božjim… Ako nije dozvoljeno ulaziti bez žrtve u dom Božji, tim više nije dozvoljeno u zajednicu vjernika*".

Darove su mogli prinositi samo vjernici. Testamentum Domini veli: *Sancta a sanctis* (Ed. Rahmani 38), nikako ne katekumeni: "*Prinosi se ne primaju od katekumena i teških grešnika, koji su u međusobnom neprijateljstvu*", veli sv. Ivan Zlatousti. Sv. Ciprijan hvali svećenike i đakone, koji ne primaju prinose od otpadnika i od onih, koji su bili pod epitimijom, svećenik nije smio primiti prinosa. Dok su se u prvo vrijeme kršćanstva održavale agape na Presv. Euharistijama, nosilo se i razno jestivo, no kad su agape prestale, bude određeno da se prinosi samo ono, što je predao Spasitelj, tj. kruh i vino s vodom. Origen govori o prinosu: *primitiae omnium frugum*. Ovaj običaj prinosa sa strane vjernika imao je i dogmatsko značenje. Na taj način uzeli su vjernici vidnoga učešća u samom prinošenju žrtve pokazujući jedinstvo u vjeri i u žrtvi.

Kruh je bio pšenični i okrugao, kako se upotrebljavao u svakidašnjem životu u veličini 6-10 cm. O beskvasnom kruhu govori već Klement Aleksandrijski kao o općoj kršćanskoj praksi. Običaj je bio ovaj kruh uresiti znakom sv. križa. Nazivao se artos, prosfora, eulorija ili aparhe. Danas je općenito usvojen nazvi "*prosfora*", kod Grka "*sfragis*" - pečat, žig po znaku na njemu. Već su Rimljani običavali načiniti na kruhu znak dijagonale, i tako ga podijeliti na dijelove, da bi se lakše lomio. Obično su bile dvije dijagonale, a jedan dio zvao se kvadra. U religioznim ceremonijama uzimao se označen kruh. Iz V. ili VI. st. poznati su žigovi sa natpisom XPICTOC NIKA, a poklik: Isus Hristos Nika bio je u običaju već u IV. st. Klement Aleksandrijski naziva Krista "Nike foros".

Žigovi na prosforama bili su u znaku križa tako da su na gornjoj strani stavljali slova: A i O, a na donjoj: Hristos hyios Theou. Bilo je i natpisa: IC XC YC OY = Iesus Hristos hyios Theou. No, najčešći je bio: IC XC NI KA kako je i danas. Čim je Crkva stekla više samostalnosti počela se sama skrbiti za žrtvene prinose, pa su prinosi vjernika pomalo prestali. Prema liturgisti Biskopu moglo je to biti već u IV. st. Pripremanje žrtvenoga kruha bilo je povjereno pobožnim ženama.

Paladije piše (420. god) da je sv. Kandida pripremala žrtveni kruh svojim rukama. Od prosfore određene za žrtvu smjeli su jesti samo vjernici, a ne katekumeni i to samo u crkvi. Frolow A. IC-XC-NI-KA (Byzantinosl. XVII. st. 98-113).

U prvo vrijeme bio je svakako samo jedan kruh, prema riječima sv. Pavla: "*Budući da je jedan kruh, jedno smo tijelo mnogi, jer svi u jednome kruhu imamo zajednicu"* (I. Kor. 10,) Sv. Ignacije piše u poslanici Efež. gl. 20: "… *lomeći jedan kruh - hena arton Montes*". Nikifor Ispovjednik, patrijarh carigradski, (806. - 814.) govori o jednoj prosfori, da se može prinijeti i za trojicu, da može biti stara i sedam do deset dana, samo ako je nepokvarena, i ako je na njoj označen križ. Iz toga možemo zaključiti da se donosilo toliko prosfora za koliko se prinosnika služila Liturgija. Isti patrijarh ne dozvoljava da se nad čašom čini znak križa, prigodom pripremanja darova. Iz toga bi slijedilo, da se takav znak činio kod pripremanja kruha. Znak križa nad kruhom i ubod u njega činio bi se kopljem, koje je označavalo sulicu, kojom je bilo probodeno presveto tijelo Kristovo. Već u aktima sv.

Tome (II. st.) veli se, da je apostol blagoslovio eulogij i zarezao u kruh križ, pa ga razlomio i počeo dijeliti. (Ed. Bonnet 166). Kod Agata činio je nad kruhom znak križa svećenik ili đakon a ne laik (Can, Hippolyti). Koplje spominje i sv. Teodor Studita (375.), a sv. German poziva se na Bazilija Velikog (376.) Izgleda da je običaj uboda bio samo u Carigradu, jer Humbert Rimski oko 1050. godine kaže da to nije običaj u Jeruzalemu. U X. i XI. st. počeo se iz prosfore izrezivati četverokutno ili okruglo samo onaj dio, koji je bio obilježen znakom križa. Prozvao se "Jaganjac", grčki *Amnos*, starosl. "Agnec", jer je simbolički predstavljao Krista kao Jaganjca Božjeg, koji se ima žrtvovati za grijehe svijeta. Stoga se i prva prosfora naziva Jaganjčevom.

Po mišljenju nekih liturgičara, ovo izrezivanje Jaganjca iz prosfore nastalo je uslijed toga, što se broj svakidašnjih pričesnika sve više smanjivao. Jedna cijela prosfora bila je prevelika za svećenika i za njegove suslužioce. Zato nam daje dokaze uputa nekog patrijarha carigradskog biskupa Galipoljskog (XI. st.): "*… ako nema mnogo pričesnika (hierurgunton), neka se izrezak prosfore, pečat, (sfragis) uzme kao četverokut, a ako ima pričesnika, onda neka se uzme okrugla u cijelosti (stroggyioeidos ten hole opsis)*.

Vrijeme pripremanja Darova

Na prve tragove o vremenu kada se vršilo prinošenje darova u Liturgiji, nailazimo kod sv. Justina (+165. god.) On piše: "*Zatim - pošto naime dan cijelog mira iza svršenih molitava - prinosi se pročelniku braće kruh, čaša, voda i vino*", a onda nastavlja: "*quibus ille acceptis laudem et glorijam patri universorum per nomen filii et spiritus S. sursum mittit…*"

Darovi vjernika prinosili su se iza izlaska katekumena, na početku liturgije vjernih. Sv. Grgur Bogoslov kaže da je car Valent saslušao liturgiju katekumena i onda predao Baziliju darove. Prema egipatskoj liturgiji sv. Marka:

a) u oltaru postoji samo stol - žrtvenik (*thysiaseterion*)

b) žrtveni dio ili Euharistija predstavlja posebni čin odijeljen od liturgije katekumena. Prinošenje žrtvenih darova počinje se uzajamnim pozdravom mira i cjelovom.

c) đakon poziva vjernike da donose u redu žrtvene darove (*prosferion kata tropus stathete*), koje je primao đakon i nosio biskupu, a ovaj na darove polagao ruke. Taj akt nije imao liturgijske samostalnosti.

Đakon bi govorio: "*Molite se za one koji donose darove (proscuxasihe hyper toan prosferonton)*", a svećenik čita na to molitvu predloženja: "*Gospode, vladaru Isuse Kriste, vječne riječi bespočetnog Oca i Sv. Duha, veliki svećeniče, Kriste, koji si s nebesa sišao proizvevši nam život iz raspadljivosti i kao nevino janje predao si se za život svijeta, molimo Te i zazivljemo čovjekoljubivi Gospode, pokaži lice svoje nad ovim kruhom i nad ovim čašama, koje predlaže na svetom stolu po anđeoskoj službi i arhanđeoskom učešću u svećeničkom služenju (primi ih) na svoju slavu i na obnovu naših duša. Milošću, milosrđem i čovjekoljubljem Jedinorođenoga tvoga Sina, s kojim i po kome neka ti je slava i sila sa presvetim i dobrim i životvornim Tvojim Duhom sada, vazda, i u vijeke vjekova…*"

d) slijedila je opća ektenija sa čitanjem diptiha, i molitvom sličnoj kasnijoj proskomidijskoj Euharistijskoj o prinesenim darovima i onima koji i za koje su prineseni.
e) kratka euharistijska molitva sa riječima ustanovljenja i anamnezom
f) molitva pred pretvorbom, srodna s kasnijom proskomidijskom: "*Gospode, pošalji s visine svetinje svoje…*"

Dok je u Justina prinošenje žrtvenih darova bilo više prepušteno osobnom nahođenju svećenoslužitelja, dotle je u egipatskim liturgijama sprovedena određena formacija s pripravnim i euharistijskim molitvama. Tako imaju i Apostolske ustanove (oko 400. god). One propisuju vrijeme prinosa darova. Pošto su se odstranili katekumeni, poziva đakon da pred Gospodina sa strahom i trepetom stavimo na žrtvu. Kad se to dogodilo, đakoni donose darove k oltaru biskupu. Ostali svećenici poredaju se s lijeve i desne strane kao učenici stojeći oko učitelja. Dva đakona s jedne i druge strane žrtvenika držeći ripide odganjaju male insekte da ne padnu u čašu. Biskup, pomolivši se zajedno sa svećenicima i preodjenuvši se (*metendyst*) u svijetlu odjeću i učinivši rukom na čelu znak križa kaže: "*Milost svemogućega Boga itd*. " Suvremenik sv. Ivana Zlatoustog sv. Nil (430. god.) u poslanici biskupu Anastasiju želi, da prisutni u Liturgiji budu pažljivi i ne dozvole drugima razgovarati u vrijeme prinošenja.

Priprema darova

Liturgički spomenici ovoga vremena govore, da su žrtvene darove pripremali đakoni. To se ima razumjeti u širem značenju riječi. A to je uzimanje iz ruku donosioca i predavanje redovnom izvršiocu presv. Eu-

haristije - svećeniku, koji ih je onda na oltaru sam pripremio, kako je bilo potrebno. Sv. Justin doduše piše da se darovi prinose pročelniku, ali to ne mijenja smisao, da ih nisu primili đakoni. Kod sv. Hipolita izričito se govori o đakonima. Biskupi bi polagali na darove ruke. I kod Apostolskih ustanova đakoni su donosili biskupima darove vjernika. Pri tome su govorili molitvu prinosa: "*Pomolimo se za one, koji donose Gospodu Bogu našem žrtve i prvijence, da im predobri Bog uzvrati sa svojim nebeskim darovima u ovom životu stostruko, a u budućem dade život vječni i da im dade mjesto vremenitoga vječno, mjesto zemaljskoga nebesko…*"

Pripremanje žrtvenih darova od V. do VIII. stoljeća

U ovoj fazi razvoja proskomidija pokazuje više samostalnosti. Žrtveni darovi pripremaju se na posebnom malom stolu (*paratrapeza*) u skeuofilakiju, ali neposredno prije liturgije vjernih i svečano se prenose na glavni žrtvenik. No proskomidija još ne predstavlja nekog samostalnog liturgijskog čina. Njezino oblikovanje je uslijedilo pod uplivom bogosluženja u jeruzalemskom hramu, kako ga je sagradio Konstantin Veliki. Povjesničar Euzebije opisuje taj hram kao baziliku svoje vrste, koja je obuhvaćala više svetinja. U prvom redu mjesno Uskrsnuća ili grob Kristov, zatim mjesto raspeća ili Golgotu i napokon mjesto Našašća sv. Križa. Prema Ćirilu Jeruzalemskom, Golgota i Grob su sačinjavali jedno zdanje - martyrion. To bi odgovaralo onome, što Euzebije kaže, da je Konstantin sagradio hram kao živo svjedočanstvo Spasiteljeva Uskrsnuća. Ali tvrdnju Ćirilovu treba razumjeti tako, da je grob Kristov (*Anastasis*) bio samo jedan veći spomenik, kapelica, koji se mogao smjestiti u baziliku. I doista, prema hodočasnicima IV. i V. st. Grob i Golgota nalazili su se unutar bazilike, a mjesto Našašća sv. Križa u atrijumu. Pred grobom ležao je kamen odijeljen ogradom. Prema hodočasnici Eteriji, nedjeljno bogosluženje obavljalo se u dvije crkve (Golgota i Anastasis). U jednoj se čitalo sv. Pismo, držala propovijed i otpuštali katekumeni, a poslije toga se polazilo u procesiji u drugu crkvu, gdje se oko 10-11 sati započinjala Liturgija vjernih. Veličina i sjaj jeruzalemskog bogosluženja trajali su do 614. god, dok nije perzijski car, pošto je zavladao Palestinom, razorio jeruzalemsku crkvu.

Po uzoru jeduzalemskom objavili su bogosluženja druge kršćanske crkve u kojima je veliki žrtvenik predstavljao grob Kristov, a mali stol ili žrtvenik (*paratrapeza*) predstavljao je Golgotu, dok je ambon označavao kamen, na kojem je sjedio anđeo i objavio ženama veselu vijest o Uskrsnuću - propovjedaonica. Na koji način su se pripremali na paratrapezi žrtveni

darovi i uz koje molitve, suvremeni izvori kao što su liturgija sv. Jakova, sv. Marka, i druge, ništa ne govore. No, zato nam kažu kako su se ovi darovi prenosili uz pjesmu na veliki žrtvenik, o čemu će biti kasnije govora. Sve što crpimo iz Testamentum Domini o kojem smo gore pisali.

Liturgijskim komentarom sv. Germana (635. - 733.) završava se ovo razdoblje. Njegova proskomidija izgledala je ovako: poslije svršetka Liturgije katekumena pripravi se žrtvneik za taj čin, da se razgrne iliton. Proskomidija se završava u skeuoilakiju na malom žrtvniku. "Proskomidija, tj. mali žrtvenik (slav. prijevod - obrezanije) označava mjesto na kojem je bio razapet Krist". Slavenski tekst dodaje: "*Krist mjesto ovna zaklan, kao Jaganjac kopljem u rebra bude proboden za grijehe svijeta*". Prijenos iz skeuofilakija na žrtvenik znači pogreb Kristov, po Nikodemu. Diskos znači ruke Nikodemove, kojima je pokopao Krista. Pokrivalo na diskosu (*diskokalima*), je trnov vijenac na glavi Kristovoj. Veliko pokrivalo ili velo (*katapetasma, aer*) je mjesto kamena, kojim je grob bio zapečaćen. Iza prenosa darova dodaje tekst Germanovu prijevodu Atanasija Bibliotekara: *ecce crucifixus est Christus, sepulta est vita, munitum est sepularum, signatus est lapis, accedit sacerdos, convenit eum angelicis virtutibus non iam sicut in terresti loco stans, sed et tanqwuam super caelesti altari ante terribilem Dei thronum assistens, contemplatur magnum et inexplicabile ac inscrutabile Christi mysterium, confitetur gratiam, praedicat resurrectionem, signat fidem, SS. Trinitatis… deinde sacerdos… axclamat: videte, sursum habeamus corda…*

U nekim redakcijama iza prenosa darova zabilježeno je umivanje ruku i molitve za prinosnike a onda: "*Sjećajući se života i djela presv., prečiste, preblagoslovljene, Gospodarice naše Bogorodice, preteče i apostola i svih svetaca Tvojih sav život naš predajmo Bogu, po milosrđu Jedinorođenoga Sina Tvoga s kojim si blagoslovljen u vijeke vjekova… cjelov mira, vjerovanje*."

Kako se vidi iz navedenoga pripremanje darova u skeuofilatiju bilo je spominjanje Golgotske žrtve bitna ideja proskomidije, pa stoga Germanov liturgički komentar predstavlja jednu prelaznu fazu u razvoju proskomidije u slijedećem razdoblju.

Treće razdoblje od VIII. do XIV. stoljeća

Ovo razdoblje zove se bizantinskim par eccellance. Proskomidija i pripremanje žrtvenih darova izgradili su se na početku Liturgije kao poseban liturgijski čin. Tome su pridonijela dva faktora: prestanak katekumenata i ceremonijal bizantskog carskog dvora.

Institut katekumenata prestao je vrlo rano, već koncem V. stoljeća i sv. Maksim veli, da se propisi o udaljenju katekumena i nedostojnih ne vrše točno. Na taj način Liturgija katekumena sjedinila se s liturgijom vjernih u jednu cjelinu. Dosljedno tome prinos žrtvenih darova morao se prenijeti na početak Liturgije.

Kakav je upliv imao carski ceremonijal na liturgiju i proskomidiju vidimo iz Ekthesis tes basileiou takseos (*ceremoniae aule bysant*), Konstantina Porfirogeneta (912. - 958.). Liturgija se počinjala dočekom i ulaskom imperatora u crkvu. Na vratima nartexa dočekuje partijarh sa svećenstvom i evanđeljem imperatora. Pjevaju se tropari i mnogoljetstvije. Imperator se klanja evanđelju, cjeluje ga i zajedno sa patrijarhom idu carskim vratima, gdje imperator sa svijećama - dikiri i trikiri - u rukama čini poklon. Imperator ulazi u oltar i cjeluje žrtvenik, a za njim se nosi žezlo, kruna i ostali simboli vlasti, pa se poredaju s lijeve i desne strane imperatora. Ovaj uzima prinosnik (tacnu ili vrečicu) s darovima i polaže ih na žrtvenik. Zatim kadi žrtvenik, odlazi desnom stranom oltara ka konhi u kojoj se nalazio križ, kojega također kadi držeći svijeće u ruci. Arhiđakon poziva na molitvu, a patrijarh čita molitvu maloga ulaska (*vhoda, isidos mikra*) dok imperator odlazi na svoje obično mjesto u soleji. Slijedi čitanje sv. Pisma, a zatim ektenija i prijenos žrtvenih darova. Ovaj prijenos se opisuje ovako: kad nastane vrijeme prijenosa, imperator oblači grimizni plašt, ide desnom stranom hrama sa svim simbolima carske vlasti i stane pred ambon, gdje već stoji svećenstvo sa posudama i zapaljenim svijećama za imperatora. Stojeći pred ambonom imperator uzima svijeće (*dikirion i trikirion*) i blagoslivlje žrtvene darove, koji se nose. Prilazi zatim carskim vratima i ostavlja svoje dikire. Oni koji nose darove zaustave se na soleji, arhiđakon kadi imperatora, patrijarha i žrtvenik, a svete darove unose u oltar. Imperator ih blagoslivlje opet svijećama, dočekuje ih patrijarh, a imperator dolazi na svoje mjesto i biva mnogoljetstvije.

Iz ovoga vidimo, da su se sve priprave kao oblačenje svećenstva i pripremanje žrtvenih darova morale izvršiti prije Liturgije, jer ako je imperator prinosio svoje darove na početku Liturgije, moralo je to biti tim više kod ostalih vjernika. Osim toga, veličina crkve sv. Sofije, mnoštvo vjernika, prinosnih darova, sve je to iziskivalo da se pripremanje izvršilo već prije Liturgije. U oltaru postoji žrtvenik i križ. Skeuofilakij i mali žrtvenik za prinos smješteni su odijeljeno od oltara posebnim ulazom.

Počeci pripremanja žrtvenih darova na početku Liturgije kao i cijela bizantska Liturgija vrlo su malo istraženi i objašnjeni od sv. Teodora Stu-

dite (+826.). Doznajemo samo toliko, da se Liturgija započinjala sa "*Blagoslovljeno carstvo*" i da se prije toga izvršila potpuna proskomidija (*haj te telaja proskomide en te arhe ginetai*).

Kako se vršilo pripremanje na početku ovoga bizantskog razdoblja? Što nam govore liturgijske knjige i ostali liturgijski izvori?

Dva najstarija euhologija zabilježila su nam dvije molitve kod pripremanja žrtvenih darova u proskomidiji, a to su: prinosna molitva i molitva kadiona. Spominju još i molitvu pri oblačenju, ali smo je mi već naveli prije, kad smo govorili o obredu oblačenja.

Kod Liturgije sv. Basilija, molitva prinosa, koju čini "svećenik u skeuofilakiju kad se kruh položi na diskos" glasi: *Bože, Bože naš, naš nebeski kruše*… Ista molitva koja se i danas nalazi u proskomidiji.

Kod Liturgije sv. Ivana Zlatoustoga, prema God. Barber. glasi prinosna molitva ovako: "*Gospode Bože naš predloživši sebe, Jaganjca neokaljanoga, za život svijeta, pogledaj na nas i na ovaj kruh i na ovu čašu i učini ga Prečistim tijelom svojim i časnom krvlju svojom za Pričest duše i tijela, jer se sveti i proslavlja prečasno i velelijepo ime Tvoje Oca i Sina i Svetoga Duha, sada uvijek i u vijeke vjekova. Amen"*. Dok prema Porfirijevom glasi: "*Molitva predloženja darova, kada svećenik postavi kruh prinosa u dijakoniku*. *Djakon: U miru se Gospodu pomolimo. Svećenik: Gospode Bože naš..."* (kao kod Barberin). Usklik: *Jer se sveti i proslavlja*… Liturgijska praksa zadržala je formulu Bazilijeve liturgije i u Liturgiji sv. Ivana Zlatoustoga, a napustila formulu Zlatoustovu.

Molitva kadiona: "*Kad prinosim pred Tobom, Gospode Bože naš, vonj miomirisa duhovnoga primi Gospode na tvoj sveti prenebesni misaoni i duhovni žrtvenik i pošalji na nas svoje dobro milosrđe i podari ga nama svojim slugama koji zazivlju Tvoje ime, jer se sveti i proslavlja…"* U ovim, dakle, rukopisima nema cijeloga proskomidijskoga čina, mada je on bez sumnje postojao, što vidimo iz drugih spomenika. Dolazi to odatle, što su u carigradskoj crkvi proskomidiju obavljali đakoni, osim prinosne i kadione molitve, pa je proskomidija spadala u knjigu diakoniko.

Više nego iz Barber. i Porf. euchologiona doznajemo o pripremanju žrtvenih darova iz euhologiona Antonija Thaumasija, inače poznat pod Crypt. G. b. II. iz XI. st. i iz Cod. Bodl. L. 5. Svećenik, koji hoće da vrši proskomidiju, govori molitvu: *Gospode Bože naš, pošalji ruku Tvoju…* Iza molitve, uzevši prosforu izrezuje na okruglo (*Stroggoloeidos*) i ništa ne govori. Okrenuvši česticu znakom križa unutra (dolje) žrtvuje ju i polaže na diskos. Uzima vino, znamenuje ga, izlijeva u čašu a tako i vodu. I pokriva

diskos, zatim čašu i polaže na njih pokrivalo (*mefelen*) dvostruko (veliko). Đakon govori tajno: *Nad podloženim darovima Gospodu se pomolimo. Gospodi pomiluj*. I svećenik kadeći darove govori molitvu: *Kad prinosim pred Tobom*… Ovakav je bio najstariji način pripremanja žrtvenih darova koji je do nas došao.

Slično pripremanje darova ukazuje i Cod. Vat. Barb. 443. iz XI. st. Distaksis tes proskomides. Uzevši između prosfora jednu, izreže iz nje četverokutno… i postavi na diskos govoreći riječima Izaije proroka: *Kao ovca na klanje*… Iza toga pripremi i ostale prosfore (*tas alas prosforas*), zatim uzme pripremljenu česticu, ubode je unakrst nad diskosom i nad ostalim darovima govoreći: *žrtvuje se*… Ulijeva vino i vodu u sv. čašu i veli: *Jedan od vojnika*… i uzevši đakon tamjan meće ga u kadionicu uz riječi: *Opet se i opet Gospodu pomolimo nad kadom predloženja*. Svećenik moli molitvu kadionu, a onda molitvu prinosnu: *Bože, Bože naš*. I kadi pokrovce i pokriva diskos, a drugim pokrivalom čašu i govori: *Štiti nas pokrovom krila Tvojim*. Pokrivši darove stavlja veliko pokrivalo (*nefelen*) nad pokrivenu čašu i diskos, znamenujući i govoreći: *Pokrij nebesa Tvoja… i hvale Tvoje puna je zemlja Oca i Sina i Duha Svetoga. Stoga upravljam na Tebe molitvu i zahvalnicu, da pošalješ Tvoga Duha, utješitelja, da me krijepi i obnovi u ovoj službi i da me udostoji ispravno kazati Tvoje riječi što ih naviještam narodu, u Kristu Isusu Gospodu našem, s kojim si blagoslovljen s Presvetim, dobrim, životvornim i jednobitnim duhom sada i u vijeke.*

Cod. Vat. 1167. sadrži grčki Nomokamon u XIV naslova. U njemu se nalazi također jedan propis o vršenju proskomidije - *Peri tou artou kai tou poteriou tes proskomides*. I ako kodeks pripada XII. st., način pripremanja žrtvenih darova pripada početku našeg razdoblja. Opisuje ga ovako: "*Primivši svećenik od đakona ili podđakona prosforu (prinos) čini nad njim križ govoreći*: *Kao ovca na klanje bi vođen i kao jaganjac prema onome, tko ga striže bezglasan*. *Rekavši ovo, položi prosforu na diskos i pokazuje prstom na nju govoreći: tako ne otvara ustiju svojih, u poniznosti sud se njegov uze, porijeklo njegovo tko će iskazati, jer se uzimlje od zemlje život njegov*. *Zatim uzima veći dio iz sredine prosfore, položi ga okrenuto i kopljem označujući unakrst veli: Žrtvuje se Jaganjac Božji, koji oduzima grijehe svijeta i odgovaraju: Amin. Iza toga svećenik ulijeva vino i vodu uz riječi*: *Sjedinjenje sv. Duha i jedan od vojnika kopljem rebra njegova probode i izađe krv i voda i vidjevši svjedoči i istinito je njegovo svjedočanstvo*. *I premjestivši čašu a božanstveni žrtvenik ukazujući prstom i moleći se zaklanom jaganjcu i ulivenoj krvi u čaši, veli: jer su tri, koji svjedoče: Duh, voda i krv, i troje je jedno sada, i vazda i u vijeke vjekova. Amen*. Na to kadi govoreći

molitvu: *Zatim Bogorodicu Gospode Isuse Kriste, Bože naš, primi ovu žrtvu na slavu i čast Presvete gospodarice naše Bogorodice. Također i svetaca. Zatim za žive*: *Primi Kriste, Bože naš, žrtvu ovu za… oprosti i udostoj vječnoga života.* Za pokojne: *Spomeni se Gospode Bože, duše sluge svoga (ime) i udostoj ga gdje svijetli Tvoje sveto lice*".

Nije jasno u ovome ustavu, koliki je broj prosfora niti koje su molitve kod jedne prosfore. Isto je tako nerazumljivo premještanje čaše na veliki žrtvenik kako to isto čitamo i kod sv. Germana (*metatitheis te hagion paterion en te teia trapeze*). Možda je ovdje zamijenjena riječ trpeza sa paratrapeza = prothesis.

Još upada u oči kod pripremanja darova u ovom kanonu, tzv. Comma Icaneum (I. Iv. 5, 8) Nalazimo ga zabilježena u komentaru sv. Germana. U prijevodu Anastazija Bibliotekara glasi: *digito ostendit intendens in occisum agnum per panem et in efusum sanguinem per vinum, iterum dicens, quia tres sunt, qui, testimonium dant: spiritus, aqua et sanguis, et tres unum sunt, nunc et semper et in saecula saeculorum* (Coment. ed. Borgia 20).

U XI. st. spominjao se Comma Ioaneum mnogo u polemici oko beskvasnog kruha. Poznati bizantski polemista Niketa Stethatos, prijatelj i suradnik Mihajla Cerularija, pokušao je na temelju C. Ioaneum dokazati, da je beskvasni kruh nevaljana materija kod sv. Liturgije. (P. G. 143. col. 975. ss.).

To će biti razlog, da se tekst prve Ivanove poslanice (Iv 5, 7-8) unesao i u proskomidiju, pa su ga zabilježili i liturgički spomenici, koji su nastali u tom vremenu i Cod. Gr. Vat. 578.

Bizantski način pripremanja darova raširio se i na drugim liturgičkim područjima, ali izgleda da nije odgovarao duhu drugih Liturgija. Liturgije sv. Marka, Jakova i Petra pokazuju samo pripremne proskomidijske molitve prema rukopisima, koji su nastali u XI. i XII. st.

Koncem XI. st. počeo se uvađati veći broj prosfora. Taj se broj mijenjao od 1 do 8. Patrijarh Nikola Gramatik (1044. - 1111.) izdao je uputstvo: *Prri tou pos ofeilei poein ho hiereus ten proskomiden*. U hrvatskom prijevodu glasi: *Prva prosfora Gospodnja*. Onaj koji prinosi treba da učini križ nad ovom prosforom govoreći stih; zatim uzdizati treba koplje i uzimati četverouglu česticu i govoriti ove riječi: *Žrtvuje se Jaganjac Božji, koji oduzima grijehe svijeta*. Druga prosfora: Kad svećenik uzdigne koplje ima iz nje uzeti malu česticu i kazati: *Primi Gospode žrtvu ovu zagovorom Preslavne Gospodarice naše Bogorodice i uvijek Djevice Marije, na očišćenje (ime) onoga, koji je prinesao*.

Na trećoj prosfori: *Primi Gospode žrtvu ovu zagovorom svetih i nebeskih sila, Mihajla, Gabrijela i ostalih činova na očišćenje (ime) onoga koji je prinesao*. Na četvrtoj prosfori: *Primi Gospode žrtvu ovu zagovorom časnoga Preteče, svetih i preslavnih apostola, sv. proroka, sv. episkopa, svetoga (ime) čiju uspomenu slavimo i svih svetaca na očišćenje (ime) onoga koji je prinesao*. Ako ima i druge prosfore treba govoriti i na drugim spominjući se živih: Primi *Gospode žrtvu ovu na očišćenje (ime) koji je prinesao* i sjećajući se pokojnika: *Primi Gospode žrtvu ovu na očišćenje pokojnika.*

Ovo uputstvo nije stupilo na snagu u cijelosti ni u Grčkoj ni u slavenskim crkvama. Suvremenik patrijarhov, Kartofilaks Petar na pitanje da li je dozvoljeno Liturgiju služiti na jednoj prosfori odgovara: *Ako u danu nema spomen sveca ili spomen pokojnika, onda nema zapreke*. Čestice su se rezale u obliku trokuta, a slagali se uz "agneca", dolazio od simbola A (alfa) i O (omega).

Leon Toskanac, štićenik Huga Eterijana i tumač na dvoru cara Manuela (1143. - 1180.) priredio je prijevod Liturgije sv. Ivana Zlatoustoga. U njemu se ogleda proskomidija onoga vremena u Carigradu: S jednom prosforom.

Još ni koncem XII. i početkom XIII. st. nije bio ustanovljen broj prosfora. Hudijski ustav u. pr. redigiran patrijarhom Aleksijem (+1043.) i tipikon carice Ivane iz početka XII. st. propisuje 7 prosfora. Dimitrije Homatijan na pitanje srpskog kralja Stjepana Prvovenčanog, da li se Liturgija može vršiti na jednoj prosfori, odgovara: *nepisani običaj kršćana vrijedi kao zakon*. Dakle, ukoliko smo po nepisanom predanju dužni završavati sv. Božanski čin na tri kruha (*dia trion arton*) to nam takvo predanje treba čuvati, ako li kadgod nastane kakva neoboljiva potreba u sv. Činu, npr. ako se dogodi veliki praznik Gospodnji ili ako tkogod na samrti treba Presvetu Pričest (*ta eshata pneontos kai deomenuo ton hagiasmaton koinonias*), a teško je naći kruha, to se može izvršiti i s dva kruha (*meta dyo artem*). Jer mi nalazimo, da ni Sveti oci naši u teškim vremenima nisu čuvali točnost predanja. Ali na svaki način treba čuvati točnost kad nema zapreke, no potrebno je učiniti ustupak u teškim okolnostima, kad bi iz točnosti pridržavanja proizašla šteta. Zato Liturgija neka bude na dvjema prosforama, a na jednoj nikako. Kako vidimo, u grčkoj Crkvi kroz XII. i XIII. st. vladala je praksa triju, četiriju, šest ili sedam prosfora. Tako je bilo sve do polovine XV. st. kad je Nomobanon napisan na Atosu propisao 5 prosfora i to je postalo obvezatno (Pavlov Nomokanon pri bolji treb. 1897. str. 413).

U slavenskim Liturgijama i dalje se vršila proskomidija na jednoj prosfori. Liturgija Varlaama Hutinskog iz XII. st. spominje samo jednu prosforu. Dugo su se još opirali ovom grčkom običaju, sve do u XVI. st. jedan ruski rukopis tumači broj prosfora ovako "*Svjatije apostoli povelješa jedinoju prosfiroju služiti, potom sv. oci na VII. saborje druguju prosfiru priložiša, ninje že svojeju voleju načaša mnogi prosfiri primate.*" A drugi dapače drži, da je upotreba više prosfora griješna: "*I nerazumjejušće jako mogoja to prinošenije v grijeh i v osuždenije prijemljut*". Važan je za broj prosfora staroslavenski pravni spomenik prve polovice XII. st. pod naslovom: pitanja Kirikova. Upravljena su ta pitanja (101 na broju) na Novgorodskog biskupa Nifonta (oko godine 1136). Od tih jedno (99. pitanje) glasi: *da li je dozvoljeno jednom prosforu služiti Liturgiju*? Nifont odgovara: *Ako je udaljeno - kao na selu, a nigdje ne bi bilo moguće drugih prosfora dobiti, onda je slobodno. Ako li je u blizini trg, gdje se mogu kupiti, nije dozvoljeno, ako li nema, to je iz nužde dozvoljeno*. Prosfore su se dakle prodavale na trgu, pa su ih vjernici mogli kupiti. Isti biskup Nifont savjetuje Kiriku na trima prosforama služiti Liturgiju za mrtve: *Vsegda že služi trima proskurami: odinou velikouju preže dory viati, idjaže mertvyj ne vmjenjajat sja, a ondje dvje za upokoj.*" Broj prosfora je i dalje varirao i u grčkim i slavenskim Liturgijama, dok nije konačno u XV. st. u Nomokanonu određeno 288. pravilom, da se kod Liturgije imade upotrijebiti 5 prosfora. Ovaj je kanon nastao na gori Athos, pa je preveden i na staroslavenski jezik. Red prosfora je slijedeći:

- prva Gospodnja (*Despotike*),
- druga Bogorodičina (*tes Panagias*),
- treća za svece (*dia tous hagious*),
- četvrta za žive (*ton zonton*),
- peta za pokojne (*kekoimemenous*).

Otada je upotreba pet prosfora postala obvezatnom. Kako je došlo do upotrebe više prosfora? Nema nikakve sumnje, da je na to upliv imala tzv. litija večernjica, bogosluženje vrlo staro, koga spominje već sv. Eutihije (+582. god.). Na toj večernjici blagoslivljalo se nekad 3 hljeba i vino, dok se danas blagoslivlje pet hljebova, vino, pšenica i ulje. S preuzimanjem prosfora preuzeta je i molitva s litije te podijeljena na pojedine prosfore.

Današnja molitva glasi: "*Spasi Bože narod svoj i blagoslovi baštinu svoju, posjeti svijet svoj milošću i darežljivošću, uzvisi snagu pravovjernih kršćana i pošalji na nas svoje bogate milosti molitvama svepečiste gospodarice naše Bogorodice i uvijek Djevice Marije, silom časnoga i životvornoga križa, zastupniš-*

tvom časnih nebeskih bestjelesnih sila, časnoga slavnoga proroka preteče i krstitelja Ivana i sv. slavnih i svake hvale dostojnih apostola, među svetima otaca naših i vaseljenskih velikih učitelja i svetitelja: Bazilija Velikoga, Grgura Bogoslova i Ivana Zlatoustoga, među svetima oca našega Nikole, nadpastiri Mira likijskoga čudotvorca, svetih apostolima ravnih slovenskih učitelja Ćirila i Metodija i sv. svećenomučenika Josafata, svetih i slavnih i divnih pobjednika i mučenika, bogonosnih i blaženih otaca naših, svetih i pravednih bogootaca Joakima i Ane i sv. (N) čiji je hram i svih svetih, molimo Te, mnogomilostivi Gospode, usliši nas grešne, koji ti se molimo i pomiluj nas.

Još se molimo za presvetog vaseljenskog nadpastira našega papu rimskoga, preosvećenog episkopa… za oce naše duhovne, i za svu u Kristu braću našu i za svaku dušu kršćansku, nevoljnu i iznurenu, milosti i pomoći Božje potrebnu; za zaštitu onoga grada i onih koji žive u njemu: za mir i stalnost svega svijeta, za napredak Božjih i sv. crkvi, za spasenje i pomoć ocima i braći našoj, koji se vjerno i sa strahom Božjim trude i služe; za one, koji su ostali i koji su na putu, za ozdravljenje onih, koji leže u nemoći; za počinak, otpuštenje, blaženu uspomenu i oproštenje grijeha i braće naše, koji preminuše, koji počivaju ovdje i svuda u pravovjerju; za oslobođenje zarobljenih i za braću našu, koji su u službama i za sve koji služe i poslužiše u svećeničkom hramu ovom, recimo."

Usporedimo li proskomidiju sa tri, četiri i pet prosfora iz XII. i XIII. st vidimo da se na drugoj spominje Bogorodica, a na trećoj i četvrtoj ostali sveci, dok na petoj živi i mrtvi, gotovo istim redom u istim riječima kao u navedenoj litijinoj molitvi.

Od XII. st. umnažao se broj svetaca tako da su se u svakoj litijinoj večernjici spominjali drugi sveci. Najviše se to očitovalo kod redovnika na Atosu. Filotej, patrijarha carigradski (1354. -1355., 1364. - 1376.) koji je i sam bio poglavarom jedne ovakve atoške obitelji uvidio je prijeku potrebu da se u Liturgiji uvede jednolikost. Napisao je ustav (*Diataksis*), u kojem je izložio raspored bogosluženja. Taj je ustav unesen u obliku rubrika u sam liturgijski tekst. Najstariji je onaj Panteleimonova samostana na Athosu iz 60. g. XIV. st. Ovaj Filotejev ustav preveo je na slavenski jezik njegov poznati prijatelj Eutimije, posljednji bugarski patrijarh u Trnovu, pa je on ušao i u slavenske liturgikone na Balkanu i Rusiji. Cijeli obred polaganja čestica je atoskog porijekla.

Pripremanje žrtvenih darova kod Filoteja uglavnom je isto kao i danas, osim što još nema izrezivanja više čestica. Treba naglasiti, da se Sv. Stolica 1942. godine, priređujući novo izdanje staroslavenskog liturgikona pridržavala Filotejeva ustava.

Filotejev ustav uvodio se polagano u život. Na mnogo mjesta vršilo se pripremanje žrtvenih darova i dalje prema mjesnim običajima i prilikama, osobito u Rusiji, dok se kod nas na Balkanu pridržava najstariji liturgikon Božidara Vukovića, točno Filotejeve redakcije i ustava. Štampana izdanja liturgijskih knjiga u XVI. st. učinila su kraj toj raznolikosti. Za proskomidije nemaju ove odstupanja od Filotejeva ustava, velikog značenja, pa ih nećemo navoditi. Upozoravamo čitatelja na djela Petrovsoka i Dimitrijevskoga.

Simeon Solunski (+1429.)

Uveo je u pripremanju žrtvenih darova na proskomidiji jednu važnu novost, a to je izrezivanje više čestica iz treće prosfore. Uzimajući koplje unakrst česticu iz treće prosfore, piše Simeon, svećenik se spominje Svih Svetih i polaže čestice sa lijeve strane. Jednu česticu polaže u čast i spomen časnih nebeskih sila… drugu u čast i spomen časnoga Preteče i svih svetih proroka i pravednika, koji su prorekli utjelovljenje Gospoda. Treću česticu u čast i spomen svetih preslavnih apostola, slugu Kristovih, prvih svećenika i učitelja, vjere i onih, koji su poslije njih djelovali - svetih episkopa, svetih pobjedonosnih mučenika i isposnika sa svima svecima. Na koncu prinosi u čast i spomen dnevnoga sveca, čiji se spomen toga dana slavi i oca našega Ivana Zlatoustoga ili Bazilija Velikoga, čija se Liturgija služi.

Grčka je crkva vremenom podijelila svece na 9 razreda u tri reda. Tko i kada je to učinio ne može se utvrditi, ali je sigurno da je takva razdioba postojala koncem XVI. i XVII. st. Štampani euhologion od 1602. godine zove treću prosforu devet razrednom. Ova je razdioba učinjena pod uplivom djela Pseudo Dionizija Areopagite o Nebeskoj hijerarhiji. To potvrđuje i štampani staroslavenski službenik iz godine 1604. Kad je patrijarh Nikon sproveo reformu crkvenih knjiga 1655. uveo je i devet čestica iz treće prosfore. Njega su napali staroobrednici (staroobrjadci), koji su i dalje zadržali upotrebu triju prosfora, bez izrezivanja čestica iz treće prosfore.

Proskomidija i pripremanje žrtvenih darova razvija se od XII. st. i u slavenskim Liturgijama samostalno. Ruski liturgisti: Krasnoselcev, Dimitrijevski, Orlov i Petrovski objelodanili su mnogo dragocjenog materijala.

Pripremanje “Jaganjca” - Agneca

Spomenuli smo već pet pripravnih molitava, koje je svećenik imao svršiti prije sv. Liturgije. Mnogi rukopisi stavljaju te molitve poslije obla-

čenja, a prije nego je svećenik započeo pripremanje žrtvenih darova na malom žrtveniku. Poslije tih molitava slijedila su tri poklona i: *Care nebeski*, te odlazak k malom žrtveniku.

Prije nego je uzeo prvu prosforu u ruke, propisuje jedan liturgikon iz XII. st. čitati molitvu: *Slavim Te Gospodine jer si me udostojao da primim sv. Tijelo Tvoga Isusa Gospoda Boga našega, koje se za nas lomilo za oproštenje naših grijeha. Udostoj me da budem i dionikom obitavališta svetih Tvojih, odakle si ga poslao na zemlju da potraži izgubljene, a njime nađene, da Te slavimo i hvalimo Oca i Sina i Sv. Duha. Ili iza riječi u spomen Gospoda i spasa našega… bilježi jedan liturgikon, treba reći molitvu: Primi Oče nebeski ovu žrtvu, prinesenu od mojih ruku na sliku Jedinorodnoga Sina Tvojega Isusa Krista, vazda i sada…*

Kako se vidi današnji tropar Velikog Petka - *Iskupio si nas od kletve*… na početku pripremanja darova nije bio poznat u najstarijim liturgikonima sve do XIV. st. On tek dolazi poslije redakcije Filotejeve, dotično Eutimijeve. Današnji običaj blagoslovljenja Jaganjčeta prosfore kopljem poznaju i staroslavenski liturgikoni: *spomen činim Gospoda našega Isusa Krista na tajnoj Njegovoj večeri u ime Oca i Sina i Sv. Duha*. Ovu molitvu je govorio svećenik glasno da bi ga svi mogli čuti. Iza toga je odložio Jaganjca na tanjur a ne na diskos uz riječi đakona: "*Gospodu se pomolimo*". Obred "zaklanja" Jaganjca opisuje liturgikon vrlo lijepo i opširno ovako: "*Svećenik govori režući prvi dio*: *Kao ovca za klanje vodi se*… Đakon: *Amen*. Zatim đakon: *Gospodu se pomolimo*. Onda drugu stranu režući svećenik veli: *I kao Jaganjac prema onome, što ga striže bezglasan*. Đakon: *Amin*. Zatim đakon: *Gospodu se pomolimo*. Treću stranu režući svećenik kaže: *Tako ne otvara usta svojih*. Đakon: *Amin*. Zatim đakon: *Gospodu se pomolimo*. A svećenik režući četvrtu stranu veli: *Sud se Njegov uze, a porijeklo Njegovo tko će iskazati*. Đakon: *Amen*. Kad se to završilo, slijedilo je uzimanje Jaganjca uz riječi: *Jer se uzimlje od zemlje život Njegov…* Negdje se Jaganjac stavljao na ruku uz riječi: *Zakalajetsja i žretsja Agnec, Sin, Slovo Božje, uzemljaj grijehe vsego mira.* A đakon tri puta: *Amin*. Često se Jaganjac pripravljao na diskosu kao što je to i danas običaj: *Kolje se i žrtvuje se*.

U slavenskom Nomokanonu (Krmčija knjiga od 1284. god.) čitamo: Zatim polažemo iz sredine prosfore veliki dio na tanjur i unakrst po sredini razrezuje i govori: *Žrtvuje se Jaganjac Božji*. U najstarijim liturgikonima ne nalazimo probadanje Jaganjca kao što vidimo da se i to čini danas. Iznimku čini Vat. rukopis (Cod. barb. 443) iz XI. st. Prije ulijevanja vina i vode u čašu srećemo zanimljivu ovu molitvu: *Gospode Bože naš, koji si sebe samoga kao neokaljani Jaganjac predao za život svijeta, pogledaj na ovaj kruh i na*

ovu čašu i učini je prečistim Tijelom Tvojim i časnom krvlju Tvojom na sitost, na zdravlje, na spasenje duša i tjelesa naših, jer se sveti i proslavlja prečisto i velelijepo ime Tvoje. Ovo je inače molitva predloženja prinosca u Cod. Barb. XI. st.

U XII. st. i u slavenskim liturgikonima pojavljuje se u pripremanju žrtvenih darova običaj stavljati i dva ili više "Agneca".

Izgleda da je to bilo u dva slučaja: kod koncelebracije i kod ređenja. Carigradski, naime, sabor na upit ruskog biskupa Teognosta da li se može na dva Jaganjca vršiti Liturgiju odgovara: *Ne samo jednim, nego i dvjema i trima ako bude mnogo svećenika*. Zatim istom biskupu odgovara sabor: *Ako imade novoređeni svećenik, na diskosu treba da je i drugi kruh zalog kao (hosper parakathotheken), i od toga dati novoređeniku*. Kod ređenja, naime, predaje biskup ređeniku česticu presvetog Tijela s riječima: *Primi svoj zalog i čuvaj ga cijela i nepovrijeđena do zadnjega Tvojega daha, o njem ćeš položiti račun pri drugom strašnom dolasku Gospoda i Boga našega Isusa Krista*. Novoređenik bi u XII. st. uistinu dobivao zalog jednog Jaganjca kojeg je imao čuvati cijelog i nepovrijeđenog do svoje smrti. Jaganjac je bio bez krvi Kristove, pa se iz ovoga vidi, da je grčka Crkva držala da je i pod jednom samo prilikom pravo Tijelo i krv Spasiteljeva.

Ulijevanje vina i vode

Ulijevanje se vršilo prema staroslavenskim liturgikonima drukčije nego danas: Ulijevajući vino i vodu u čašu, bilježi jedan, kaže: *I kopljem si bio proboden u rebra svoja i izašla je krv i voda i vidjevši svjedoči i istinito je svjedočanstvo njegovo*. Pokazujući rukom na "zaklanog Jaganjca" i na izlivenu krv govori: *Jer su tri, koji svjedoče: Duh, krv, voda i tri su jedno, svagda, sada i u vijeke…* Ili, prema nekima, ulijevajući desnom rukom vino, a lijevom vodu, govorio bi: *Sjedinjenje Svetoga Duha. Jedan od vojnika kopljem njegova rebra probode i odmah iziđe (negdje još dodano: Dva izvora izađoše) krv i voda i vidje i svjedoči i istinito je njegovo svjedočanstvo*. Pokazujući prstom govori: *Jer su tri koji svjedoče: Duh, krv i voda, tri su jedno*. U liturgikonu XIV. st. pak, opisan je ovaj obred ovako: Uzimlje vino u desnu ruku, a vodu u lijevu, podiže oboje i govori: *Sjedinjenje Svetog Duha*… Đakon: *Amin*. Ulijeva oboje uz riječi: *Jedan od vojnika…* Zatim pokazuje prstom na čašu i na Jaganjca govoreći: *I jer su tri koji svjedoče: Duh, krv i voda. Tri su jedno.* I izgovara tri puta: *Amin*. Comma Ioaneum kod pripremanja žrtvenih darova, kako smo ga vidjeli u grčkom Nomokanonu XII. st. prisvojena je i od slavenskih liturgikona. To je razumljivo, jer je grčka polemika o beskvasnom

kruhu bila presađena na slavensko tlo, a i grčke crkvene knjige služile su za predložak slavenskim prijevodima. Comma Ioanneum nalazi se u pet kodeksa: Sof. 511 (iz XII. st.), Cod. Kazan 1116 (iz XIII. st), Cod Sof. 522 (iz XIII. st.), Cod. Synod 398 (iz XIV. st.) i Cod. Sof. 522 (iz XIV. st.). Sve je izdao Muretov.

Pripremanje ostalih prosfora

Najstariji slavenski liturgikoni predstavljaju spomenike prijelaznog razdoblja od upotrebe jedne prosfore ka upotrebi više prosfora. Ne spominju ni broj njihov, ni način pripremanja. Govore samo: *"i prosfurmisav prosfori"* ili *"i po sem proskormisa"*.

Jedini Cod. Sof. (518) iz XII. st. ima ovakvo pripremanje žrtvenih darova: "A se proskomisaja viemlet prežde IS (Jaganjac) taž: svjatomu. Tož: crkvi:

Gospode Isuse Kriste, Božij prijmi žrtvu siju, v čest i slavou svjatija Bogorodica. Blagoveščenije, roždestvo, vvedenije v svjataja svjatih i položenije riza i pojasa i cestnago sja uspenija i vsjeh sja praznik i svjatih nebesnih sil Mihajla i Gavrila. I svjatago predteča Krstitelja Ioanna i svjatih apostol i 4 evangelist (imja rek). Taž svjatomu. Taž crkvi. A se za živ:*Gospodi Isuse Kriste, Sine Božji, primi žrtvu siju v čest i slava svjatago (imja rek), za raba Božija, (imja rek) v zdravije i v spasenije v ot…* A se za mrtvag: *Pomjani Gospodi dušu ousopšago raba svojego (imja rek) i pokoj jago na mjestje svjetlje idjaže prisješčajet svjet lica Tvojego Gospodi ninje…*

Iz redoslijeda možemo zaključiti, da se pripremanje obavilo s tri kruha.

Kod ovih svih staroslavenskih proskomidija upada u oči izbrajanje blagdana Presvete Bogorodice na drugoj prosfori, čega u grčkim liturgijama nema. U gore spomenutom kodeksu se ne spominje Bezgrešno Začeće Marijino. Međutim, u nekim liturgijskim spomenicima iz XIV. st. spominje se ovaj blagdan na drugom mjestu, odmah iza Blagovijesti. Tako Cod. Sof. 522, Cod. Voskres. 8 i Cod. Sof. 523 imaju ovako: "*Primi Gospodi prinošenije se v čest i slavu svjatija vladičici našeja Bogorodici i prisnodjevici Marii. Blagovješčenije, Začatija, roždevstva, vvedenija, uspenija, položenija rizi i pojasa, pokrova znamenija, pohvali sabora i vseh jeja čestnih blagdan molitvani Hriste Bože spasi duša naši*".

Zašto je stavljeno Bezgrešno Začeće u ovim kodeksima odmah na drugo mjesto iza Blagovijesti, koja se ubraja među najveće praznike Majke

Božje? Vjerojatno iz razloga, da bi se tako naglasila vjera u ovu objavljenu kršćansku istinu, koju su slavenske Crkve uvijek ispovijedale, a protiv napada na Bezgrešno Začeće, koji su se u XIV. st. pojavili u Grčkoj crkvi u spisima Nikefora Kalista Ksantopula i Izidora Glabe (+1347.).

Prinosna molitva, kađenje i pokrivanje darova

Prema grčkim liturgikonima

Kad su darovi bili pripremljeni za žrtvu, slijedila je prinosna molitva, kađenje i pokrivanje istih. Đakon uzima tamjan i kadionicu, prilazi svećeniku i govori: *Blagoslovi vladiko tamjan (kad)*. Svećenik blagoslivlje kadilo i veli: *Kad tebi prinosim Kriste Bože naš kao vonj miomirisa duhovnoga, koga primi i prenebeski žrtvenik pošalji nam milost. svetoga Tvoga Duha, vazda, sada i u vijeke*. Po drugom, svećenik stavlja tamjan u kadionicu, uzima zvjezdicu (ako je ima, *ei ehei*), kadi ju, a đakon govori: *Gospodu se pomolimo.*

Polaže svećenik zvjezdicu na diskos nad sveti kruh govoreći: *Riječju Gospodnjom utvrdiše se nebesa i duhom njegovim usta sva sila njihova*, ili *Došavši zvijezda stade, gdje je bilo dijete*. Drugi rukopisi imaju i jednu i drugu molitvu. Iza toga pokadi pokrivalo i stavlja na diskos govoreći: *Gospod se zacario u ljepotu se obukao*, ili bi stavljao pokrivalo s riječima: *Riječju Gospodnjom utvrdiše se nebesa*. Drugo pokrivalo nad čašom: *Tvoja je sila nebesa obavila*, ili: *Pokrij nas Gospode sjenom krila Tvojih*, koju molitvu neki imaju nad trećim pokrivalom zvanim *aerom*.

Iza pokrivanja govori đakon: *O predloženim časnim darovima Gospodu se pomolimo*. I svećenik molitvu prinosnu: *Bože, Bože naš*. Slijedi zatim otpust, koji je glasio; Đakon: *Slava Tebi Bože naš, ufanje svih nas*, a svećenik: *Milost i pomoć presvetoga, preblagoga i životvornoga Duha neka bude s nama u vijeke.* Blagoslivljajući narod čini tri poklona i govori: *Care nebesnij… Gospode usta moja otvori…* Đakon svećeniku tiho: *Anđeo Gospodnji neka služi s nama i upravlja put Tvoj pred Tobom, vazda, sada i uvijeke.*

Prema nekim kodeksima iza otpusta svećenik kadi sav hram i za to vrijeme govori Ps. 25. "*Sudi mi Gospode*" ili đakon kadi oltar, žrtvenik i svu crkvu govoreći Ps. 50. Iza kađenja vrati se pred žrtvenik, čine tri poklona i svećenik govori u sebi: *Gospode Isuse Kriste, Bože naš, udijeli nam žar i silu, da sa strahom i sabranošću svršimo božanski sveti čin*. Zatim cjeluje evanđelje, a đakon sveti žrtvenik i klanjajući se svećeniku i držeći orar veli: *Vrijeme je da se služi Gospodu*, a onda dijalog između svećenika i đakona kao i u da-

našnjoj proskomidiji… Drugi pak iza kađenja crkve propisuju otpust pred žrtvenikom, onda tri poklona pred svetim vratima i žrtvenikom i "*Gospode, usta moja otvori*" (dva puta), cjeluje evanđelje i započinje Liturgiju sa: *Blagoslovi Vladiko*.

Prema slavenskim liturgikonima

Sve do Filotejeve, odnosno Eutimijeve redakcije, spominje se kađenje i pokrivanje darova samo općenito, dapače liturgikon Varlaama Hutinskog nema o njemu ništa. Tek u spomenicima XIV. st. zabilježeno nam je nešto opširnije: "Zatim", čitamo u jednom kodeksu, "uzme đakon kadionicu i reče: *Gospodu se pomolimo*. Svećenik molitvu: *Kad tebi prinosim*… zatim kadi oltar i svete darove govoreći: *O predloženim častnim darovima Gospodu se Bogu našem pomolimo*. Svećenik ne pokrivši darove: *Bože, Bože naš*… prema nekim rukopisima blagoslivlje darove unakrst. Molitva prinosa prema svim starim liturgikonima osim jednoga govorila se kod nepokrivenih darova, a ne kao danas.

Kod liturgije sv. Bazilija Velikoga upotrebljavala se kadiona molitva uzeta iz liturgije sv. Jakova: *Gospode Bože naš, koji si primio darove Abelove, Noeve, Aronove, Zaharijine i Samuelove i svih svetih Tvojih, primi tako i iz ruku naših Tvoj kad u blagi miomiris za otpuštenje grijeha naših i svega Tvoga naroda, jer Tebi priliči svaka slava, čast i poklon.*

Molitva prinosna bila je ova: *Gospode Isuse Kriste, kruše života, koji si bio prelomljen za život svijeta, pravi vinograde, pogledaj na ove darove i primi ih na pronebeski Tvoj žrtvenik. Spomeni se čovjekoljubivi onih, koji ih prinesoše i sačuvaj ih neosuđene, jer se sveti i proslavlja prečasno i velelijepo Tvoje Ime*; ili se kao prinosna molitva upotrijebila: *Gospodaru Gospode, dobročinitelju, dajući život, podari i nama nadu u vječni život i udostoj nas, da u ovoj svetinji svršimo božansku službu naslađujući se u toj službi i u budućem blaženstvu Kristovu, jer si blag i čovjekoljubiv Bog i slava Ti*…

O pokrivanju darova staroslavenski liturgikoni imaju također vrlo malo. Varlaamov liturgikon bilježi nam samo: I pokriva svete darove govoreći: *Gospod se zacario*… dok liturgikon Antonija rimskog nad diskosom ima kao i Varlaamov, a nad čašom: *Obukao se Gospod u silu*. Zatim bi oboje (diskos i čašu) prekrižio govoreći: *Domu Tvojem priliči svetinja u sve dane*. Pripravljeni darovi blagoslivljani su samo kadionicom. Nomokanon ne dozvoljava svećeniku blagoslivljanje predloženih darova rukom.

Ne vidimo sve do XIV. st. u upotrebi ni trećega pokrivala (*aer-vozduh*) niti zvjezdice. U grčkoj Crkvi zvjezdica se upotrebljavala već u XI. i XII.

st., a nije bila obavezna, kako razabiremo iz Cod. Crypt G. B. III. (*kai ei ehei asteriskon tithesin auton*). Mjesto nje bio je vjenčić. U jednom liturgikonu spominje se pokrivanje pripremljenih darova ovako: I postavi svećenik "*sjen*" govoreći: *Sjen svjatago duha*. Đakon: *Amin*. Pokrivaju sudarem i govori: *Gospod se zacario u ljepotu se obukao*...

Iza pokrivanja darova prema jednom kodeksu određeno je čitati: *Glas radosti, veselja u naselju pravednika, ulazeći na visinu sa slavom gore k crkvi - Kristu Bogu našem, koji nas neka sve posveti. Znadeš slabost našu, Gospode Isuse Kriste, Bože naš, pomiluj nas*.

Završetak proskomidije

On također nije bio jednolik. Svećenik s đakonom išao bi k žrtveniku, učinili su tri poklona, cjelivali ga i započeli Liturgiju. Prema nekim rukopisima razvio se dijalog među svećenikom i đakonom kao što je i danas, te bi obojica govorili Ps. 50. Samo u dva liturgikona propisana je bila molitva *Care nebeski*… Posebni otpust na proskomidiji nepoznat je na staroslavenskim liturgičnim spomenicima do Filotejeva ustava.

Pripremanje žrtvenih darova

Dominantna misao kod Liturgije vjernih, Euharistije, jest misao o Golgotskoj žrtvi. Što je u proskomidiji samo simbolički označeno, to se ostvaruje u Liturgiji vjernih.

Kad je proskomidija prenijeta na početak Liturgije, postala je i misao o Golgotskoj žrtvi također dominantna u proskomidiji. Ona je označena simbolički u riječima i radnjama, koje se vrše kod pripremanja žrtvenih darova.

Tako se i samo pripremanje euharistijskog elementa može smatrati kao početak nekrvne žrtve Novoga zavjeta. Svemogući Bog po smrti Isusovoj na križu i po zagovoru svojih svetaca neka se smiluje živim i mrtvim. Pa kao što je svećenik po samoj naravi stvari bio vršilac svega euharistijskog čina, tako će biti vršilac proskomidije, kad se ona odijelila od ovoga čina i stavljena na početak liturgije u trećem razdoblju njena razvoja. Đakoni i poddakoni imaju samo sporednu ulogu pomažući svećeniku pri pripremanju žrtvenih darova. Svećenik, vršeći proskomidiju, zajedno s đakonom čitao bi molitve prinosa i kadionu, te obavio blagoslivljanje označujući svete darove križem.

Međutim u Carigradu je već u XI. st. nastala praksa da proskomidiju, tj. pripremanje žrtvenih darova vrše đakoni. Teodor Andidski veli: *Đakon uzima tijelo Gospodnje iz cijeloga hljeba, kako je to usvojeno u velikoj crkvi hos he megale eklesia parebale*. Bit će uslijed toga, Teodor tumači cijelu Liturgiju kao cjelost u kojoj je predstavljena ekonomija našega spasenja - cijeli život Kristov. Tako se proskomidiji pripisuje značenje rođenja Kristova i skrovitog života Njegovog. Đakon je anđeo, koji najavljuje utjelovljenje Bogorodice, a prosfora je označavala Isusa u Betlehemu (*autos de ho to soma diatemnon diakonos apo tes eulogies ton aggelon mimeitai, ton te, partheno to haire prosfthegksamenon*). Uvodi se zvjezdica, koja je stala nad štalicom. U takvom značenju razumljivo je da đakon - anđeo, igra prvu ulogu. Ali takvo je tumačenje proizvoljno i nategnuto i protivi se cijelom prvotnom značenju proskomidije kao Golgotske žrtve, koju treba prinositi svećenik.

Đakon je pripremaoc žrvenih darova i prema latinskom prijevodu Leona Toscanca, kako smo ranije spomenuli, a nepoznati patrijarh carigradski u pismu biskupu galipoljskom piše, da su za obavljanje proskomidije ovlašteni svećenik kao i đakon (*ho oun hereous e diakonos dektaioi gar eisi kai amfoteroji*…).

Reforma Filotejeva u XIV. st. učinila je kraj tome i Filotej je odredio da pripremanje žrtvenih darova vrši svećenik s đakonom, čija je služba sporedna. Grčka euhologija XVI. i XVII. st. dozvoljava đakonima uzimati čestice samo za žive i mrtve. Tako euhologion iz 1545. godine piše: Đakon uzevši i sam prosforu i sveto koplje govori ovako: *Spomeni se, Gospode, i moje nedostojnosti i prosti mi svaki hotimični i nehotimični grijeh.* Zatim se spominje, koji hoće, živih, a na drugoj prosfori mrtvih i stavlja čestice na sredinu ispod svetog kruha kao i svećenik. Pa i veliki euhologion štampan u Veneciji 1877. dozvoljava đakonu stavljati čestice za žive i mrtve. Ovaj običaj postoji u grčkoj crkvi još i danas.

Možda se i ovdje vidi upliv litijne molive, koju je vršio đakon, pa je on obavljao proskomidiju potpuno samostalno kada se ona pojavila kao samostalni čin na početku Liturgije.

Grčki običaji, da đakon obavlja pripremanje žrtvenih darova prešao je u slavenske zemlje pa je trajao sve do XIV. st. Najstariji staroslavenski liturgikon Varlaamov dozvoljava đakonima da sami pripremaju žrtvene darove. Tu čitamo: "…*diakon hoteći rezati prosforu prekriži je tri puta nožem*." Tako i najstariji Studitski ustav dozvoljava đakonu vršiti proskomidiju. Sarajski biskup Teognost pitao je carigradski sabor: "*Ako bude više svećenika*

i đakona, da li treba da najstariji priprema žrtvene darove ili ne?" Odgovor je bio: "*Ako bude stariji neka pošalje đakona, ako li biskup bude s njime na Liturgiji neka pripremaju svi darove.*" No vrlo rano ustajalo se protiv ove zloupotrebe. Syntagma u XIV. naslova ili Jefremovska Krmčaja u slavenskom prijevodu zabranjuje đakonima proskomidiju vršiti. Gl. 9. radi "*o tom jak ne podobajet diakonam prinositi sirjač proskumisati.*" Napokon je Vladimirski sabor 1274. godine odredio: "*otselje nepoveljevajet diakonom Agnca vnimati, no popom, pa ako bi se ljudi bunili onda 'da budu prokljati*." U Nomokanonu pri velikom trebniku, koji je nastao na Atosu u XV. st., a prvi put štampan u Kijevu god. 1620., propisuje se u 215. pravilniku: "*Ako s tobom služi đakon, neka ne uzima čestica, nego samo svećenik.*" Tako je određeno i u rimskom izdanju staroslavenskog liturgikona od 1942. godine.

Pripremanje žrtvenih darova danas

Čineći tri poklona pred žrtvenikom, svećenik i đakon govore: "*Bože milostiv budi meni grešnomu. Otkupio si nas od kletve zakonske časnom Tvojom krvlju: na križu pribijen i kopljem proboden, besmrtno si izlio ljudima: Spasitelju naš, slava Ti.*"

Zatim govori đakon: "*Blagoslovi gospodaru!*"

I svećenik počinje: "*Blagoslovljen Bog naš, svagda, sada i uvijek i u vijeke vjekova*."

Đakon: "*Amin*"

Zatim svećenik uzima lijevom rukom prosforu, a desnom sveto koplje, i čineći njime tri puta znak križa nad pečatom prosfori govori: "*U spomen Gospoda i Boga i Spasa našega Isusa Krista*" (tri puta).

I odmah zabode koplje na desnu stranu pečata, i režući govori: "*Kao ovca na zaklanje bje vođen*" (Is. 53,7)

U lijevu pak: "*I kao bezazleno janje, nijemo pred onim koji ga striže ne otvara usta svojih*."

U gornju stranu pečata: "*U poniženju njegovu sud se njegov izvrši*" (Ps. 53,8)

I u donju stranu: "*A rod njegov tko će iskazati*."

Đakon pak, gledajući pobožno ovaj obred držeći orar u ruci, pri svakom rezanju govori: "*Gospodu se pomolimo*"

Poslije toga govori: "*Uzmi Gospodaru*".

I svećenik, zabadajući sveto koplje s boka desne strane prosfore vadi sveti kruh govoreći: "*Jer se uzimlje od zemlje život njegov*" (Is. 53,8)

I stavi ga na sveti diskos okrenuto, i sad đakon kaže: "*Žrtvuj, Gospodaru*!"

Kolje ga u znaku križa, govoreći ovako: "*Žrtvuje se jagnje Božje, koje uzima grijehe svijeta, za život i spasenje svijeta*." (Is. 1,29)

Zatim okreće gornju stranu, koja ima križ, i đakon govori: "*Probodi, Gospodaru!*"

Svećenik, probadajući, čini duboko značenje u odnosu na probadanje rebra Kristova na križu. Po kome se, kako veli sv. Ivan Zlatousti, završavala neiskazana tajna, jer je izašla krv i voda. Ne slučajno i bez razloga, izađoše ovi izvori, nego jer je iz ovoga Crkva osnovana (In Joh. hom. 85 PG. col. 463)

Probadajući sv. Kruh kopljem s desne strane govori: "*Jedan od vojnika probode mu rebra kopljem, i odmah izađe krv i voda, i onaj koji vidje posvjedoči, i svjedočanstvo je njegovo istinito.*" (Is. 19,34-35)

A đakon, uzevši vino i vodu govori svećeniku: "*Blagoslovi, Gospodaru, sveto sjedinjenje*."

I primivši nad njima blagoslov ulijeva u sv. čašu od vina s malo vode. U slavenskom tekstu nema te formule blagoslova, ali u grčkom ima: "*Neka je blagoslovljeno sjedinjenje tvojih svetinja svagda, sada i u vijeke vjekova. Amin.*"

I svećenik, uzevši drugu prosforu u ruku, govori: "*U čast i spomen Preblagoslovljene slave Gospodarice naše Bogorodice i uvijek Djevice Marije, čijim zagovorom primi Gospode ovu žrtvu u žrtvenik svoj nad nebesima.*"

I vadeći česticu, meće je s desne strane sv. kruha blizu njegove sredine, govoreći: "*Stade Carica s desne strane tvoje u zlatno odijelo odjevena i urešena.*" (Ps. 44).

Prvo mjesto u mističnom tijelu među udovima zauzimlje Presveta Bogorodica, kako lijepo veli papa Pio XII. Ona koja nije imala ni osobnoga ni istočnoga grijeha, uvijek najuže združena sa Sinom svojim, prikazala ga je kao nova Eva vječnom Ocu na Golgoti zajedno sa žrtvom materinskih prava i ljubavi majčinske za svu djecu Adamovu, okaljani njegovim tužnim padom i tako Ona, koja je tjelesna majka naše glave, postala je duhovna majka sviju njegovih udova s novoga naslova boli i slave… Ona je roditeljka svih tih udova, koja sada na nebu sjaji slavom na tijelu i duši te zajedno sa Sinom svojim kraljuje. (*Enciklika o Mističnom Tijelu Kristovu, Zagreb, 1944., str. 115/116*).

Zatim, uzevši treću prosforu, govori: "*U čast i spomen nebeskih bestjelesnih sila*."

I vadeći prvu česticu, meće je s lijeve strane sv. kruha i počinjući prvi red govori: "*Časnoga i slavnoga proroka i preteče i Krstitelja Ivana i svih svetih proroka.*"

I uzevši drugu česticu, meće je niže prve lijepo u redu i opet govori: "*Svetih, slavnih i sveslavnih apostola Petra i Pavla i svih svetih apostola.*"

I tako meće treću česticu niže druge završavajući prvi red. Zatim govori: "*Svetih otaca naših svetitelja Bazilija Velikoga, Grgura Bogoslova i Ivana Zlatoustoga, Atanazija i Kirila, Nikolaja Mirlikijskoga, Ćirila i Metodija učitelja slavenskih, svetog svećenomučenika Josafata i svih svetih Svetitelja.*"

I uzevši četvrtu česticu meće je blizu prve čestice počinjući njome prvi red. Zatim govori: "*Svetoga apostola prvomučenika i arhiđakona Stjepana, Svetih velikih mučenika Dimitrija, Jurja, Teodora, Tirona i svih svetih mučenika i mučenica.*"

I vadi petu česticu, meće je ispod prve, koja čini početak drugog reda, zatim govori: "*Svetih čudotvoraca liječnika dobrotvora Kuzme i Damjana, Kira i Ivana, Pantelejmona i Ermolaja i svih svetih liječnika i dobrotvora.*"

I uzevši sedmu česticu meće je gore, čineći početak trećem redu. Zatim govori opet: "*Svetih i pravednih Bogootaca Joakima i Ane.*"

I meće osmu česticu niže prve lijepo u redu. I uz to još dalje dodaje: "*Svetoga (rekavši ime) čiji je hram i čiji je dan i svih svtih, čijim molitvama posveti nas Bože*."

I tako, uzevši devetu česticu, meće je na kraj trećega reda, da ga završi. Onda uzevši četvrtu prosforu govori; Rimsko izdanje za Ruse recensio minice proizašlo je iz moskovskog izdanja iz 1907. neke svece: Nikitu Novgorodskog, Lanitija Rostavskog. Varlaama Hutinskog (+1192.) i Sergija Radonješkog (+1392.). Neki liturgikoni dozvoljavaju spominjati svece i blaženike po volji:

"*Spomeni se, čovjekoljubivi Gospodaru, presvetoga Vaseljenskog nadpastira našega (rekavši ime) Pape Rimskoga, i preuzvišenoga Nadbiskupa i metropolite našega gospodina (ime rekavši) i bogoljubnoga episkopa našega gospodina (ime rekavši) i episkopata pravovjernog, časnog svećenstva u Hristu, đakona i sve braće naše, koju si Ti, predobri Gospodine, po svome milosrđu, prizvao u svoju zajednicu*."

I uzevši česticu meće je niže svetog kruha. Zatim poimenice spominje žive, koje hoće, i pri svakom imenu vadi česticu govoreći: "*Spomeni se, Gospode, (ime rekavši)*…

I tako uzevši čestice, položi ih ispod svetog kruha. Potom uzevši i petu prosforu, govori: "*Za blaženu uspomenu i otpuštenje grijeha blaženih osnivača svetoga ovoga hrama (ako je monaška obitelj: svete ove obitelji).*"

Zatim spominje vladiku koji ga je zaredio i druge koje hoće poimence. Pri svakom imenu vadi česticu govoreći: "*Spomeni se, Gospode, pokojnoga sluge svoga (ime rekavši).*"

I najzad govori ovako: "*Spomeni se, čovjekoljubivi Gospode i svih pravovjernih otaca naših i braće, koji su preminuli u Tvojoj zajednici s nadom u uskrsnuće i vječni život.*"

I uzimlje česticu, potom govori: "*Spomeni se, Gospode, po mnogom milosrđu i moje nedostojnosti, i oprosti mi svaki hotimični i nehotimični grijeh.*"

I uzimlje česticu.

I uzevši gubu (spužvu) skuplja po diskosu sve čestice niže svetog kruha, da se dobro namjeste i da koja ne ispadne.

Kađenje i pokrivanje darova

Zatim đakon uzme kadionicu, metnuvši u nju tamjan govori svećeniku: "*Blagoslovi, Gospodaru, tamjan.*"

I odmah isti govori: "*Gospodu se pomolimo.*"

I svećenik (kaže) molitvu kadionu: "*Kad Ti prinosimo, Kriste Bože naš, na slatki duhovni miomiris. Primi ga nad nebeski svoj žrtvenik i pošalji nam milost presvetoga svoga Duha.*"

Đakon: "*Gospodu se pomolimo.*"

Svećenik, okadivši zvjezdicu, meće je iznad svetog kruha govoreći: "*I došavši zvijezda, stade nad mjestom, gdje bijaše dijete.*"

Đakon: "*Gospodu se pomolimo.*"

Svećenik, okadivši prvo pokrivalo, pokriva sveti kruh s diskosom govoreći: "*Gospod kraljuje, obukao se u ljepotu, obukao se Gospod u silu i spasao se, jer je utvrdio svemir, koji se neće pomaknuti. Spremljeno je prijestolje Tvoje od iskona, od vijeka Ti si. Podigoše rijeke, Gospode, podigoše rijeke glasove svoje, podigoše rijeke žamor svoj od bučanja voda mnogih. Divni su valovi morski, divan je u visinama Gospod. Svjedočanstva su Tvoja posve vjerodostojna. Domu Tvome pripada svetinja, Gospode, u sva vremena*". (Ps. 92/93).

Đakon: "*Gospodu se pomolimo. Pokrij, Gospodaru!*"

I svećenik okadivši drugo pokrivalo, pokriva svetu čašu govoreći: "*Vrlina Tvoja, Kriste, nebesa je obavila a hvalom Tvojom ispunjena je zemlja*" (Hab. 3,2).

Đakon: "*Gospodu se pomolimo. Pokrij, Gospodaru!*"

Svećenik pokadivši pokrivala, tj. vozduh i pokrivajući oboje (tj. diskos i čašu) govori: "*Zakloni nas, Gospode, sjenom krila Tvojih, odstrani od nas svakoga neprijatelja i protivnika; umiri život naš, Gospode, pomiluj nas, i svijet Tvoj, i spasi duše naše, jer si blag i čovjekoljubiv.*" (Ps. 16,8)

Zatim, uzveši svećenik kadionicu, okadi predloženje govoreći: "*Blagoslovljen Bog naš, koji je tako izvolio.*"

Đakon pak govori: "*Svagda, sada i uvijek i u vijeke vjekova. Amin.* "

I pobožno se obojica klanjaju. Zatim đakon govori: "*Za predložene časne darove, Gospodu se pomolimo*."

A svećenik, primivši kadionicu, govori molitvu predloženja: "*Bože, Bože naš, koji si poslao nebeski kruh, hranu cijelom svijetu: Gospoda našega i Boga Isusa Krista, Spasitelja i izbavitelja i dobročinitelja, koji nas blagoslivlje i posvećuje, Ti sam blagoslovi ovo predloženje i primi ga u svoj nadnebeski žrtvenik. Kao dobar, blag i čovjekoljubiv, spomeni se onih koji Ti ga prinesoše: i nas sačuvaj da ne budemo osuđeni pri svetom činu božanskih Tvojih Tajni. Jer se sveti i proslavlja prečasno i velelijepo Tvoje ime Oca i Sina i Svetoga Duha, sada i uvijek i u vijeke vjekova. Amin.*"

Otpust i pripremne molitve za Liturgiju oglašenih

Poslije toga čine otpust govoreći ovako: "*Slava Tebi, Kriste Bože, nado naša, slava Tebi."*

Đakon: "Slava i sada: Gospode pomiluj. (tri puta) Blagoslovi."

Svećenik govori otpust: (ako je nedjelja) "*Koji si uskrsnuo od mrtvih*" (ako pak nije nedjelja): "*Krist istiniti Bog naš: po molitvama svoje prečiste matere, svetoga oca našega Ivana Zlatoustoga arhiepiskopa carigradskog (ili Bazilija Velikoga, arhiepiskopa Cezarije Kapadocijske) i svih svetaca neka nas pomiluje i spasi, jer je dobar i čovjekoljubiv.*"

Đakon: "*Amin*"

Poslije otpusta đakon kadi sveto predloženje. Onda odlazi i kadi sveti žrtvenik unaokolo unakrst, govoreći u sebi: "*U grobu tjelesno, a s dušom kao Bog, u raju s razbojnikom i na prijestolju bio si Kriste s Ocem i Duhom neopisan i sveispunjujući*" (Zatim psalam 50.).

I okadivši oltar, slike, zbor i narod, ulazi opet u sveti oltar i okadivši sveti žrtvenik i svećenika, odlaže kadionicu na njezino mjesto, a sam prilazi svećeniku, zajedno stanu pred svetim žrtvenikom, klanjajući se tri puta moleći se u sebi i govoreći: "*Care nebeski, utješitelju duše istine, koji si svuda i sve ispunjaš, riznico dobara i života darovatelju, dođi i useli se u nas i očisti nas od svake nečistoće i spasi, dobri, duše naše.*

Slava na visinama Bogu, a na zemlji mir među ljudima dobre volje. (dva puta) (Lk 2,14) *Gospode, otvorit ćeš usne moje i usta će moja objaviti hvalu Tvoju.*" (Ps. 50, 17)

Onda svećenik ljubi evanđelje, a đakon sveti žrtvenik. Tada đakon sagne svoju glavu pred svećenikom, držeći orar trima prstima desne ruke, govoreći: "*Vrijeme je, da se služi Gospodu. Gospodaru, blagoslovi*!" (Ps. 118, 126)

I svećenik, blagoslivljući ga, govori: "*Blagoslovljen Bog naš, svagda, sada i uvijek i u vijeke vjekova. Amin.*"

Zatim đakon: "*Pomoli se za mene, Gospodaru*!"

Svećenik: "*Neka upravi Gospod korake tvoje*."

I opet đakon: "*Spomeni me se, Gospodaru sveti*!"

Svećenik: "*Neka te se spomene Gospod Bog u carstvu svome (Lk 23,42) svagda, sada, uvijek i u vijeke vjekova*."

Đakon: "*Amin*".

I poklonivši se, izlazi na sjeverna vrata, jer se carska vrata do ulaska ne otvaraju. Stavši na obično mjesto prema svetim vratima, klanjajući se tri puta pobožno govoreći u sebi: "*Gospode, otvori usne moje, i usta će moja objaviti hvalu Tvoju.*" (Ps. 50,17)

A iza toga počinje govoriti: "*Blagoslovi, Gospodaru*!"

A svećenik počinje: "*Blagoslovljeno carstvo…*"

Potrebno je znati: Ako svećenik služi bez đakona, neka ne govori đakonskih riječi na proskomidiji i na Liturgiji pred evanđeljem, i nagovor njegov: *blagoslovi Gospodaru i probodi Gospodaru, i vrijeme je da se služi…* nego neka govori samo ekteniju i redovno predloženje. Ako više svećenika služi zajednički, čin proskomidije neka obavlja samo jedan svećenik, a ostali služitelji neka kod proskomidije ništa ne govore.

Ako je arhijerejsko služenje, svećenik počinje proskomidiju po običaju, zatim polaže čestice Bogorodice i svetaca, a poslije toga pokriva sveti diskos i svetu čašu vozduhom ništa ne govoreći. Kad se pjeva heruvimska pjesma, sam arhijerej prije velikog ulaska dovršava proskomidiju.

Kađenje na Liturgiji bilo je uobičajeno već od konca VI. st. Patrijarha Eustratije (552. - 582.) kaže, da je na Uskrs običaj kaditi cijelu crkvu. Možda je taj običaj prešao kasnije u sva bogosluženja. Kađenje na početku Liturgije spominje sv. German u svom komentaru. Leo Tuskulanac, prevodilac Liturgije sv. Ivana Zlatoustog (oko 1200. god.) spominje tri kađenja na Liturgiji: jedno na završetku proskomidije, drugo na malom ulasku, a treće pred pričešćivanjem vjernika. Tipik sv. Save propisuje također tri kađenja: iza pročitanog apostola, pred velikim ulaskom i poslije njega, kad su darovi već na žrtveniku. U staroslavenskim liturgikonima propisuje se kađenje prigodom pokrivanja žrtvenih darova i iza Velikoga ulaska. Ostali običaji kađenja nastali su razvojem iza XIII. st.

II. LITURGIJA KATEKUMENA

Drugi dio Liturgije dobio je naziv po tome, što su na njemu uz vjernike mogli prisustvovati i katekumeni.

Prema liturgijskim spomenicima V.-VII. st. Liturgija je započinjala ulaskom biskupa i klera u crkvu uz pjevanje Trishagiona. Biskup bi podijelio blagoslov riječima: "*Mir svima*!" Narod odgovara: "*I duhu tvome*!" Đakon glasno: "*Pripazimo*!" Slijedilo je zatim čitanje Sv. Pisma, Starog i Novog zavjeta. Među prikopima pjevali su se psalmi. Zatim je biskup nadovezao propovijed. Govorio je obično s katedre, na kojoj je sjedio od početka funkcija. Sv. Ivan Zlatousti običavao je govoriti s povišenog ambona. Iza propovijedi otpušteni su katekumeni uz molitvu.

Vjerojatno u VIII. st. pridodana je Velika ektenija i tri antifona tzv. Enarxis. Tako danas Liturgija katekumena ima ove dijelove:

a) Enarxis;
b) ulazak s evanđeljem;
c) trishagion;
d) čitanje Sv. Pisma;
e) molitve iza evanđelja i otpuštanje katekumena.

Početak – Enarxis

Enarxis je novogrčka riječ, a znači početak. Zapravo imamo dvostruku enarxu: jednu od proskomidijskog otpusta do Blagoslovljeno carstvo, a drugu od Blagoslovljenog carstva do Malog ulaska. Pod imenom enarxe

razumijemo ovu posljednju. No, u najširem značenju može obuhvatiti cijelu Liturgiju katekumena kao i proskomidiju. U prvo vrijeme imala je enarxa obilježje neke "Predliturgije" i postojala je kao samostalan liturgijski čin, koji se npr. koncem IV. st. u Jeruzalemu i Africi obavljao odijeljeno od euharistijske žrtve. Današnja enarxa ne znači drugo nego neku pripravu za dolazak Kristov, koga simbolizira Mali ulazak s evanđeljem.

Prvi dio enarxe tvori Velika ektenija, a drugi dio tri Antifona.

a) Velika ektenija

Đakon: "*Blagoslovi Gospodaru*!"

Svećenik glasno: "*Blagoslovljeno carstvo Oca i Sina i Svetoga Duha, sada i uvijek i u vijeke vjekova*."

Zbor: "*Amin*."

Đakon, ako nema, svećenik: "*U miru se Gospodu pomolimo*."

Zbor: "*Gospodi pomiluj*."

Đakon: "*Za mir odozgo i za spasenje duša naših Gospodu se pomolimo*."

Zbor: "*Gospode pomiluj*." (Ovo zbor ponavlja iza svake prošnje)

Đakon: "*Za mir svega svijeta, za postojanje svetih Božjih crkava i za ujedinjenje svih, Gospodu se pomolimo.*

Za ovaj sveti hram i za one, koji ulaze u njega s vjerom, pobožnošću i strahom Božjim, Gospodu se pomolimo.

Za našeg presvetoga vrhovnog nadpastira (ime) Papu Rimskoga, Gospodu se pomolimo.

Za preuzvišenog nadbiskupa našega gospodina (ime) i za bogoljubnoga episkopa našega gospodina (ime), za časno svećenstvo, u Kristu đakonstvo, za sav kler i sve, koji su u službi (u hramu) i za sav narod, Gospodu se pomolimo.

Za bogočuvanog vladara našega (ime/ ili za upravne vlasti naše) i za svu vojsku, Gospodu se pomolimo.

Za ovaj grad (ili ovo selo, ili sv. ovu obitelj), za svaki grad, kraj i one koji s vjerom žive u njima, Gospodu se pomolimo.

Za pogodan zrak, izobilje plodova zemaljskih i za vremena mira, Gospodu se pomolimo.

Za one, koji plove, putuju, boluju, stradaju, za zarobljene i za spasenje njihovo, Gospodu se pomolimo.

Da se izbavimo od svake nevolje, srdžbe i tegobe, Gospodu se pomolimo.

Obrani, spasi, smiluj se i sačuvaj nas Bože, svojom milošću.

Spominjući s presvete, prečiste, preblagoslovljene Gospodarice naše Bogorodice i uvijek Djevice Marije, sa svima svetima i jedan drugoga i sav život naš Kristu Bogu predajemo."

Zbor: "*Tebi Gospode*."

Svećenik moli tihu molitvu prvog antifona: "*Gospode, Bože naš, čija je moć nedosežna i slava neshvatljiva, čija je milost neizmjerna i čovjekoljublje neiskazano. Sam, Gospodaru, po svom milosrđu, pogledaj na nas i na ovaj sveti hram i pokaži na nama i onima, koji se s nama mole, Tvoju bogatu milost i Tvoju dobrotu*."

Glasno: "*Jer Tebi dolikuje svaka slava, čast i poklon Ocu i Sinu i Svetome Duhu, sada i uvijek i u vijeke vjekova*."

Zbor: "*Amin*."

Osnovna misao u javnom djelovanju Kristovom bila je Kraljevstvo Božje. To je kraljevstvo propovijedao, branio i u nj upućivao svoje učenike. Za to kraljevstvo je molio sam. Za njega moli i Crkva. Što je prirodnije nego da u Liturgiji bude prvo sjećanje na Kraljevstvo Kristovo, koje ima da se ostvari u nama, oko nas, u Crkvi i napokon kao naša nagrada u vječnosti. To kraljevstvo On nam je zaslužio po svom otkupljenju i trpljenju. Zato i svećenik izgovarajući riječi: *Blagoslovljeno carstvo*, čini s evanđeljem križ, jer se ono ostvaruje samo po križu Kristovom. Plod ovoga kraljevstva je mir ("*mir svoj dajem vam, ne kao što svijet daje*" Iv. 14, 27), mir s Bogom, mir s nama i među nama. U tom miru sav život naš po zagovoru Presvete Djevice predajem Kristu - Bogu.

To je sadržaj Velike ektenije. Govori je đakon u ime naroda, a za to vrijeme svećenik moli tiho molitvu pa je završava sa usklikom: "*Jer tebi dolikuje…*"

Prema tumačenju sv. Teodora studite: "*Blagoslovljeno carstvo označava pobjedu i dostojanstvo Božje, a Simeon Solunski veli, a izražava se Božansko jedinstvo vlasti i naravi u Presvetom Trojstvu*".

b) Antifoni

Iza usklika Velike ektenije slijede tri antifona prekinuti malom ektenijom i molitvom svećenika, u čast Presvetom Trojstvu. Antifone pjevaju dva krilosa, koji predstavljaju Stari i Novi zavjet i pozdravljaju dolazak Kristov. Antifoni se uzimaju u obične dane, kad nema praznika u čast

sveca, a sastoje se iz tri stiha, pripjeva i male doksologije. Praznici Gospodnji i Bogorodični imaju četiri stiha iz psalama s odgovarajućim vlastitim pripjevima i doksologijom.

Na nedjeljama i u danima kad padne praznik (osim praznika Gospodnjeg i Bogorodičnog), pjevaju se tzv. izobraziteljni psalmi (102. i 145.) s osam blaženih (Mt 5, 3-11) i doksologion. Među stihove Blaženih umeću se tropari iz *oktoiha*, iz treće i šeste pjesme jutrenjeg kanona.

Antifon I.

Svakidašnji: Ps. 91, 2, 3, 16

Dobro je priznavati Gospoda
i pjevati imenu Tvome Svevišnji!
Molitvama Bogorodičnim,
Spase, spasi nas!
Navještati jutrom milosrđe
Tvoje i noću istinu Tvoju!
Molitvama…
Jer je brz Gospod Bog i
nepravde nema u njemu.
Slava Ocu i Sinu i Svetome Duhu
sada, uvijek i u vijeke vjekova.
Amen.
Molitvama…

Nedjeljni: Ps. 102

Blagoslivljaj, dušo moja Gospoda,
blagoslovljen si Gospode.
Blagoslivljaj, dušo moja, Gospoda
i sve što je u meni, sveto ime njegovo.
Blagoslivljaj, dušo moja, Gospoda,
i ne zaboravljaj ni jednoga Njegova dobra.
On ti oprašta sve grijehe i iscjeljuje
sve bolesti tvoje. itd. (Tako čitavi psalam naizmjenično po stihovima. Među stihove se ništa ne umeće.)

Iza završenog prvog antifona đakon govori malu ekteniju, a svećenik za to vrijeme moli tiho molitvu drugog antifona završavajući je s usklikom: "*Gospode, Bože naš, spasi narod svoj i blagoslovi baštinu svoju, čuvaj puninu Crkve svoje, posveti one koji ljube divnu ljepotu doma Tvoga, postavi božanskom silom svojom i ne ostavi nas, koji se uzdamo u Tebe.*

Jer je Tvoja moć i Tvoje je carstvo i sila i slava, Oca i Sina i Svetoga Duha, sada i uvijek i u vijeke vjekova."

Antifon II.

Svakidašnji: Ps. 92. 1. 5

Gospod kraljuje, obukao se u veličanstvo,
obukao se Gospod u silu i opasao se.
Molitvama svetih Tvojih,
Spasitelju, spasi nas!
On je utvrdio svemir i neće
se pomaknuti!
Molitvama svetih Tvojih…
Domu Tvome dolikuje svetost vazda.
Molitvama svetih Tvojih…
Slava Ocu…
Molitvama svetih Tvojih…

Nedjeljni: Ps. 145

Hvali, dušo moja, Gospoda,
hvalit ću Gospoda za života mojega,
pjevat ću Bogu svome dok me bude.
Ne uzdajte se u knezove,
u sinove čovječje, u kojih nema pomoći… (itd.)

Drugom se antifonu dodaje još himna, koja se pripisuje caru Justinijanu (527. - 565.), a spjevao ju je prigodom posvete crkve sv. Sofije 23. XII. 537. god. Glasila je ovako: "*Jedinorođeni Sine i Riječ Božja, kao besmrtan izvolio si radi našega spasenja primiti tijelo od Presvete Bogorodice i uvijek Djevice Marije i nepromjenjivo postao si čovjekom. A bivši raspet, Kriste Bože, smrću si zgazio smrt, Ti si jedan od Presvetoga Trojstva, proslavljaš se zajedno s Ocem i Svetim Duhom, spasi nas.*"

Đakon ponovno govori malu ekteniju za vrijeme koje svećenik moli molitvu trećeg antifona, završavajući je usklikom: "*Ti si nam darovao ove zajedničke i složne molitve, Ti si nam obećao, da ćeš dati što mole, kad se dvojica ili trojica slože u ime Tvoje. Ti i sad ispuni na korist prošnje slugu svojih: U ovom vijeku daruj nam spoznaje Tvoje istine, a u budućem daruj život vječni. Jer si dobar i čovjekoljubivi Bog i Tebi slavu šaljemo Ocu i Sinu i Svetome Duhu, sada, uvijek i u vijeke vjekova.*"

Ovdje se otvaraju carska vrata zbog ulaska s Evanđeljem, koje slijedi.

Antifon III.

Svakidašnji: Ps. 94. 1, 2+3, 4+5

Dođite, zapjevajmo Gospodu, kliknimo
Bogu, Spasitelju našem.
Spasi nas, Sine Božji, u svetima divni,
koji Ti pjevamo. Aliluja!
Izađimo pred lice Njegovo s hvalom,
u pjesmama kliknimo mu,
jer je Gospod velik Bog
i velik car na cijeloj zemlji.
Spasi nas, Sine Božji…
Jer u Njegovoj su ruci dubine zemlje
i visine gorske Njegove su.
Njegovo je more i On ga je stvorio,
i suhotu su ruke Njegove načinile.
Spasi nas, Sine Božji…

Nedjeljni: Mt. 5. 3-11

Blaženi siromasi duhom,
jer je njihovo kraljevstvo nebesko.
Blaženi žalosni, jer će se utješiti.
Blaženi krotki, jer će oni baštiniti zemlju… (itd.)

Antifoni i čitanje molitava za vrijeme antifona bilo je nepoznato starim Liturgijama, a još u IX. st. znali su katkad i izostaviti ili zamijeniti s antifonom iz objednice (izobraziteljnih) ili sa Večernjicom kao što je slučaj na Badnjak, Bogojavljenje, Veliku Subotu.

Ulazak s evanđeljem ili Mali ulazak

Dok se pjeva treći antifon, svećenik i đakon čine pred žrtvenikom tri poklona. Svećenik predaje đakonu evanđelje i obilazeći obojica žrtvenik s desne strane praćeni svjećonoscima i ripidarima izlaze sjevernim vratima i stavši na soleji na običnom mjestu, tihim glasom reče đakon: "*Gospodu se pomolimo*!" Svećenik zatim govori ulaznu molitvu: "*Gospodaru, Gospode naš, koji si postavio na nebesima redove i vojske anđela i arhanđela da služe Tvojoj slavi. Učini, da naš ulazak bude ulazak anđela, da služe s nama i s nama slave Tvoju dobrotu. Jer Tebi dolikuje svaka slava, čast i poklon Ocu i Sinu i Svetome Duhu, sada i uvijek i u vijeke vjekova.*"

Kad se završi molitva, đakon držeći trima prstima orar i pokazujući prema istoku reče svećeniku: "*Blagoslovi, Gospodaru, sveti ulazak*!"

Svećenik blagoslivlja i govori: "*Blagoslovljen je ulazak svetih Tvojih svagda, sada i uvijek i u vijeke vjekova.*" (pri tom cjeliva Evanđelje).

Čim je završilo pjevanje, đakon stojeći ispred svećenika podiže malo evanđelje i veli: "*Mudrost! Uspravno*!"

Zatim se poklone i ulaze kroz velika vrata u oltar, đakon položi evanđelje na žrtvenik, a zbor pjeva: "*Pođite, poklonimo se i pripadnimo Kristu! Sine Božji, divni u svetima, spasi nas, koji Ti pjevamo Aliluja.*"

Ako je nedjelja, onda se "*Divni među svetima*" zamjenjuje sa "*Uskrsli iz mrtvih.*" Ovaj se stih zove eisodikon - vhodnoje. Nekad je bio prilagođen ceremonijama kod ulaska biskupova u crkvu i sastojao se iz riječi Sv. Pisma "*Blagosloven Gospod Izraelov…*" Pa i danas biskup počinje Liturgiju tek od Maloga Uhoda. To je zato što je prema tipiku Carigradske crkve patrijarh do toga vremena bio kod kuće (oblačio se) ili u procesiji na velike praznike po gradu vršio molitve. Poslije toga ulazio je u crkvu, gdje ga dočekuje svećenstvo. Pri ulasku pjevao je: "*Jedinorođeni Sine i Riječi Božja…*" Negdje i danas običavaju tako čekati Mali ulazak s evanđeljem što bi odgovaralo i historijskoj i simboličkoj istini. Običaj nošenja evanđelja zabilježen je već u VIII. st. kod sv. Germana. No, nema sumnje da je mnogo stariji. U vrlo staro vrijeme sveto evanđelje iznosilo se svečano na čitanje iz pastoforija, Rimski Ordo Romanus spominje nošenje evanđelja u pratnji biskupovoj, kad pristupa oltaru. Molitva ulaska pripisuje se sv. Baziliju Velikom i ušla je u sve istočne Liturgije.

Usklik đakonov: "*Mudrost! Uspravno*!" odnosi se na evanđelje. Što zapravo znači? Upotrebljavale bi se ove riječi da bi se svratila pozornost na važnije liturgijske radnje, koje imaju slijediti. Tako, na primjer, kod čitanja

Evanđelje (Eparhijski muzej – Križevci)

ulomaka iz Svetog Pisma Starog ili Novog zavjeta tek od propovijedi običavalo se sjediti ili kod nekih ektenija klečati. Kad bi se približilo vrijeme važnijih molitava ili čitanje evanđelja, pozvao bi đakon prisutne da ustanu i stoje uspravno. U sirskim i koptskim Liturgijama riječima: "*Qui sedetis asurgite ad orientem adspicite*." Postoji i simboličko tumačenje nekih liturgičara da je, naime, u Liturgiji predstavljena cijela ekonomija spasenja roda ljudskog, koju sv. Pavao naziva "mnogorazlična mudrost Božja". (Ef. 3,10) pa treba, da u Liturgiji shvatimo skrivenu mudrost Božju, te stojimo pravo i uspravni pristupamo svetim tajnama. Ako više svećenika celebrira zajedno, *isodikon* pjevaju svi, a tako i slijedeći tropar, dok najstariji među njima incenzira narod. Mali ulazak čini vrhunac Liturgije katekumana i sjeća nas na Introitus u latinskoj Misi. Pjevanje psalama sjeća nas na Stari zavjet, u kome je Krist predstavljen u slikama, po Malom ulasku predstavljen je dolazak Kristov u svijet i Njegova pojava kao Mesije u svoj njegovoj slavi. Zato đakon drži evanđelje visoko, svećenik ide spuštenih ruku u felonu i praćen svečanom povorkom svijeća i ripida. Zato klanjanje vjernika i usklik đakona: "*Premudrost*!", tj. evo svijetu je zasvijetlila prava mudrost po Kristu. Zato: "*Stojte uspravno"* iz poštovanja

prema Njegovoj svetoj Riječi, koja je sadržana u ovoj knjizi evanđelja. Današnji Mali ulazak samo je spomen na nekadašnji ulazak biskupa i klera u crkvu. Spominje ga Maksim Ispovjednik.

Pjevanje tropara, kondaka i Bogorodičnih, koje je danas u običaju iza Isodikona, najstariji rukopisi ne bilježe. Običaj je uzet iz časovnog oficija.

Trisagion

Za vrijeme pjevanja tropara svećenik moli molitvu trisagija (trisvetoga):

"*Bože sveti, koji među svetima počivaš, kome pjevaju serafini tri puta svetim glasom i slave Te heruvimi i klanja Ti se svaka sila nebeska. Koji sve privede iz nebića u biće, stvori čovjeka na sliku i priliku svoju, ukrasi ga svakim darom svojim. Koji daješ mudrost i razum onome koji moli i ne prezireš onoga koji griješi; nego si postavio pokajanje na spasenje. Koji si nas smireno i nedostojne sluge svoje udostojao da i u ovaj čas stanemo pred slavu svetoga žrtvenika Tvoga i da Ti prinesemo poklon i slavoslovlje, koje Ti dugujemo. Ti, Gospodaru, primi iz usta nas grešnika trisvetu pjesmu i posjeti nas svojom blagošću. Oprosti nam što god sagriješismo hotimice ili nehotice. Posveti nam duše i tjelesa i daj da Ti u poniznosti služimo sve dane života svoga po molitvama Svete Bogorodice i svih svetih, koji Ti od vijeka ugodiše*."

Kad zbor završava posljednji tropar (*bogorodičen*), đakon držeći orar u ruci veli svećeniku: "*Blagoslovi, Gospodaru, vrijeme trisvetoga*!"

Svećenik na to govori usklik:

"*Jer si svet, Bože naš, i Tebi slavu šaljemo, Ocu i Sinu i Svetome Duhu, sada i uvijek…*"

Nato đakon pristupa carskim vratima i podigavši ruku riječima: "*i u vijeke vjekova*."

Zbor: "*Amin. Sveti Bože, sveti jaki, sveti besmrtni, pomiluj nas.*" (tri puta)

To isto govori svećenik i đakon uz tri poklona pred žrtvenikom.

Negdje je bio običaj, da je đakon pozvao narod na trisveto sa riječima: "*Gospodu se pomolimo*!", ili pak rekao malu ekteniju. Mnogi staroslavenski liturgični spomenici sadrže još i posebnu molitvu iza samoga usklika, a prije trisvetoga. Sveti Ivan Damašćanski pripovijeda da su trisagio objavili anđeli. Svakako je nastao za vremena sv. Prokla (434. - 446). Inače, trisagion po prvi puta nalazimo kod Nestorija, i u aktima sabora Kalcedonskog (451.). Antiohijski monofizitski patrijarh Fulon (468. - 470.) umetnuo je u trisagion riječi: "*Koji je za nas bio razapet - ho staurotheis dihemas"*, što je prouzročilo duga trvenja i borbe dok nije sabor Trulanski (692.) svojim

kanonom 81. zabranio umetak. U ruskim liturgikonima izdanjem mlađim od XV. st. đakon je prekidao ekfonezu trisvetoga, sa riječima: "*Gospodi spasi blagočestvije i usliši nas*". Takav usklik namijenjen je caru, pa je i razumljiv u slavenskim Liturgijama moskovskog izdanja. U izdanjima Stryatinskog od 1604. i Kijevskog od 1639. izgovarao se tiho, pošto je to bilo drugo političko područje.

Liturgikoni stariji od XV. st., pa ni Filotejev ustav ne poznaju prekida. Neka ruska izdanja iza sv. Sinoda kao npr. ono iz 1901. godine također izostavljaju ovaj usklik. U rimskom vulgarnom izdanju (recensio rusica) stavljene su te riječi u zagradu, i prepuštene na volju, da se izgovaraju ili ne.

Tipik iz XII. - XIII. st. objašnjava nam zašto đakon izgovara uzvik Trisvetoga okrenut prema narodu. Đakon je, naime, posrednik između naroda i svećenika i dizanjem ruke s orarom davao bi znak pjevačima da pjevaju. Tako iza ispjevanog Trisvetoga, obratio se svećeniku i rekao: "*Blagoslovi, Gospodaru, slavu*." Svećenik bi odgovorio: "*Blagoslovljen Bog proslavljen u Svetom Trojstvu*."

Zato se đakon okrenuo k narodu i dao im znak orarem, da nastave s pjevanjem *Slave*… (Golubeov A. P.; Istorija obasvenije obradova Liturgija, Bogosl. vjestn. 1915. br. 583). U neke praznike kao što su: Božić, Bogojavljenje, Lazarova subota, Velika subota, Pasha i Pashalni tjedan, Duhovi te popraznenstvo (apodoksis), tj. za Pashu dan prije Uzašašća, a za Duhove slijedeća subota; nadomješta se Trisagion riječima sv. Pavla: "*Oni koji god u Krista krstiste, Krista obukoste* (Gal. 3,27), *Aliluja*!" Na praznike sv. Križa, tj. Našašće i 3. nedjelja Velikog posta, pjeva se mjesto trisagiona: "*Križu tvome klanjamo se, Gospodaru, i slavimo sveto Tvoje uskrsnuće*."

Uz Trisveto je vezan jedan obred, koji danas ima simboličko značenje, a to je blagoslov zaoltarnog sjedišta. Đakon kaže svećeniku: "*Zapovjedi, Gospodaru*!" Svećenik: "*Blagoslovljen koji dolazi u ime Gospodnje, Bog je Gospod i pojavi nam se* (Ps. 117,27). Đakon: "*Blagoslovi, Gospodaru, gornji presto*." Svećenik: "*Blagoslovljen si na prestolu carstva svoga, koji sjediš na Heruvima, svagda, sada i uvijek i u vijeke vjekova*." Obojica odlaze iza žrtvenika i svećenik uzima mjesto kraj sjedišta. Jasno je da se ovim aludira na negdašnji svečani ulazak biskupa na Liturgiju. I danas to dolazi do izražaja na pontifikalnim Liturgijama.

Čitanje Sv. Pisma

Čim je završeno Trisveto, đakon dolazi pred carska vrata i veli: "*Pripazimo*!"

Svećenik: "*Mir svjem*!"

Đakon: "*Mudrost, pripazimo*!"

Štioc, stojeći nasred crkve okrenut prema oltaru čita Prokimen s odgovarajućim stihovima. Đakon ponovno: "*Mudrost*!"

Štioc čita naslov poslanica sv. apostola Pavla ili djela Apostolska.

Đakon opet: "*Pripazimo*!"

Štioc čita Prikopu, a kad završi čitanje, svećenik veli: "*Mir ti*!"

Štioc: "*Aliluja*!" (pridodavajući nekoliko stihova iz psalma. Ovi su stihovi ostaci od nekadašnjeg čitanja Starog zavjeta)

U latinskom obredu prokimen i Aliluja odgovara gradualu.

Dok se pjeva Aliluja, đakon ili svećenik kadi oltar i narod. U sebi svećenik tiho moli ovu molitvu:

"*Zasvijetli u srcima našim čovjekoljubivi Gospodaru, čistu svjetlost svoga božanskoga poznanja i otvori oči našem razumijevanju i da shvatimo Tvoja evanđeoska najveštenja. Metni u nas strah od Tvojih blaženih zapovijedi, da pogazivši sve tjelesne požude, uđemo u duhovno življenje, te da mislimo i činimo sve što je Tebi ugodno.*

Jer Ti si prosvjetljenje duša i tjelesa naših Hriste Bože, i Tebi slavu šaljemo, zajedno i ocu Tvome, kome nema početka, i presvetome, dobrome i životvornome Duhu Tvome, sada i uvjek i u vijeke vjekova."

Odgovara u latinskom obredu: "Munda cor meum."

Predavši kadionicu poslužitelju, đakon prilazi svećeniku, sagnuvši glavu prima evanđelje držeći ujedno i prstima orar govori: "*Blagoslovi, Gospodaru, blagovjesnika svetoga apostola i evanđelista N.N. (Mateja, Marka, Luku, Ivana).*"

Svećenik čini na njemu znak križa i kaže: "*Molitvama svetoga, slavnoga i svake hvale dostojnoga apostola i evanđelista N. N. neka ti Bog dade riječ, da s mnogo sile javljaš dobru vijest, da se ispuni evanđelje ljubljenoga Sina Njegova, a Gospoda našega Isusa Krista*."

Đakon odgovori: "*Amin*!"

Uzima evanđelje i odlazi na ambon ili na određeno mjesto, dok svećenik okrenut prema zapadu glasno: "*Mudrost! Uspravno! Saslušajmo sveto evanđelje! Mir svima*!"

Zbor odgovara: "*I duhu tvome*!"

Đakon: "*Čitanje svetog evanđelja od N.N*."

Zbor: "*Slava Tebi, Gospode, slava Tebi*!"

Svećenik: "*Pripazimo*!"

Iza pročitanog evanđelja svećenik kaže: "*Mir ti, blagovjestitelju*!"

Zbor: "*Slava Tebi, Gospode, slava Tebi*!"

Đakon predaje evanđelje svećeniku i slijedi propovijed.

Kršćansko bogosluženje usko se naslonilo na sinagogalno. U sinagogalnim, naime, bila su dva čitanja: tore i proroka. Istočno sirsko kršćansko bogosluženje još u IV. st. zadržalo je običaj čitati odlomke iz petoknjižja Mojsijeva i iz proroka. K tome su pridošla još dva čitanja iz N. Z. (poslanice Pavlove i evanđelja.) Sigurno za života apostola da su se čitale njihove poslanice. Godine 363. određuje se da se čita Stari i Novi zavjet kanon 59. U kapadočkoj crkvi prema sv. Baziliju čitao se najprije prorok Izaija, zatim Djela apostolska i evanđelista sv. Matej. Sv. Ivan Zlatousti spominje uz proroke još i poslanice sv. Pavla. Četiri čitanja su uglavnom ostala u Istočnim crkvama, ali mjesto Starog zavjeta uzeta su sva iz Novog zavjeta.

Bizantska crkva iza VII. st. napustila je čitanje iz Starog zavjeta (osim u Liturgiji Predposvećenih darova) i uvela u praksu samo čitanje Novog zavjeta (tzv. apostola i evanđelja). Želja je Crkve, da se Riječ Božja iz Svetog Pisma sasluša s naročitom pažnjom i pobožnošću. Odatle dolaze i opomene sa strane đakona i svećenika na pozornost prije čitanja. Sirske i koptske Liturgije, kao i bizantinska, sadržavaju posebne molitve prije čitanja.

Današnja molitva "*Zasvijetli u srcima*" zabilježena je u Liturgiji sv. Jakova iz X. st. Odatle je prešla i u druge Liturgije. Govorio ju je đakon, a često puta đakon i svećenik. U mnogim grčkim liturgičkim spomenicima mlađima od VII. st. je nema, a isto tako je nema niti u staroslavenskom liturgikonu metropolite Ciprijana (Krasnoselvel: Materijali 55).

Mjesto ove molitve bila je u običaju molitva: "*Zbog svetih Tvojih riječi, oprosti mi Bože*" (Krysastomika 883).

Prokimen je prvi puta zabilježio patrijarh German u svom komentaru, a ima ga i najstariji armenski lekcionar. Već u drugom stoljeću čitanje je bilo povjereno posebnim osobama, tzv. čitaocima - anagnostai, koji su zajedno s podđakonima sačinjavali niže redove. U slučaju da nije bilo anagnosta, čitanje je vršio neki odličniji laik. U latinskom obredu od VII. do VIII. stoljeća redovno čita subđakon. Ali, evanđelje se povjeravalo čitanju osoba, koje su imale više redove, obično đakon ili svećenik, ali na većim svečanostima i biskup. Od vremena sv. Ivana Zlatoustoga (398. - 404.) celebrant sv. Jeronim svjedoči da je na istoku bio običaj paliti svjetlo. Sve-

to se pismo čita na ambonu. Aliluja s pripadajućim psalmskim stihovima predstavlja najstariju responzornu vrstu crkvenog pjesništva.

Kađenje se vršilo neposredno prije evanđelja u znak poštovanja Riječi Božje. Međutim, običaj kađenja ukorijenjen je za vrijeme čitanja apostola. Tako se nalazi u štampanim Službenicima dalje od 1602. godine, što je protupropisno. Uslijed kratkoće vremena i pjevanja Aliluja, već je Timotejev ustav prenio kađenje na Apostol (Krasnoselcev, str. 55). Rimsko vulgarno izdanje (recensio russica) je to prihvatilo, dok izdanje rusinsko (recensio ruthana) propisuje kađenje za vrijeme aliluja.

Od IV. st. lekcije Sv. Pisma morale su biti odijeljene pjevanjem Davidovih psalama. Poljubac evanđelja iza pročitane periskope pozna koptski i latinski obred, dok u bizantskom obredu ljubi celebrant evanđelje na svršetku Malog ulaska, ali i prema Tuscovom (1180. god.) prijevodu koncelebranti cjeluju također evanđelje.

Propovijed na Liturgiji bila je u prvo vrijeme jedna od glavnih dužnosti biskupa, ali su mogli propovijedati i svećenici. U IV. st. bio je na istoku običaj da je svaki svećenik, koji je sudjelovao na Liturgiji izrekao također i propovijed. Na kraju je propovijedao biskup.

Molitva iza evanđelja i otpuštanje katekumena

Prošnje, koje govori đakon iza pročitanog evanđelja zovu se "ustrajne" ili staroslavenski "prilježne - suplikativne". Zacijelo da su osnovane na Sv. Pismu (I. Tim. 2, 1-2) i na dubokoj kšćanskoj starini (sv. Justin, Apologia I, c. 65-67). Sabor laodicejski (363. god.) određuje u pravilu 19. da se iza propovijedi episkopa čitaju molitve za katekumene, za pokojnike i za vjernike. Ovih molitava za vjernike bilo je tri. Prva se čitala tiho, a druge dvije glasno. U grčkom se tekstu veli: "*dia prosfoneseos plerousthai*". liturgičari kao npr. Brightman misle, da je ovo terminus technicus upravo za ove đakonske prošnje. Na egipatskom liturgijskom području u prvim vjekovima predmolio je biskup, kasnije je tu ulogu preuzeo đakon, a od IV. st. celebrant (Jungman I. 592). Sve se nalaze na jutrenji i na molebenu u čast Bogorodičinom, gdje se zovu paraklisis. Mogu obuhvatiti potrebe svih društvenih klasa, svjetovnih i redovničkih. Mogu se namijeniti i mrtvima. Narod (odnosno zbor) ponavlja više puta: "*Gospode, pomiluj.*" Vjerojatno da su od toga kao i od mnogo pridodavanih prošnja dobile svoje ime dugačkih ili proširenih molitava. (ektenai) Te prošnje glase:

Đakon: "*Recimo svi od sve duše i od svega razuma svoga, recimo*."

Zbor: "*Gospode, pomiluj*."

Đakon: "*Gospode, Svedržitelju, Bože otaca naših, molimo Ti se, usliši i pomiluj*."

Zbor: "*Gospode, pomiluj*."

Đakon: "*Smiluj nam se, Bože, po velikom milosrđu svome, molimo ti se usliši i pomiluj*."

Zbor: "*Gospode, pomiluj*." (tri puta)

Tako iza svake prošnje.

Svećenik čita molitvu: "*Gospode, Bože naš, primi od svojih slugu ovu ustrajnu prošnju i pomiluj nas po mnoštvu milosti Tvoje, i pošalji sve svoje milosrđe na nas i na sav narod svoj, koji očekuje od Tebe bogate milosti.*"

Đakon: "*Još se molimo za svetoga vrhovnoga nadpastira našega (N. N.) Papu Rimskoga, i za preuzvišenoga Nadbiskupa i Metropolitu našega gospodina (N. N.) i za bogoljubnoga biskupa našega gospodina (N. N.), za one koji služe i poslužuju u ovom hramu i za duhovne oce naše i svu u Kristu braću našu.*

Još se molimo za upravljajuće vlasti naše (ili ako je vladar, za njega) i za vojsku našu."

Ovdje se mogu umetnuti i druge prošnje za razne potrebe, kako se nalaze u liturgikonima)

"*Još se molimo za prisutni narod, koji očekuje od Tebe velikih i obilnih milosti, za one koji čine milostinju i za sve pravovjerne kršćane*."

Prošnje završava svećenik usklikom: "*Jer si milostiv i čovjekoljubiv Bog, i Tebi slavu šaljem Ocu i Sinu i Svetome Duhu, sada i u vijeke vjekova.*"

Mi se pridržavamo rimskog izdanja liturgikona (recensio ruthena), gdje su te prošnje svedene na minimum. Inače su ove identične s onim molitvama s Jutrenje iza: "*Spasi Gospodi*ne" Hijeratikon carigradske crkve dozvoljava ovdje đakonu najveće slobode. Silvija Eterija, hodočasnica, govori također *de diacono dicente singulorum nomina semper pisihni plurimi stant respondentes semper Kyrie eleyson quod dicimus nos Miserere Domine, quorum voces infinitiae sunt.*

Još za vrijeme sv. Ivana Zlatoustoga vršile su se u Liturgiji molitve za katekumene, opsjednute i javne pokajnike. Molitve za ove dvije posljednje kategorije su u grčkoj crkvi vrlo rano napuštene, dok se molitva za katekumene zadržala do danas. Đakon poziva vjernike, neka se mole za katekumene, da im se Gospodin smiluje, pouči ih riječju istine, otkrije im evanđelje pravde, sjedini ih u svojoj svetoj katoličkoj i apostolskoj Crkvi te ih odredi i sačuva svojom milošću.

Za to vrijeme svećenik čita tihu molitvu katekumena: "*Gospodine, Bože, koji stanuješ na visinama i gledaš na ono što je nisko, koji si poslao spasenje rodu ljudskom: jedinorođenoga svoga Sina i Boga, Gospoda našega Isusa Krista! Pogledaj na sluge svoje oglašene, koji Ti sagnuše svoje vratove i udostoj ih u pogodno vrijeme preporodne kupelji, otpuštenje grijeha, i neraspadljive odjeće. Sjedini ih sa svetom svojom katoličkom i apostolskom Crkvom i pribroji ih svome izabranom stadu*."

Molitvu završava usklikom, razvijajući antimension: "*Da i oni slave s nama svečano i prelijepo Tvoje ime Oca i Sina i Svetoga Duha, sada i uvijek i u vijeke vjekova*."

Iz djela sv. Ivana Zlatoustoga doznajemo, da su katekumeni ležali ničice u crkvi dok su se na njima molile molitve. Zatim bi ih đakon pozivao da pristupe biskupu, koji ih je pojedinačno blagoslovio i otpustio. U VII. st. bio je u Carigradu običaj ne samo otpustiti katekumene, nego su istjerali i one, koje su držali nedostojnima, da prisustvuju presvetoj euharistijskoj žrtvi. U VIII. st. nalazi se već današnja forma otpuštanja: "*Koji ste god oglašeni, izađite! Oglašeni, izađite! Koji ste god oglašeni, izađite! Koji ste god vjerni, opet i opet Gospodu se pomolimo*!"

Da bi se izlazak katekumena što prije izvršio, podđakoni bi išli po crkvi i govorili: *Hosoi pistoi*… tj. pozivali bi samo vjernike da ostanu i zatvarali bi vrata. Prema riječima sv. Maksima Ispovjednika, ovo odstranjivanje katekumena za njegovo vrijeme nije bilo tako strogo, jer je već tada institucija katekumena iščezavala.

Čim su katekumeni napustili crkvu, ostali su sami vjernici i stoga se drugi dio Liturgije naziva *Liturgija vjernih.*

III. LITURGIJA VJERNIH

U Liturgiji vjernih razlikujemo dva dijela: pretvorbeni i pričesni dio.

U pretvorbenom dijelu:
a) pripravu za euharistijsku žrtvu
b) samu euharistijsku žrtvu ili liturgijski kanon (*anaforu*)

U pričesnom dijelu:
a) pričesna priprava
b) sama sv. pričest
c) zahvala
d) završetak Liturgije

Priprava za euharistijsku žrtvu

Molitve za vjernike

Pošto su katekumeni napustili crkvu, slijede dvije molitve za vjernike između kojih đakon govori male ektenije.

Prva molitva glasi: "*Zahvaljujemo Ti, Gospode Bože, sila, koji si nas udostojao da i sada stanemo uz sveti Tvoj žrtvenik, i da pripadnemo Tvome milosrđu za naše grijehe i za narodna neznanja. Primi, Bože, molitve naše, učini nas da budemo dostojni prinositi Tebi molbe i molitve i žrtve beskrvne za sav narod Tvoj. Ti si nas postavio za ovu Tvoju službu silom Duha Tvoga Svetoga. Zato nas osposobi, da Te bez osude i bez spoticanja, čistim svjedočanstvom svoje savjesti, prizivamo u svako vrijeme i na svakom mjestu i slušajući nas, da nam budeš milostiv mnoštvom svoje dobrote*."

Sa usklikom: "*Jer Tebi dolikuje svaka slava, čast i poklon Ocu i Sinu i Svetome Duhu, sada i uvijek i u vijeke vjekova*."

Druga molitva: "*Opet i mnogo puta pripadamo Tebi i molimo Te, dobri i čovjekoljubivi, da pogledaš na molitvu našu i očistiš duše naše i tjelesa od svake nečistoće tijela i duha, da nam udijeliš, da bez krivice i osude stojimo pred svetim Tvojim žrtvenikom. Podari, Bože, i onima koji se s nama mole, napredak u životu i vjeri i razumu duhovnom. Daj im da Ti uvijek sa strahom i ljubavlju služe i da se bez krivice i bez osude pričešćuju svetim Tvojim tajnama, pa da se udostoje Tvoga nebeskoga carstva. Da čuvani uvijek, Tvojom vlašću, slavu Ti šaljemo Ocu i Sinu i Svetome Duhu, sada, uvijek i u vijeke vjekova*."

Sabor laodicejski u IV. st. određivao je 3 molitve za vjernike, od kojih se prva molila tiho, a druge dvije glasno (can. 19).

Sve do XIII. ili XIV. st. govorio bi đakon Veliku ekteniju po uskliku iza molitve katekumena kao i među molitvama za vjerne. Tada je stavljeno đakonu na volju skraćivati prošnje Velike ektenije već prema tome kako traje svećenikova molitva. Ustav patrijarha Filoteja (1362. - 1376.) propisuje: "*Đakon ovo (tj. Veliku ekteniju) govoreći gleda na svećenika i kad primijeti, da je završio molitvu, odmah reče: "Mudrost".*

Veliki ulazak

Obred Velikog ulaska ima svoje porijeklo u procesijama, u kojoj su nekad vjernici prinosili svoje žrtvene darove. Zacijelo je i svečano prenošenje presv. Euharistije u Litrugiji pretposvećenih darova djelovalo, da se i u običnoj Liturgiji prijenos također obavljao svečano. Veliki ulazak od-

govara lat. ofertoriju. O samom pripremanju žrtvenih darova na malom žrtveniku ili proskomidikonu govorili smo ranije. Današnji oblik prijenosa tih darova na veliki žrtvenik odvija se ovako:

Kad svećenik završi usklik: "*Da čuvani uvijek Tvojom vlašću, slavu Ti šaljemo…*"

Zbor pjeva heruvimsku pjesmu: "*Mi, koji na tajanstven način pretstavljamo heruvime i tri put svetu pjesmu pjevamo životvornom Trojstvu, ostavimo sad svaku životnu brigu. Jer ćemo primiti kralja sviju, koga anđeoski redovi prate kao kopljanici. Aliluja*!" (Tri puta)

Za to vrijeme svećenik čita molitvu, koju je sastavio sv. Bazilije, a u starim rukopisima ima naslov: "*Molitva za sebe*." U Liturgiji sv. Ivana Zlatoustoga preuzeta je negdje iza VI. st. Rukopisi kao Barberinov, Rosanski, Porfirijev i Sebastijanov je nemaju. Pošto je prije molio za katekumene i vjernike, red je da moli i za sebe:

"*Nitko od onih, koji se svezaše tjelesnim požudama i slastima nije dostojan da prilazi ili da se približi ili služi Tebi, kralju slave, jer služiti Tebi veliko je i strašno i samim nebeskim silama.*

Ali ipak, zato što neiskazano i neizmjerno voliš čovjeka, nepromjenljivo i neizmjenljivo postao si čovjek i bio si nam natpastir i kao gospodar svega predao si nam svećenu radnju ove bogoslužbene i beskrvne žrtve. Jer Ti jedini, Gospode Bože naš, gospodariš svime što je na nebu i na zemlji: Ti, koga nose na heruvimskom prijestolju, koji si serafimima Gospod i kralj Izraelov, jedini svet i koji među svetima počivaš. Tebe, dakle, molim jedinoga dobroga i koji si voljan uslišati: pogledaj na mene grešnoga i nepotrebnog slugu svoga i očisti mi dušu i srce od opake savjesti i silom svetoga svoga Duha učini me sposobna, da obučen milošću svećenstva stanem pred ovaj sveti stol žrtvovati sveto i prečisto tijelo Tvoje i časnu krv. Jer sagnuvši vrat svoj prilazim Tebi i molim Ti se: ne odvrati lica svoga od mene, niti me odbaci između slugu svojih; nego me udostoj da Ti grešni i nedostojni sluga Tvoj prinesem ove darove. Jer Ti si koji prinosiš i koji se prinosiš i koji primaš i koji se razdaješ, Kriste Bože naš i slavu šaljemo Tebi s Tvojim Ocem kome nema početka i presvetom i dobrom i životvornom Tvome Duhu sada i uvijek i u vijeke vjekova. Amin."

U to vrijeme đakon kadi oltar, ikonostas i narod govoreći u sebi Ps. 50. Povrativši se k Žrtveniku zajedno sa svećenikom recitira spomenutu Herubinsku pjesmu klanjajući se tri puta. Iza toga odlaze obojica k Proskomidikonu i svećenik okadivši sv. Darove, predaje kadionicu đakonu, stavlja mu na lijevo rame aer (*vozduh*) i na glavu diskos. Sam uzimlje kalež

i tako praćeni svjećonoscima prolaze kroz crkvu spominjući (kod Katolika) Papu, biskupa, svećenstvo i vjerni puk, da ih se Gospod sjeti u kraljevstvu svome. Ušavši u oltar stavlja svećenik kalež na Žrtvenik, uz njega diskos, manja pokrivala meće na stranu, dok sa aerom prekriva diskos i kalež i govori:

"*Plemeniti Josip s drveta skinu prečisto tijelo Tvoje, platnom čistim ga povi i mirisima opremi ga i u novi grob položi*."

Uzme kadionicu od đakona, pokadi tri puta predložene darove govoreći: "*Učini dobro, Gospode, po dobroti svojoj Sionu i neka se sazidaju zidovi jeruzalemski. Tada ćeš voljeti žrtve pravde, prinos i paljenice tada će metnuti na Žrtvenik Tvoj teoce* (Ps. 50,21)."

Slijedi dijalog između svećenika i đakona:

Svećenik: "*Sjeti me se, brate i suslužitelju*."

Đakon: "*Neka se sjeti Gospod Bog svećenstva tvoga u kraljevstvu svome*."

Svećenik: "*Pomoli se za me moj suslužitelju*."

Đakon: "*Duh Sveti sići će na tebe i sila Višnjega osjenit će te.*"

Svećenik: "*Taj Duh će služiti s nama u sve dane života našega*."

Đakon: "*Sjeti me se gospodaru sveti*."

Svećenik: "*Neka te se sjeti Gospod Bog u kraljevstvu svome svagda, sada i uvijek i u vijeke vjekova*."

Đakon: "*Amin.*"

Ovaj razgovor između svećenika i đakona odgovarao bi u latinskom obredu "Orate fratres."

Današnji obred prinosa žrtvenih darova i Velikog ulaska je novijega datuma. U najstarije vrijeme govorili bi za vrijeme prenosa različite psalme i to tihim glasom. Najčešće psalam 23: "*Gospodinova je zemlja*…" Pred carskim vratima rekao bi đakon: "*Dignite vrata, knezovi, vaša*…, a svećenik bi odgovorio: "*Blagoslovljen, koji dolazi u ime Gospodnje. Bog Gospod nam se javio*."

Kad se s darovima prolazilo kroz crkvu svećenik bi izgovorio: "*Neka se spomene Gospod svih nas (ili svih vas) u kraljevstvu svome sada i uvijek i u vijeke vjekova.*" U XII. st. prema slavenskim Liturgikonima stavljajući darove na Žrtvenik govorio bi svećenik molitvu Svetom Duhu: "*Care nebeski*…" U XIII. st. uveden je Ps. 50 kod prenašanja, a kod kađenja na žrtveniku: "*Svet, svet, svet Gospod Sabaot*…"

Filotejev ustav (XIV. st.) propisuje obavljati Veliki ulazak ovako: "Đakon s kadionicom, a svećenik za njim odlaze k trpezi, đakon kadi darove

i govori: "*Bože očisti me grešnoga i pomiluj me*." Zatim prema svećeniku: "*Uzmi gospodaru*." Svećenik uzima veliko pokrivalo (vozduh), stavlja ga na desno rame đakona govoreći: "*Uzdignite ruke vaše u svetinju i blagoslovite Gospoda*." Tako i diskos na glavu, dok sam uzima čašu. Tako čine Veliki ulazak, prolazeći kroz hram obojica se mole za sve govoreći: "*Spomeni se svih nas Gospode Bože u kraljevstvu svome*." Ulazeći carskim vratima svećenik kaže: "*Uzmite vrata, knezovi, vaša i uznesite se vrata vječna, evo ulazi kralj slave"* (Ps. 23,9). Ušavši, svećenik polaže kalež na Žrtvenik i diskos uzevši od đakona uz tropar: "*Plemeniti Josip s drveta skine prečisto tijelo Tvoje…*"

Eutimijev prijevod nema stihova iz psalma 23,9; nego iz Mk 2,10. (*Blagoslovljen, koji dolazi…*)

Liturgikon Eutimijev iz 1370. god. ima zabilješku: "*A se na heruvimstjem pjesni pomeni arhijerej: "Pomjanet Gospod Bog prvosvjatiteljstvo ti v carstvi si vsegda i ninje i prisno…*

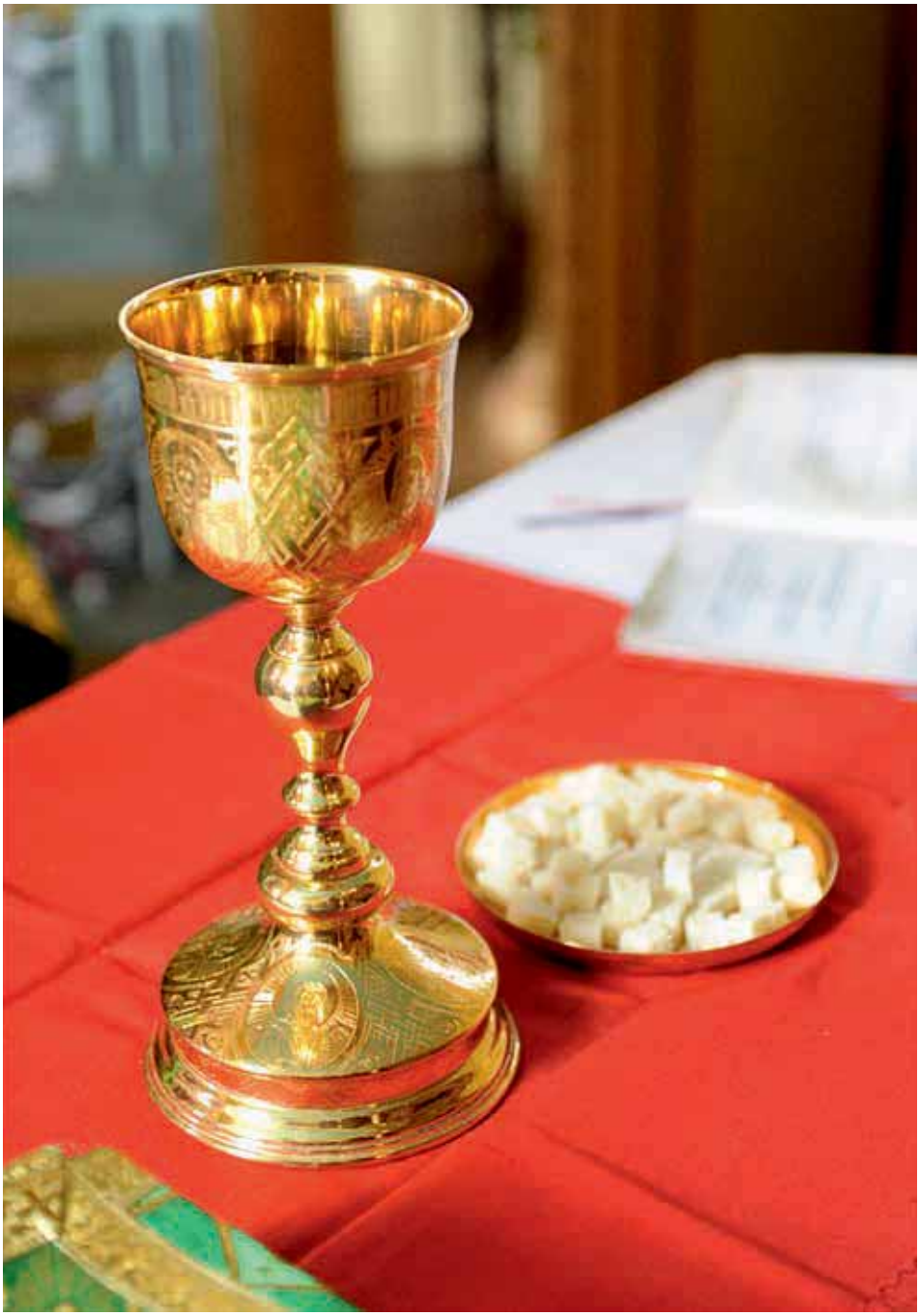
Pomjanet Gospod Bog deržavu svjatago carstvija tvojego v carstvi si vsegda i ninje i prisno…

Pomjanet Gospod Bog svjaščenočinstvo ti v carstvi si vsegda i ninje i prisno…"

Tako se obavljao obred Velikog ulaska sve do početka XVII. st. U moskovskom štampanom Službeniku iz god. 1602. bio je već ovakav: "*…I vhodjaščim im (svećenik i đakon) v cerkov glagoljut koždo k sebje. Pervie djakon po nem ierej: 'Vsjeh vas da pomjanet Godpod Bog vo carstvii svojem vsegda i ninje i prisno i vo vjeki vjekov.' Taže obraščesja k poludennjej stranje glagoljut: 'Vsjeh vas da pomjanet…' Ašče li tu car jest i glagoljut sice: 'Da pomjanet Gospod Bog blagorodie tvoje vo carstvii svojem vsegda…' Ašče li tu svjatitelj (biskup) jest i glagoljut: 'Da pomjanet Gospod Bog svjatiteljstvo tvoje vo carstviji svojem…' Ašče li jest v manastiri i tu igumen jest glagoljut: 'Da pomjanet Gospod Bog svjaščenstvo tvoje vo carstvii svojem…' I vhodjaščim im v carskie dveri glagoljut k sebje tiho: ' Blagosloven gradij vo imja Gospodne…*"

Liturgikon Petra Mogile iz 1628. dodao je još "*pravoslavnih hristian*" k riječi "*vsjeh vas*" kao i spominjanje patrijarha knezova i dr. kao što je to i danas.

U biblioteci Hrvatske Akademije (HAZU) u Zagrebu čuva se jedan rukopisni Liturgikon iz XIV. st. u kojem je obred Velikog ulaska opisan ovako: "*Đakon nosi na lijevom ramenu vozduh - aie, na glavi diskos, a na prstu desne ruke kadionicu i ide pred svećenikom, koji nosi samo kalež. Prolaze kroz cijeli hram i mole se obojica za sve govoreći: 'Neka se Gospod spomene svih vas u kraljevstvu njegovom.' Ulazeći u oltar veli svećenik: 'Uzmite vrata, knezovi,*

vaša.' Đakon: 'Blagoslovljen koji dolazi u ime Gospodnje. Bog Gospod nam se javio.' Položivši na oltar čašu i diskos, uzevši ga od đakona, govori tropar: 'Blagoobrazni Josif'…"

Ako se spomene da i Vukovićev Liturgikon ima isti obred, onda možemo zaključiti, da se Veliki ulazak vršio na taj način u svim južno slavenskim zemljama sve dok nisu liturgijske knjige ruskih izdanja ušle u naše krajeve. U istočnim katoličkim liturgijama mora se spominjati i papa. Kongregacija de Propaganda u pismu od 4. VIII. 1833. piše armenskom primasu u Carigrad: "*Commemoratio Romani Pontificis utpote Christi Vicarii et capitis universalis, in sacra Liturgie omitti non debet* (Cod. orient. II, 597)."

Historičar Kedren pripovijeda, da je Heruvimska pjesma ušla u bizantsku Liturgiju za vremena cara Justina (563. - 578). Međutim, ona je starija, jer je već spominje patrijarh Eutihije (552. - 565.), a vjerojatno je sirskog porijekla. Nikola Kabasila (1371.) izvodi svečanost obreda Velikog ulaska iz svečanosti kojom je car stavljao na Žrtvenik svoje žrtvene darove, a Simeon Solunski kori one, koji za vrijeme prenosa darova čine velike poklone, kao da su ti darovi konsekrirani. Prijenos žrtvenih darova tumači sv. German simbolički. Krist nošen rukama svećeničkim polazi da se mistički žrtvuje. Zato odlaganje darova na žrtvenik označuje pogreb izvršen Nikodemom.

Iza prijenosa žrtvenih darova zatvaraju se carska vrata pred koja izlazi đakon i govori slijedeću ekteniju: "*Dopunimo svoju molitvu Gospodu.*

- Za predložene časne darove Gospodu se pomolimo.

- Za ovaj sveti hram i za one, koji ulaze u njega s vjerom, pobožnošću i strahom Božjim, Gospodu se pomolimo.

- Da se izbavimo od svake nevolje, gnjeva i tegobe, Gospodu se pomolimo."

Na svaku prošnju zbor odgovori: "*Gospode, pomiluj*!"

Za to vrijeme svećenik moli tiho molitvu, koja se u rukopisima IX. i X. st. pripisuje sv. Ivanu Zlatoustom, a nosi naslov Molitva o proskomidiji: "*Gospode Bože svedržitelju, jedini svet, koji primaš žrtvu hvale od onih, koji Te prizivaju svim srcem! Primi i molitvu nas grešnih i prinesi k svetom svome žrtveniku i učini nas sposobne da Ti prinesemo darove i žrve duhovne za naše grijehe i neznanje naroda. Udostoj se da nađemo milost pred Tobom, da žrtva naša bude rado primljena i da se useli dobri duh Tvoje milosti u nas i u ove darove što leže tu i u sav narod Tvoj.*"

Prema svojoj misli odgovara ova molitva i prošnja molitvi "*Hane igitur oblationem*…" u latinskom obredu.

Đakon nastavlja dalje s prošnjama:

"*Obrani, spasi, smiluj se i sačuvaj nas, Bože, svojom milošću*!

Da cijeli ovaj dan bude savršen, svet, miran i bezgrešan u Gospoda prosimo.

Anđela mirna, vjerna putovođu, čuvara duša i tijelesa naših u Gospoda prosimo.

Oproštenje i otpuštenje grijeha i pogrešaka naših u Gospoda prosimo.

Što je dobro i korisno dušama našim i mira svijetu u Gospoda prosimo.

Da preostalo vrijeme života našega svršimo u miru i pokajanju u Gospoda prosimo.

Da kršćanski svršetak života našega bude bez bola, bez sramote, miran i da dobro odgovorimo na strašnom sudu Kristovom, prosimo.

Sjetimo se presvete, prečiste, preblagoslovljene, slavne gospodarice naše Bogorodice i uvijek djevice Marije sa svim svecima te sami sebe i jedni druge i sav život svoj Kristu Bogu predajmo."

Zbor odgovara na ove prošnje sa: "*Podaj Gospode*!"

Na zadnju prošnju sa: "*Tebi, Gospode*!"

Prošnje završava svećenik usklikom: "*Milosrđem Jedinorođenoga Sina Tvoga, s kojim si blagoslovljen, sa svetim i dobrim i životvornim Tvojim Duhom, sada i uvijek i u vijeke vjekova*."

Zbor: "*Amin.*"

Postoje tragovi, da su se još u VII. st. na ovom mjestu, iza prijenosa čitali diptisi tj. imena prinosnika. Iza IX. st. nalaze se diptisi iza pretvorbe i epikleze.

Cjelov mira i simbol vjere

Cjelov mira na početku euharistijske žrtve bio je općenito uobičajen u svim kršćanskim istočnim Liturgijama. O njemu govore sv. Justin, Tertulijan, Origen, Hipolit i Aposolske ustanove. Osniva se na riječima Kristovim: "*Ako prineseš svoj dar na oltar i ondje se sjetiš, da tvoj brat ima nešto protiv tebe, ostavi ondje svoj dar pred oltarom i idi prije te se pomiri s bratom svojim, pa onda dođi i prinesi svoj dar*" (Mt. 5,23). U latinskoj Liturgiji uobičajilo se već u V. st. cjelov mira dati prije sv. pričesti.

Iza usklika svećenik pozdravi narod sa: "*Mir svima*!", a đakon: "*Cjelujmo jedni druge da jednodušno ispovijedimo*." Na to zbor nastavlja: "*Oca i Sina i Svetoga Duha, Trojstvo istovjetnoga bića i nerazdjeljivo.*"

Svećenik cjeluje pokrivene sv. Darove, govoreći: "*Ljubit ću Te, Gospode, krijeposti moja. Gospod je tvrđava moja, utočište moje i izbavitelj moj* (Ps. 17,3)."

Time simbolizira da je mir dar Božji, koji dolazi s oltara od Euharistijskog Krista. Ovaj cjelov mira prenosi na svoje suslužitelje te i oni cjelivaju sv. Darove i jedan drugoga u ramena govoreći: "*Krist je među nama*", s odgovorom: "*I jest, i biti će*." Đakon cjeluje svoj orar na mjestu, gdje je ukrašen križem.

Prema Apostolskim ustanovama cjelivali su se najprije svećenici među sobom, zatim muškarci s muškima, a žene sa ženama. Za vremena sv. Ivana Zlatoustoga, ovaj je običaj još bio na snazi.

Cjelov mira prenosio se i na narod na razne načine. Tako su npr. u armenskom obredu đakoni iza toga kadili narod ili crkveni pjevači cjelivali ruku liturgu, a narod opet pjevačima; u sirskom davali su ruke jedan drugome. U etiopskom još i danas postoje pravi međusobni cjelovi.

Jednodušnost u međusobnoj bratskoj ljubavi pretpostavka je za jednodušnost u vjeri. Zato je i cjelov mira vezan sa Simbolom vjere. I kad đakon nazove: "*Vrata! Vrata! Mudro pripazimo*!", narod moli Simbol vjere u redakciji nicejsko-carigradskoj. Ovaj poziv bio je nekad na mjestu iza izlaska katekumena, kad su se vrata zatvarala, da bi se spriječio ulaz nevjernicima, koji nisu smjeli čuti Simbol vjere niti prisustvovati euharistijskom dijelu Liturgije, koji odmah započinje. Kasnije se poziv: "*Dveri! Dveri*!…" primijenio na zatvaranje Carskih vrata. Danas su Carska vrata zatvorena od Velikog ulaska do pričesti. Otvaraju se samo kad svećenik ili đakon sa vrata pozdravljaju vjernike.

Za vrijeme recitiranja Simbola vjere svećenik diže veliko pokrivalo (aer) sa darova i držeći ga rešireno njime maše i potresa sve do riječi u Simbolu "*koji je uzašao na nebesa i sjedi s desne strane Ocu*", tada ga savija i odlaže. U staro vrijeme nije svećenik mahao vozduhom nad oltarom za vrijeme čitanja Simbola, nego ga je đakon odnosio na Ambon poslije recitacije i time narod upozoravao da počinje Anafora. Filotejeva konstitucija propisuje, da svećenik odlaže Vozduh uz riječi Trishagiona, kad đakon govori: "*Stanimo lijepo, stanimo sa strahom; pripazimo da sveti prinos u miru prinesemo*." Tako ima i Euhologion rimski iz 1873. god. Rimsko izdanje Liturgikona iz 1942. god. izostavilo je Trishagion na ovom mjestu.

Poziv đakonov: "*Stanimo lijepo…*" nadopunjuje zbor sa: "*Milost mira, žrtvu hvale*."

Mahanje i tresenje pokrivalom simbolički označava silazak Duha Svetoga ili trešnju zemlje prigodom Uskrsnuća Kristova.

Recitiranje Simbola u Liturgiju je uveo monofizitski antiohijski patrijarh Petar Fulon, 471. godine kao protest protiv Kalcedonskog sabora, a

carigradski patrijarh Timotej naredio je 510. godine da se u Carigradu recitira svaki dan. Do toga, naime, vremena recitirao se jedanput godišnje i to u Velikom tjednu prigodom pouke katekumena.

Prije patrijarha Fulona na mjesto današnjeg Simbola molila se Molitva zavjese.

Slavenski grkokatolici, Melkiti i Italo-Grci stavljaju u Simbol Filioque. Rimsko izdanje slavenskog Liturgikona ostavilo je ovaj umetak na volju biskupa.

S pozivom đakona: "*Stanimo lijepo, stanimo sa strahom…*" započinje se Euharistijska žrtva ili Liturgijski kanon.

Euharistijska žrtva ili liturgijski kanon (Anafora)

Liturgijski kanon, koji se u istočnom obredu zove i anafora, za svaku grupu istočnih obreda je drukčiji. Započinje se i završava apostolskim pozdravom. Sv. evanđelisti referiraju kako se događaj odvijao na zadnjoj večeri, ali nisu zapisali kojim je riječima Isus blagodario (*euharistesas*) Bogu Ocu prije nego je uzeo kruh u svoje ruke i izgovorio riječi ustanovljenja. Prve podatke o euharistijskom kanonu nalazimo kod sv. Justina (Apol. I. c. 67). Napisanog kanona nije bilo. Crkva ga je sačuvala u predaji. Sastoji se iz predpozdrava i molitava. Latinski pozdrav: "*Dominus vobiscum*" zamijenjen je sa riječima sv. Pavla (II. Kor. 13,13): "*Milost Gospodina Isusa Krista i ljubav Boga i zajednica Svetoga Duha sa svima vama*!", pri čemu svećenik blagoslivlje narod.

Zbor odgovara: "*I s duhom tvojim*."

Slijedi poziv: "*Gore imajmo srca*!"

Zbor odgovara: "*Imamo ih k Gospodu*!"

Svećenik: "*Blagodari Gospodu*!"

Zbor: "*Dostojno je i pravedno klanjati se Ocu i Sinu i Svetome Duhu. Trojstvu svetom istobitnom i nerazdijeljenom*."

Euharistijska zahvalna molitva

Sada započinje euharistijska zahvalna molitva upravljena čitavom presvetom Trojstvu, koju svećenik čita tiho dok u latinskom obredu glasno:

"*Dostojno je i pravedno Tebi pjevati, Tebe blagoslivljati, Tebe hvaliti, Tebi blagodariti, Tebi se klanjati na svakom mjestu vladanja Tvoga. Jer Ti si Bog neiskazan,*

nedokučiv, nevidljiv, nepostižan, uvijek postojeći i uvijek isti Ti i Tvoj jedinorodni Sin i Duh Tvoj Sveti. Ti nas dovede iz nebića u biće, a kad padosmo opet nas podiže i ne prestade sve činiti dok nas ne uvede u nebo i podari nam carstvo svoje buduće. Za sve to blagodarimo Tebi i jedinorodnome Tvome Sinu i Duhu Tvome Svetome, za sve što znamo i ne znamo, za sva dobročinstva što nam učini vidljivo ili nevidljivo. Zahvljaujemo Ti i za ovu službu, koju nas udostoji da primiš iz naših ruku sve ako i stoje pred Tobom tisuće arkanđela i desetine tisuća anđela heruvimi i serafimi šestokrili, mnogooki, uzvišeni, lakokrili (završavajući glasno) pobjedničku pjesmu vapijući, pjevajući, vičući i govoreći:"

Zbor: "*Svet, svet, svet je Gospod Savaot. Puno je nebo i zemlja slave Tvoje. Osana na visinama! Blagoslovljen je koji dolazi u ime Gospodnje. Osana na visinama*!"

Pozdrav svećenika pred zahvalnom molitvom nalazi se u svim najstarijim liturgijskim spomenicima (Hipolit, Rim. Missa clamentima). Prema sv. Ivanu Zlatoustom u bizantskom obredu je u njegovo vrijeme mjesto "*tas kardias - srca*" bilo "*ton Noun – razum*". Već u VIII. st. za vremena sv. Germana nalazimo današnji oblik. Ova prva molitva u Anafori zove se teološka molitva. U njoj se veličaju svojstva Božja, što dolazi do izražaja osobito u Liturgiji sv. Bazilija i sv. Jakova.

Pjevanje *Svet, svet, svet*… preuzeto je iz sinagogalnog bogosluženja, u kojem se vrlo često s njime susrećemo već u II. st. Tekst iz Dan. 7,10 i Izaije 6,3 bio je već za vremena sv. Klementa Rimskog združen u jednu liturgijsku formulu. Ta je formula proširena s tekstom Novog zavjeta na području kapadocijskom i ušla u liturgijske formulare sv. Bazilija i Ivana Zlatoustoga.

Na riječi: "*Svet, svet, svet*…" poddakoni su u XI. -XII. st pozivali vjernike na molitvu: "*Quicumque estis fideles, orate*!" Kasnije u XV. st. đakon je udarao zvjezdicom u diskos tri puta i odložio na žrtveniku. Kanon se molio glasno još u VI. st.

Molitva s kristološkim obilježjem

Slijedi zatim druga molitva Anafore, koja nosi na sebi obilježje kristološko. U njoj vidimo tri dijela: prelaz sa Svet, svet, svet… opći spomen na otkupljenje i samo otkupljenje po utjelovljenoj Riječi. Kod sv. Ivana Zlatoustoga:

"*S tim blaženim silama i mi, Gospodaru, čovjekoljupče, kličemo i govorimo: 'Svet si i presvet Ti i jedinorodni Sin Tvoj i Duh Tvoj sveti. Svet si i presvet i*

velike ljepote slava Tvoja. Jer si Ti zavolio svoj svijet, da si dao Sina svoga Jedinorodnoga, da tko god vjeruje u Njega ne pogine, nego da ima život vječni. I On dođe i ispunivši svu uredbu za nas, u noći kad Ga predavahu ili upravo kad sam sebe predavaše za život svijeta, uze kruh u svoje svete i prečiste i neporočne ruke, zahvali i blagoslovi, posveti, prelomi i dade svetim svojim učenicima i apostolima rekavši" (glasno):

"*PRIMITE, JEDITE, OVO JE TIJELO MOJE KOJE SE ZA VAS LOMI ZA OTPUŠTENJE GRIJEHA*."

Zbor: "*Amin*."

Svećenik: (tiho) "*Tako i čašu poslije večere govoreći*: (glasno):

"*PIJTE IZ NJE SVI, OVO JE KRV MOJA NOVOGA ZAVJETA, KOJA SE ZA VAS I ZA MNOGE IZLIJEVA ZA OTPUŠTENJE GRIJEHA*."

Zbor: "*Amin*."

Tekst ustanovljenja slijedi sv. Pavla (I. Kor. 11, 23) dok je u latinskom obredu "*Qui pridie quam pateretur*" prema sv. Mateju i Marku.

Od velikog je značenja što svećenik pri izgovaranju riječi Spasiteljevih čini neke geste, koje svjedoče da se ovim riječima pretvarala supstancija kruha u supstanciju Tijela Kristova, a supstancija vina u supstanciju Krvi Kristove. Tako svećenik desnom rukom pokazuje na kruh i vino, tj. na diskos i čašu dok izgovara riječi ustanovljenja. Iza svakog čina duboki poklon. U XIV. st. ukinute su ove geste.

Od velikog je značenja također što narod (zbor) iza konsekracionih riječi govori "*Amin*". U starim egipatskim Litugrijama: "*Amen, amen, amen. Credimus et certi sumus et laudamus Te, Domine Deus noster: hoc est vere et ita credimus, corpus tuum… Amen. Vere hic est sanguis tuus, et ita credimus*." Time se očituje vjera u realnu prisutnost Kristovu pod prilikama kruha i vina. Dok svećenik izgovara riječi pretvorbe, đakon držeći u ruci orar pokazuje njime na svete darove.

Već od prvih početaka izgovarale su se konsekratorne riječi glasno, no kasnije zbog tzv. tajne discipline izgovaraju se tiho. Car Justinijan odredio je da se imaju recitirati glasno.

Neke Liturgije (sv. Marka, sv. Ćirila, Serapiona, Der-Balizeh i Didascalia - arabica) mjesto kristološke molitve imaju neke vrste epiklezu, koju nadovezuju na riječi "*Puno je nebo i zemlja slave Tvoje…*" Tako npr. kod Der-Balizeh: "*Napuni i nas Tvojom slavom i udostoji se poslati Duha Tvoga Svetoga na ove stvorove i učini kruh tijelom Gospoda i Spasitelja našega Isusa*

Krista, a čašu krvi novoga Zavjeta." Prema tome izgleda kao da kristološka molitva nije nastavak teološke molitve, nego je nastala na taj način što se pripovijedanje o ustanovljenju presv. Euharistije proširilo. Po vremenu su spojene obje molitve u jednu cjelost, koja opisuje ekonomiju spasenja.

Anamneza

Iza riječi ustanovljenja logično slijedi Anamneza, tj. spomen, spominjanje. Riječima ustanovljenja izrečeno je što je Spasitelj izveo na Zadnjoj večeri, a popratnim radnjama označeno je da se to isto i sad ponovilo. Anamneza je završetak zahvalne molitve. Njome su izražene dvije misli: spomen na trpljenje i žrtvovanje. Taj spomen je realan. Izjavljujemo, da euharistijsku žrtvu prinosimo Bogu na spomen Kristove muke i uskrsnuća prema Njegovoj zapovijedi (I. Kor. X, 26).

Svećenik govori tiho:

"*Sjećajući se, dakle, te spasonosne zapovijedi i svega što se desilo za nas: križa, groba, trodnevnoga uskrsnuća, odlaska gore na nebesa, sjedenja s desne strane, drugoga i slavnoga opet dolaska.*"

Usklik glasno: "*Tvoje od tvojih tebi prinosimo za sve i svega radi*."

Prema nekim liturgičarima ovaj je usklik unesen u Liturgiju za vremena Justinijana i Teodore. Darovi se podižu s na unakrst složenim rukama i čini se njima križ nad ilitonom. Ovo je novijega datuma. Nekad su svećenik i đakon samo rukom pokazali na žrtvene darove.

Zbor odgovara: "*Tebi pjevamo, tebe blagoslivljamo, tebi se zahvaljujemo Gospode, i molimo Ti se Bože naš*."

Najstariji formular Anamneze sačuvan je kod Hipolita rimskog. Odgovara latinskom obredu Unde et memores.

Epikleza

Za vrijeme pjevanja: "*Tebi pjevamo…*" govori svećenik tiho molitvu prizivanja Svetoga Duha nazvanu *epikleza*:

"*Još Ti prinosimo ovu razumnu i beskrvnu službu i prosimo Te i molimo Te i zaklinjemo: pošalji Duha Tvoga Svetoga na nas i na darove što tu leže. I učini dakle kruh ovaj, časno tijelo Krista Tvoga*."

Đakon: "*Amin*"

Svećenik nastavlja: "*A što je u čaši ovoj, časnu krv Krista Tvoga*."

Đakon: "*Amin*"

Svećenik nastavlja: "*Pretvorivši Duhom svojim svetim*"

Đakon: "*Amin*" (3 puta)

Svećenik nastavlja: "*Da bude onima, koji se pričešćuju za trezvenost u duši, za otpuštenje grijeha i za zajednicu Svetoga Tvoga Duha, za ispunjenje carstva nebeskoga, za slobodu pred Tobom, ne za sud ili osudu*."

Danas nema više sumnje, da je tzv. epikleza jedna između molitava anafore i da se imenom epikleza nazivao čitav euharistijski kanon. Kad je u XIV. i XV. st. nastala prepirka o momentu konsekracije, ubacili su istočnjaci u tekst ove molitve neke stihove i tropare u čast Svetome Duhu, uzete iz III. časa, koji remete čitav smisao molitve. U Grčkoj crkvi konsekrira se samo agnec, a ne i čestice položene na Proskomidiji. Nova recenzija uvela je i konsekraciju čestica, da se ne bi miješale konsekrirane prilike sv. kruha sa nekonsekriranima i da bi se dobilo više partikula za sv. pričest. I sami istočni bogoslovi osjetili su besmislenost ove interpolacije, pa su je i u novijim izdanjima Liturgikona izostavili. Izostavljena je i u staroslavenskom izdanju rimskom od 1942. godine ali na žalost nalazi se u starijim slavenskim Liturgikonima kao i kod Goara (Euchologion) te Grčkom izdanju priređenom po Kongregaciji De prop. fidei iz 1873. godine. Izgleda, da su ti tropari sa stihovima prešli u slavenske liturgikone u XV. st. (Mansuetov A: Mitropolit Kiprijan i jego liturg. dejateljnost. Moskva 1882. str. 35)

Epikleza nema nikakve konsekracione moći, jer je ta moć samo u riječima: *Ovo je tijelo moje…*; *Ovo je krv moja…* No pošto istočni bogoslovi uče, da je djelovanje Božje ad extra zajedničko svima trima Osobama, potrebno je spomenuti u euharistijskom kanonu i treću Božansku osobu, tim više što se utjelovljenje Riječi izvršilo po Svetom Duhu, izvršit će se i pretvorba njegovim sudjelovanjem. Na to jasno upućuju riječi: "*Pretvorivši Duhom svojim Svetim"*, što označava radnju, koja se dogodila prije, nego je izgovorena ova molitva o zazivanju Svetoga Duha.

Postanak epikleze običava se stavljati pod konac IV. st. i vezati je s napadima heretika Macedonija na Duha Svetoga, što je pogrešno. Epikleza je mnogo starijeg datuma. Ona ima osnova u riječi sv. Pavla Hebrejima IX. 14. "*Koliko će više krv Krista, koji je Duhom Svetim samoga sebe prikazao neokaljana Bogu, očistiti savjest našu…*"

Molitvom prizivanja Svetoga Duha moli se, da časno tijelo i krv Kristova proizvede efekat: trezvenost u duši, otpuštenje grijeha, zajednicu Svetoga Duha, ispunjenje carstva nebeskoga itd. Prema tome "*časno tijelo*"

i "*časna krv*" jesu apozicije prema "*a kruh ovaj*", "*što je u čaši ovoj*" i treba da su odijeljeni zarezima, što je učinjeno u rimskom izdanju. U staro vrijeme, kad se pisalo bez interpunkcije, u liturgijskim rukopisima nije to učinjeno, pa se moglo pogrešno razumjeti "*učini dakle kruh ovaj časnim tijelom Krista tvoga, a što je u čaši ovoj časnom krvi Krista tvoga*" kao objekt prema glagolu "*učini*", dakle u konsekratornom značenju.

Intercesija

S epiklezom spojena je intercesija ili memento. Obuhvaća tri kategorije osoba: svete, mrtve i žive.

"*Još Ti prinosimo ovu razumnu službu za one, koji u vjeri počinuše: praoce, oce, patrijarhe, proroke, apostole, propovjednike, evanđeliste, mučenike, ispovjednike, isposnike, i za svaki duh pravedni, koji je u vjeri preminuo* (Nastavlja glasno):

Osobito za presvetu, prečistu, preblagoslovljenu, slavnu gospodaricu i uvijek djevicu Mariju."

Zbor pjeva pjesmu veličanja (*megalynarion*) u čast Bogorodice:

"*Dostojno je zaista blaženom te slaviti Bogorodicu, uvijek blaženu i prenepo-ročnu i mater Boga našega. Časnija si od heruvima i neizmjerno slavnija od serafima; tebe, koja si bez pokvarenja rodila Boga - Riječ. Ti si Bogorodica, tebe veličamo."* Na razne praznike dolazi i drugo veličanje.

Svećenik moli tiho:

"*Za svetoga Ivana, proroka, preteču i krstitelja; za svete, slavne i svake hvale dostojne apostole (za svetoga, kome i činimo spomen) i za sve svete Tvoje. Njihovim molitvama posjeti nas Bože*."

- "I sjeti se svih koji usnuše u nadi uskrsnuća u život vječni (spominje se mrtvih poimence) i upokoji ih, Bože naš, tamo gdje svjetlost lica tvoga svijetli."

- "Još Te molimo: sjeti se Gospode, svega episkopstva pravovjernoga, onih koji pravo upravljaju riječju Tvoje istine; svega svećenstva, U Kristu đakonstva i svega svećeničkoga čina. Još ti prinosimo ovu razumnu službu za cijeli svijet, za svetu katoličku i apostolsku Crkvu, za one, koji provode vijek u čistoći i časnom življenju, za pretpostavljene vlasti i za vojsku. Podari im Gospode mirno vladanje, da mi u njihovoj tišini poživimo mirnim i tihim životom u svakoj pobožnosti i čistoći."

Svećenik glasno:

"*Među prvima sjeti se, Gospode, svetoga vrhovnoga Nadpastira našega (N.N.) papu rimskoga, preuzvišenoga nadbiskupa i metropolite našega gospodina*

(N. N.) bogoljubnoga biskupa našega gospodina (N. N.), koje si podario svetim svojim crkvama da budu u miru, pouzdanosti i poštovanju, zdravi, da dugo žive i pravo upravljaju riječju Tvoje istine."

Đakon se spominje živih.

Zbor odgovara: "*I svih i sviju*."

Svećenik moli tiho:

"*Sjeti se, Gospode, grada ovoga, u kome živimo (ili sela ovoga ili obitelji ove) i svakog grada i kraja i onih koji s vjerom žive u njima. Sjeti se Gospode, onih koji plove, putuju, boluju, stradaju, zarobljenih i spasenja njihova. Sjeti se Gospode, onih koji donose plodove i čine dobro u svetim Tvojim crkvama i onih koji se sjećaju ubogih i na sve nas pošlji svoje milosti*." (I spominje se po imenu živih, kojih hoće)

Usklik glasno: "*I daj nam da jednim ustima i jednim srcem slavimo i pjevamo prečasno i velelijepo ime Tvoje Oca i Sina i svetoga Duha sada i uvijek i u vijeke vjekova*."

Zbor: "*Amin*."

Svećenik blagoslivlja narod govoreći: "*I da budu milosti velikoga Boga i Spasa našega Isusa Krista sa svima vama*"

Zbor: "*I s duhom tvojim*."

Time je završen ovaj dio anafore ili kanona.

U najstarijoj anafori sv. Hipolita Rimskog ovaj dio nedostaje, no kako ga nalazimo sredinom IV. st. u jeruzalemskom liturgijskom području prema spisima sv. Ćirila Jeruzalemskog (366. - 386.) izgleda da je sirskog porijekla. Iz nekih djela sv. Ivana Zlatoustoga moglo bi se zaključiti da je intercesija bila prije epikleze. Tako je npr. u Liturgiji kaldejskoj. Imala je i fakultativni karakter, spominjali su se sveci, koji su se štovali u pojedinim mjestima. Prema Cod. Sin. 1020 iz XII./XIII. st. spominju se samo četiri: Ivan Krstitelj, apostoli, svetac dana i svi sveci. Tako se i u štampanom rimskom Liturgikonu od 1526. god. Porfirijev kodeks iz IX. st. spominje arkanđele Mihaela i Gabriela, Ivana Preteču, sv. Apostole i koje hoće blažene mučenike. Tokom vremena njihov je broj iznosio preko stotinu.

Intercesija Bogorodice utvrđena je već u IV. st. no pripjevi su bili različiti. Sad se pjevalo: "*Dostojno je …*"; sad: "*Bogorodice djevo…*"; sad: "*Veličamo Te…*"

Mrtvih se spominjao đakon tiho za vrijeme pjevanja Marijine pjesme dok je kadio žrtvenik. Spominjanje živih bilo je prepušteno celebrantu i tu

je vladala velika raznolikost. Prema Porfirijevom kodeksu (IX) spominjalo se općenito episkopstvo i vladari, a ako bi bili isti prisutni, onda je Filotejev ustav odredio da se spominju i poimence.

Recitacija diptiha u Bizantskoj crkvi uvedena je negdje u VII. st. a prve tragove nalazimo kod Dionizija Areopagite (V. st.).

Pričesni dio

Ektenija i Oče naš

Nadovezujući na komemoraciju đakon govori ekteniju, koja se u najstarijim rukopisima zove srednja molitva. Ova ektenija nije drugo nego glasna rekapitulacija pređašnjih molitava, da bi se ispunilo vrijeme dok svećenik čita tiho pričesnu molitvu. Ona je novijega datuma.

Đakon: "*Sjetivši se svih svetih opet i opet u miru se Gospodu pomolimo.*

- Za prinesene i posvećene časne darove Gospodu se pomolimo.

- Da ih čovjekoljubivi Bog naš, primi u sveti nadnebesni i misaoni svoj žrtvenik kao miomiris duhovni i da nam zato pošalje božanstvenu milost i dar Svetoga Duha, pomolimo se.

- Da se izbavimo od svake nevolje, gnjeva i tegobe, Gospodu se pomolimo."

Iza svake prošnje zbor odgovara: "*Gospode pomiluj*!"

Svećenik za to vrijeme tiho moli:

"*Pred Tebe polažemo sav život svoj i nadu, čovjekoljubivi Gospodaru, i prosimo i molimo Te i zaklinjemo. Udostoji nas da se pričestimo nebeskih Tvojih i strašnih tajni ovog svetog i duhovnog stola, sa čistom savješću, za otpuštenje grijeha i oproštenje pogrešaka, za zajednicu Duha svetoga, za nasljedstvo carstva nebeskoga, za slobodu pred Tobom, ne za sud niti za osudu*."

Đakon još dodaje prosudbenu ekteniju koju svećenik završi usklikom:

"*I udostoj nas, Gospodaru, da se usudimo smjelo i bez osude prizvati Tebe nebeskoga Boga Oca, i da Ti govorimo*:"

Zbor: "*Oče naš, koji si na nebesima…*"

Svećenik završava:

"*Jer je Tvoje carstvo i sila i slava, Oca i Sina i Svetoga Duha, sada i uvijek i u vijeke vjekova*."

Zbor: "*Amin*."

I pošto je pozdravio narod sa: "*Mir svima*!", a đakon pozvao:

"*Glave svoje Gospodu priklonite*!"

Nastavlja svećenik moliti tiho ovu molitvu:

"*Zahvaljujemo Ti, Kralju nevidljivi, koji si sve sazdao svojom silom, i mnoštvom svoje milosti, sve si iz ne bića doveo u biće. Ti, Gospodaru, pogledaj s neba na one, koji Ti prikloniše glave svoje. Jer se ne prikloniše tijelu i krvi, nego Tebi strašnome Bogu. Učini, dakle, Gospodaru, da ovo što leži pred nama podjednako, svakom prema svakoga potrebi, plovi s onima koji plove, putuj s putnicima, bolne iscijeli, iscjelitelju duša i tjelesa naših*. (Glasno)

Milošću, milosrđem i čovjekoljubljem jedinorođenoga Sina Tvoga, s kojim si blagoslovljen, s presvetim i životvornim i dobrim Duhom Tvojim, sada i uvijek i u vijeke vjekova."

Zbor: "*Amin*."

Svećenik tiho moli:

"*Pripazi, Gospode Isuse Kriste Bože naš, iz svetoga prebivališta svoga i sa prijestola slave carstva svoga i dođi da nas posvetiš, Ti koji gore sjediš s Ocem a ovdje nevidljivo boraviš s nama; i udostoj nas da nam svojom moćnom rukom predaš prečisto tijelo svoje i časnu krv svoju, a preko nas svemu narodu*."

Dok se govori ova molitva, đakon se unakrsno prepojaše svojim orarem, da mu ne bi smetao kod dijeljenja sv. Pričesti. Sa svećenikom se zajedno duboko klanja i govori: "*Bože, milostiv budi meni grešniku*."

U najstarijem vremenu sveta Pričest smatrala se završetkom euharistijske žrtve i euharistijska molitva bila je ujedno i priprava za sv. Pričest. U IV. st. susrećemo posebne molitve za dostojno primanje presv. Euharistije. Najodličnija među njima je molitva Gospodnja, kako se vidi iz mnogobrojnih tumačenja Oče naša od strane crkvenih pisaca. Zatim je nadošla molitva glavopriklona i druga, koju smo gore naveli. One su kasnijeg porijekla i privatnog karaktera. Postoje rukopisi koji ih nemaju ili su identične s onima iz Liturgije sv. Marka i Jakova.

Podizanje i lomljenje

Đakon upravi glasno poziv na vjernike: "*Pripazimo*!"

Da bi označio važnost čina, koji slijedi.

Svećenik: "*Sveto svetima*!" (tj. sveto tijelo i krv Kristova svetoj kršćanskoj zajednici)

Pri tome podiže presv. Euharistiju.

Zbor: "*Jedan je svet, jedan je Gospod, Isus Krist u slavu Boga Oca. Amin*."

Ovaj kristološki pozdrav vrlo je star i dolazi po liturgijskim izvorima iz IV. st. Podizati sveti kruh ušlo je u običaj za vremena sv. Maksima Ispovjednika (VI.-VII. st). Za vremena sv. Ivana Zlatoustog podizao je svećenik ruku. Prije Filotejeve reforme činio se nad diskosom tri puta znak sv. križa izgovarajući trisagion. U bizantinskom obredu podiže se sv. Kruh samo nad diskosom, u nekim pak istočnim obredima i nad kaležom.

Zatim pažljivo i sa strahopočitanjem lomi sv. Kruh uz riječi:

"*Razdrobljava se i razdjeljuje se Jagnje Božje. Ono se drobi i ipak se ne razdjeljuje: uvijek se jede, a nikad se ne troši, nego posvećuje one, koji se pričešćuju*."

Od IX./X. st. običaj je lomiti kruh na četiri dijela vjerojatno uz riječi: "*U ime Oca i Sina i Duha Svetoga*." Prema slavenskim Službenicima iz XII. st. svećenik bi rekao: "*Po lomljenju kruha poznadoše učenici svoga Gospodara, daj Gospode da Te i mi grešnici upoznamo u životu vječnom*." Lomio je tako, da je gornje čestice poredao u obliku križa i to česticu sa slovom IC gore, XC dolje, NI na lijevo, a sa KA na desno. Sve čestice bi svećenik odjednom stavio u čašu. Kasnije se uobičajilo stavljati u kalež samo gornju česticu sa IC označenu. U staroslavenskim Liturgikonima XIII. st. stoji: "*Smjesa sv. tijela i časne krvi Gospoda našega Isusa Krista i punina Svetoga Duha.*" U ostalim istočnim obredima lomljenje sv. Kruha i stavljanje u čašu biva uz više molitava.

Već u VI. st. postojao je običaj uliti par kapljica tople vode u kalež (tzv. *Zeon*) bez nekog naročitog obreda. Danas se upotrebljavaju riječi:

"*Blagoslovljena toplota svetih Tvojih, svagda, sada i u vijeke vjekova. Amen. Toplota vjere puna Duha Svetoga. Amin*."

Simeon Solunski vidi u toploj vodi simboličko značenje prema kojem božanstvo u Kristu nije bilo odijeljeno od njegova tijela niti iza smrti, a Nikola Kabasila veli da označava silazak Duha Svetoga na dan Duhova. Najprirodnije je tumačenje ono koje smatra da se ulijevanjem tople vode simbolizira krv i voda, koja je potekla iz rebra Kristova, a po sv. Pričesti će zagrijati našu vjeru i ljubav. U XIV. st. ovo ulijevanje tople vode nije bilo još općenito u praksi u Rusiji.

Sveta pričest

Današnja pripravna pričesna molitva javila se u Liturgiji dosta kasno i postala je iz privatnih molitava. Zbog toga u grčkom obredu vlada velika raznolikost. Nekad je svećenik mogao birati molitve po volji. Vladala je

sloboda. Tako prema najstarijim Liturgikonima iz XII. i XIII. stoljeća govorio bi svećenik: "*Gospode, znam da nisam dostojan da uniđeš pod krov moj…*" ili molitvu uzeta iz proskomidije Liturgiji sv. Jakova: "*Po mnoštvu grijeha mojih ne odbaci me Gospodaru, Gospode Bože moj…*" U Nikonovu Službeniku iz XIV. st. nalazi se molitva slična današnjoj, a glasi:

"*Vjerujem, Gospode, da si Ti Krist, sin Boga živoga, koji si uzeo grijehe svega svijeta, oprosti mi svaki grijeh voljni i nevoljni. Da mi svetinja ova ne bude na grijeh, Gospodaru čovjekoljubivi, nego na očišćenje duše i tijela.*"

U službeniku Petra Mogile (1628. god.) nalaze se tri pretpričesne molitve, koje je svećenik mogao izvršiti i prije Liturgije.

Današnja glasi ovako:

"*Vjerujem, Gospode i ispovijedam da si Ti zaista Krist, Sin Boga živoga, koji si došao na svijet da spasiš griješnike, od kojih sam prvi ja. Primi me danas, Sine Božji, za učesnika večere Tvoje tajne, jer neću izdati tajne neprijateljima Tvojim, niti ću Ti dati poljupca kao Juda, nego Ti se ispovijedam kao razbojnik: 'Spomeni me se, Gospode, kad dođeš, u kraljevstvu svome. Spomeni me se, Gospodaru, kad dođeš, u kraljevstvu svome.*

Spomeni me se, Sveti, kad dođeš, u kraljevstvu svome.

Da mi pričest svetih Tvojih tajni ne bude na sud i osudu, Gospode, nego na iscjeljenje duše i tijela.

Bože, milostiv budi meni grešnomu.

Bože, očisti grijehe moje i smiluj mi se.

Bez broja sam sagriješio, Gospode, oprosti mi.'"

Prema rimskom izdanju Službenika iz 1942. godine prije ove molitve svećenik pozove đakona:

"*Đakone, pristupi!*"

Đakon: "*Predaj mi, Gospodaru, časno i sveto tijelo Gospoda i Boga i Spasitelja našega Isusa Krista.*"

Svećenik: "*Svećenođakonu predaje se časno i sveto i prečisto tijelo Gospoda i Boga i Spasitelja našega Isusa Krista za otpuštanje njegovih grijeha i za život vječni.*"

Zatim sam svećenik uzima jednu česticu među dva prsta desne ruke govoreći:

"*Časno i presveto tijelo Gospoda i Boga i Spasitelja našega Isusa Krista predaje se meni (N. N.) svećeniku za otpuštenje grijeha i za život vječni. Amin.*"

Primivši sveto tijelo na dlan desne ruke, koja je položena unakrst na lijevoj, đakon odlazi iza žrtvenika i govori zajedno sa svećenikom navedenu pričesnu molitvu.

Prema Službeniku iz XIII. st. govorili bi pri pričešćivanju: "*Daj mi Gospode, Isuse Kriste, Sine Božji, izbavitelju roda ljudskoga, prečisto tijelo i krv da ne bude na sud ili na osudu, nego za produženje dana, na život vječni, gdje sam živiš i kraljuješ s Ocem i Svetim Duhom*." Stavljajući presveto Tijelo na ruku govorio bi: "*Tijelo Kristovo, oproštenje grijeha i za život vječni sluzi Božjem N. N. Amin*." Tako isto rekao je đakon. Zatim su se svećenik i đakon izljubili. Isti Službenik nastavlja dalje: svećenik govori: "*Kako da Te primim Gospode, sam znaš, da sam nemoćan i ništa ne znam. Ti si me priveo u spoznanje spasenja Tvoga, jer sam sluga Tvoj i sin služavke Tvoje, svojom voljom držiš me na životu, jer je Tvoje carstvo i sila…*" Stavljajući u usta govori: "*Evo dotiče se žar usta mojih i oduzimlje grijehe moje i čiste se sva bezakonja moja sad i uvijek i u vijeke vjekova*." Tako imaju i kasniji Liturgikoni. Nekad bi se sa sv. Kruhom prije toga tri puta prekrižio.

Kod Petra Mogile nalazi se uobičajena formula: "*Časnoga i svetoga i prečistoga tijela Gospoda i Boga i Spasa našega Isusa Krista, pričešćujem se ja nedostojni sluga Božji svećenik N. N. za otpuštenje grijeha mojih i za život vječni. Amin.*" Ove formule nema u rimskom izdanju Službenika iz 1942. god. nego iza molitve - "*pričaščajutsja v rukah deržimago so strahom i vsjacem utverždenijim*."

Prije uzimanja sv. Krvi propisivao je Službenik XIII. st. riječi: "*Gospode, nisam dostojan da uđeš pod krov…*" zatim uzimljući čašu: "*Čašu spasenja ću primiti…*" Pričestivši se govori: "*Neka mi bude Gospode, na oproštenje grijeha. Gdje su ušle čiste, prečiste i svete (tajne) neka ne ostane ni jedan grijeh zbog Tvoga milosrđa Bože, Oče jedinorođenoga Sina Tvoga, s njime si blagoslovljen s presvetim i dobrim životvornim Duhom…*

Tijelo i krv koju sam primio, Gospodaru sveti, daj mi da ne bude na grijeh, ni na osudu, nego na uništenje grijeha mojih i na očišćenje duše i tijela, jer je Tvoja vlast…"

Danas govori svećenik:

"*Časne i svete krvi Gospoda i Boga i Spasitelja našega Isusa Krista pričešćujem se ja sluga Božji svećenik N. za otpuštenje grijeha mojih i za život vječni. Amin*."

Pričestivši se reče:

"*Evo se dotače usana mojih i oduzet će bezakonja moja i grijehe će moje očistiti*."

Na jednak način pričešćuje se i đakon. U Grčkoj crkvi bio je još običaj iza pričesti govoriti molitve: "*Uskrsnuće Kristovo vidjevši… sveti se, sveti se novi Jeruzaleme… O pasho velika i presveta*…" Iz grčke crkve prešao je u rimsku i prvi put se pojavljuje u moskovskom izdanju 1636. god. a onda u moskovskom Službeniku odobrenom od Sabora 1667. god. samo što se ove molitve govore iza pričesti vjernika.

Prema Filotejevu ustavu đakon je stavljao sv. Česticu s diskosa na kalež, a za to vrijeme je svećenik molio zahvalnu molitvu: " *Zahvaljujem Ti, Gospodaru, čovjekoljupče, dobrotvore duša naših, što si nas i ovoga dana udostojao nebeskih svojih i besmrtnih tajni. Učini put naš pravim. Sve nas utvrdi u svome strahu, zaštiti život naš, učini stope naše pouzdanima, po molitvama i molbama slavne Bogorodice i uvijek Djevice Marije i svih svetih Tvojih.*" Liturgikon Božidara Vukovića ima još i ovu molitvu: "*Časnog i prečistog tijela Tvoga pričestih se, časne i svete krvi Tvoje udostojih se, carstva Tvoga ne liši mene nedostojnoga…*"

U kalež bi đakon stavljao žličicu i pokrivao ga jednim pokrivalom. Zatim je uzeo u ruku i okrenuo se narodu govoreći: "*Sa strahom Božjim i s vjerom pristupite.*" Ili bi pak rekao: "*Pristupite*", a svećenik dodao: "*Sa strahom Božjim i s vjerom*." Narod bi izgovorio: "*Ka Kristu caru i Bogu našemu*." Prigodom ispravljanja Liturgikona iz god. 1655. bio je izostavljen odgovor na riječi: "*Sa strahom Božjim… Blagoslovljen koji dolaziš u ime Gospodnje*." No iza 1658. god. opet je uveden sve do danas.

Formula pričešćivanja vjernika do XIV. st. nije nam se sačuvala. Vjerojatno je bila: "*Na otpuštenje grijeha i na život vječni* " (tj. neka bude ova pričest). Za vrijeme pričesti vjernika pjevao se tropar Velikog četvrtka: "*Večere tvoje tajne…*" Kod Grka konsekrira se samo Agnec a ne čestice, koje su postavljene na proskomidiji, te se vjernici pričešćuju samo djelovima Agneca, da prema shvaćanjima od davnine, budu sudionici jednog Jaganjca sa svećenikom. Rimska recenzija zadržala je ovaj običaj, ali je odredila i konsekraciju čestica.

Iza pričesti okrenuo se svećenik sa sv. Darovima prema žrtveniku govoreći molitvu uzetu iz Liturgije sv. Jakova:

"*Prelazeći od nemoći na moć i mi grešni i nedostojni sluge Tvoje hvalimo kraljevstvo Tvoje sada, vazda…*"

Iza pričesti, svećenik bi rukom blagoslovio narod.

U XI. ili XII. st. nastao je običaj okaditi sv. Darove na velikom žrtveniku uz riječi, koje su se nekad izgovarale pri elevaciji:

"*Uznesao si se na nebesa, Bože…*"

Današnje riječi: "*Spasi Bože narod svoj i blagoslovi nasljedstvo svoje*" nisu bile u upotrebi prije XIII. st.

Prema Filotejevu ustavu stavljao je svećenik sv. darove na žrtvenik, okadio ih i pokriven diskos stavio na glavu đakonu, a sam uzeo kalež i rekao tiho u sebi: "*Blagoslovljen Bog naš*", a onda glasno: "*Sada, uvijek i u vijeke vjekova*."

Zbor: "*Amin. Neka se napune usta naša hvale Tvoje, Gospode, da pjevamo slavu Tvoju, što si nas udostojao da se pričestimo svetih Tvojih božanstvenih i životvornih tajni. Sačuvaj nas u svojoj svetinji da se cio dan poučavamo u pravdi Tvojoj. Aliluja*."

Ovu pjesmu je sastavio patrijarh Sergije 624. god. a sačuvala se i danas u slavenskim i rumunjskoj crkvi, dok je u grčkoj napuštena već u XIII. st.

Zahvalna molitva i otpust

Iza završene pjesme: "*Neka se napune usta naša…*" đakon govori jekteniju:

"*Uspravno! Primivši božanske, svete, prečiste, besmrtne, nebeske, životvorne, strašne Kristove Tajne, dostojno zahvalimo Gospodu.*

Odbrani, spasi, pomiluj i sačuvaj nas, Bože, svojom milošću.

Isprosimo da cio dan bude savršen, svet, miran i bez grijeha te sami sebe i jedni druge i sav život svoj Kristu Bogu predajmo."

Zbor: "*Gospodi, pomiluj.*"

Iza posljednje prošnje: "*Tebje Gospodi*."

Svećenik moli zahvalnu molitvu: "*Zahvaljujem Ti, Gospodaru čovjekoljupče…*" za koju smo rekli da ju je nekad molio svećenik prigodom spuštanja čestica u kalež, završavajući usklikom:

"*Jer si ti povećenje naše i Tebi slavu šaljemo Ocu i Sinu i Svetome Duhu, sada, uvijek i u vijeke vjekova*."

Zbor: "*Amin*."

Otpust vjernika bio je prije blagoslova i završne molitve uz jednostavnu formulu: "*U miru izađite*." Današnja tzv. zaamvonska molitva pojavljuje se u IX. st.:

"*Gospode, koji blagoslivljaš sve, koji Te blagoslivljaju i posvećuješ one, koji se uzdaju u Tebe, spasi narod svoj i blagoslovi nasljedstvo svoje. Sačuvaj punoću crkve svoje, posveti one, koji vole krasotu doma Tvoga. Proslavi ih božanskom*

silom svojom i ne ostavi nas, koji se ufamo u Tebe. Podari mir svijetu svome, crkvama svojim, svećenicima, vladaru našem (upravljajućim vlastima našim) i svemu narodu svome. Jer je svaki dobri dar i savršen poklon odozgo, silazi od Tebe, Oca svjetlosti i tebi slavu i zahvalnost i poklon šaljemo, Ocu i Sinu i Svetome Duhu, sada i uvijek i u vijeke vjekova."

Vremenom je nastalo više oblika ovakovih molitava, tako da svaki veći praznik ima svoju vlastitu molitvu. Ime su dobile po tome što su se čitale izvan oltara i iza ambona. Po završetku zaamvonske molitve pjeva zbor stih iz Knjige Joba:

"*Neka bude ime Gospodnje blagoslovljeno od sada i do vijeka*."

Svećenik odlazi do Malog žrtvenika da potroši darove i govori molitvu:

"*Ti si izvršenje zakona i proroka Kriste Bože naš, ispunivši svu otačku uredbu, ispuni radošću i veseljem srca naša uvijek, svagda, sada, uvijek i u vijeke vjekova. Amin*."

Od XII. st. bio je običaj da je đakon izvršio konzumaciju. Potrošivši svete darove daje ljudima antidor (ostatak prosfore, pošto je iz nje uzet "agnec"). Samo ime označava da je antidorom imao biti nadomjestak za sv. pričest, kad je ova postala sve rjeđa. Baumstark misli da antidorom simbolizira "protudar" vjernicima za prinesene žrtvene darove. U svakom slučaju u podjeljivanju antidora sačuvana je uspomena iz kršćanske starine, da su vjernici donosili na blagoslov i ostale darove (ulje, mlijeko, med) koji nisu bili žrtvenog karaktera i odnosili ih kućama.

Distribuciju antidora pratilo je recitiranje ps. 33. Simbolički Antidor označava djevičansko krilo Presv. Bogorodice, iz koga se rodio Spasitelj svijeta. Danas je običaj da antidor dijeli najstariji svećenik. U Rusiji je običaj da primalac antidora bude natašte.

Prije nego što će se narod razići bio je prastari običaj da ga svećenik blagoslovi. Hodočasnica Esterija spominje (IV. st.) da je blagoslov bivao pojedinačno s polaganjem ruku. Prema rukopisu Porfirijevu iz VIII.-IX. st. formula blagoslova bila je: "*Gospod i Bog naš neka okrijepi i objači, blagoslovi i posveti sve nas, koji je blagoslovljen u vijeke vjekova. Amin*." Otpust na Liturgiji kako se danas vrši preuzet je iz dnevnog bogosluženja i kasnijeg je porijekla.

Svlačenje liturgijskog odijela nije u početku bilo vezano uz recitaciju molitava. U XIV. st. uvedena je Simeonova pjesma s "*Običnim počelom*" i s troparima dana ili u čast sv. Ivana Zlatoustog odnosno Bazilija Velikog.

Bizantski euhologion propisuje svećeniku da prije odlaska iz crkve poljubi oltar, kao izvor milosti i posvećenja.

OSVRT NA POVIJESNI RAZVOJ LITURGIJE

Bacivši pogled na povijesni razvoj Liturgije može se uočiti ovo:

1. Do V. stoljeća postoji:
   a) ulazak liturga
   b) čitanje i homilija
   c) molitva za katekumene i njihovo otpuštanje
   d) molitve za vjernike
   e) doprinošenje žrtvenih darova od strane vjernika i procesija s njima (veliki ulazak)
   f) čitanje diptiha
   g) cjelov mira
   h) anafora
   i) epikleza
   j) Oče naš
   k) podizanje i lomljenje
   l) pričest
   m) zahvala i otpust vjernika.
2. U V. stoljeću: Trisveto.
3. U VI. stoljeću ulazi tropar "Jedinorodni" (536. god), Pjesma Herubinska (565. - 578.), Vjerovanje (512. - 518.) i Zeon (topla voda).
4. U VII. stoljeću patrijarh Sergije 624. godine uvodi tropar "*Da ispolnjatsja*". Katekumenat prestaje, uvodi se žličica za pričešćivanje.
5. U VIII. stoljeću priprava ili proskomidija se prebacuje na početak Liturgije, uvode se antifoni, izostavlja se čitanje Starog zavjeta prije apostolskih poslanica, diptisi se premještaju s prinosa u kanon i pojavljuju se zaamvonske molitve.
6. U IX. stoljeću Agnec se dijeli na četiri dijela i uvode neke modifikacije kod pričešćivanja.
7. U XII. stoljeću priprava svećenika pred ikonostasom, molitve pri oblačenju.
8. U XIV. stoljeću skraćuje se Velika ektenija pred molitvom za vjernike, utvrđuje se otpust na Liturgiji kako je danas.

LITURGIJA PRETPOSVEĆENIH DAROVA

POSTANAK I RAZVOJ LITURGIJE PRETPOSVEĆENIH DAROVA

Na postanak i razvoj Liturgije pretposvećenih darova bila su od utjecaja dva faktora:

Svagdašnje služenje sv. Liturgije, odnosno svakidašnja sv. Pričest i disciplina posta.

Svakidašnje služenje sv. Liturgije

Vidjeli smo, da je svako služenje liturgije u prva kršćanska vremena bilo stalnim običajem i da je laudicejski sabor svojim 49. kanonom ograničio služenjem liturgije u Velikom postu na subote i nedjelje.

Taj kanon glasi: *U Četrdesetnici ne može se kruh na žrtvu prinositi osim subotom i nedjeljom*. (*Hoti ou dei en te tesserakoste arton prosferean, ei me en sabbato kai kiriske monom*). Nema nikakve sumnje da je ovdje "prinositi kruh" (*arton prosferein*) znači vršenje sv. Liturgije, a to se vidi još bolje, ako se ovaj kanon dovede u vezu s ostalim kanonima istoga sabora (npr. 19. i 58.) Osim toga na saboru se zabranjuje (kan. 51.) slaviti uspomenu mučenika na druge dane "*nego treba držati uspomenu sv. mučenika samo u subotu i nedjelju*." Pa i hodočasnica Eterija, suvremenica laudicejskoga sabora, u svom putopisu nigdje se ne spominje u posnim danima Liturgije osim subotom i nedjeljom. Međutim, primanje sv. Pričesti u svim danima korizme nigdje se ne zabranjuje, ono je već bilo idealom sv. Crkve svih vremena.

Zašto su oci laudicejskoga sabora to učinili? Tom će biti razlog, što se Liturgija uvijek smatrala radosnom svečanošću, koja se na istoku nije mogla prilagoditi disciplini Velikog posta. Već su prvi kršćani primali sv. Pričest s radošću i priprosta srca hvaleći Boga, dok se u najranije vrijeme Liturgija nazivala pashom i danom radosti. Eusebije veli: "*Mi djeca Novoga zavjeta vršeći svake nedjelje našu pashu uvijek se nasićujemo Spasiteljskog tijela, uvijek se pričešćujemo krvi Jaganjca*". Vjerujem da se u svakoj Liturgiji završava pasha. Sv. Ivan Zlatousti piše: "*četrdesetdnevni post jedanput u godini, ali pasha tri puta u tjednu, pače i četiri i mnogo puta, kako često hoćemo*". Istina da je prvotno dan pashe bio Veliki petak. Tada se nije služila Liturgija. Toga dana se prema Tertulijanu nije davao cjelov mira, ali već prema istome piscu pasha je obuhvaćala više dana: Veliki i Uskrsni tjedan, počinjala je u četvrtak navečer. To su, istina, bili dani žalosti, ali u to vrijeme pada i

dan Uskrsnuće Gospodnje. U te dane primalo se sv. krštenje, pa je to bio dan preporoda i radosti. Kasnije se pod pashom razumijevao samo dan uskrsnuća, kao dan radosti. Benedikt XIV. lijepo veli: *Magnum festum est sacrifisium facere summumque in eclesia gaudium significat*. Time je papa Benedikt izrazio samo ono, što su već učili bogoslovi istočne Crkve, tumačeći ovu odredbu Laudicejskog sabora.

Liturgijska radost bila je u prvim vjekovima pojačana i održavanjem Agapa. Na Agapama je imala doći do izražaja kršćanska ljubav, jednakost uz sveopću radost nad djelom otkupljenja. U prvo doba vršile su se prije euharistijskog lomljenja kruha i bile su s ovim u uskoj vezi. Propis posta prije sv. Pričesti u najstarije apostolsko doba još nije bio poznat. No, vrlo rano uvukao se u Agape elemenat čovječje slabosti. Za vrijeme Klementa Aleksandrijskog Agape nisu nikako bile na čast kršćanskom imenu. U VI. st. već su bile rjeđe i iza Liturgije. Sv. Ivan Zlatousti (354. - 407.) piše: "*Divan običaj uveden je u Crkvu. Svi vjernici u vrijeme svojih sastanaka iza toga što su saslušali pouke po svršenim molitvama i po primitku svetih tajni nisu se razilazili kućama, nego imućniji donašahu iz svojih domova kruh i brašno, pozivajući siromahe i pripremivši zajedničke stolove i večere u samoj crkvi… dok vi ništa tome slično ne činite.*" Povjesničar Sokrat zabilježio je da egipatske kršćanske općine ne slave sv. žrtve na prvi dan tjedna, kako je to drugdje u običaju - i rimska se općina odvaja, nego Egipćani, koji graniče s aleksandrijskim područjem i oni tebanskoga, drže subotom svoje bogoštovne sastanke i ne pričešćuju se kako je uobičajeno. Pače, obdržavaju gozbu i naslađuju se svim mogućim jelima, prikazuju tek prema večeri žrtvu i sudjeluju u tajnama.

Crkva je nastojala, da se oslobodi Agapa, osobito onih koje su se održavale prije Liturgije. Ona je to učinila vrlo rano. Malo pomalo nestalo ih je. Ako i nisu bile posve ukinute, izgubili su u svom značenju tako, da su vremenom dobile oblik privatne dobrotvornosti. Ako se sama liturgička radost nije mogla uskladiti s duhom Velikog posta, još manje će se ovom duhu moći prilagoditi održavanje Agapa.

DISCIPLINA POSTA

Židovi su postili ponedjeljkom i četvrtkom. Ako je dan Gospodnji bio prenesen od subote na nedjelju, onda je bilo prirodno da će se i post od četvrtka prenijeti na petak i od ponedjeljka na srijedu. U petak je, naime, dan smrti Spasiteljeve, a u srijedu početak Njegovih muka. Ovo prelaga-

nje nije slučajno, nego iz čisto kršćanskih motiva. Kršćanski je puk osnovan na riječima Isusovim: "*Zar mogu svatovi tugovati, dok je zaručnik s njima? Doći će dani, kad će se uzeti od njih zaručnik, i tada će postiti"* (Mt 9,15). Dan kada je zaručnik bio uzet, bio je Veliki petak i subota. Koncem I. st. spominje Didache (c. VII.) da kršćani ne trebaju postiti kao farizeji u ponedjeljak i četvrtak, nego srijedu i petak, ali ne navodi motive. Pisci II. i III. st. slažu se u tome. Srijedu i petak spominje Klement Aleksandrijski a papa Inocent I. (401. - 417.) piše biskupu Deceniju: "*Utique constat apostolos biduo isto et in morere fuisse et propter metum Iudeorum se oculise. Quod utique non dubium est, in tantum cosieunacce biduo memorato, ut traditio Ecclesiae habeat, isto biduo sacramenta penitus non celebrari*."

Post se smatrao savršenijim načinom kršćanskoga života, zvao se stražom - na zapadu vojničkom terminologijom "statio". Kršćanin ima da stoji na straži, kako bi dostojnije Gospodina primio. Ova straža - post nije bila jednako obvezatna. U Africi su postili do devetog časa tj. do tri poslije podne, a revniji i do večeri. Rimska općina u Hipolitovo vrijeme (160. - 235.) održava post prema volji pojedinaca, a obvezuje samo na Veliki petak i subotu. Drugi su išli dalje i započinjali post od četvrtka u podne i držali ga do "pjetlova zova" u nedjelju rano. U Siriji i Egiptu bio je u III. st. običaj postiti kroz cijeli tjedan. Dvodnevni, dotično četrdesetsatni post ubrzo se pretvorio u četrdesetodnevni post (oko 250. god.). U Origenovo vrijeme bude općenito prihvaćen, osobito na zapadu. I kada je sv. Atanazije (295. - 373.) kao prognanik u Trieru upoznao ovaj običaj i uveo ga 337. godine u Egiptu. U pismu Serofionu Tmujakom veli: "*Molim Te da objaviš braći početak četrdesetnice, i da ih uvjeriš neka bi držali post*."

Pozna ga i Nicejski sabor (kan. 5), ali kako se vidi iz Rusebijeve povijesti disciplina posta još nije bila ustaljena, mada u svom djelu o pashi govori o postu kroz 6 tjedana ubrajajući ovamo i Veliki tjedan. Prema njemu bi post obuhvatio 42 dana. Od toga 40 dana sačinjava četrdesetnicu, a dva dana (petak i subota u Velikom tjednu) strogo su predpashalni. Postom se daje Bogu desetina, a to znači 36 dana (365:10= 35; zaokruženo na parni broj 36). U vrijeme laudicejskog sabora računao se post na istoku tako, da je bio ograničen na 5 dana u tjednu, jer u subotu (osim Velike subote) i nedjelju nije bilo posta. Na taj način post je obuhvatio vrijeme od osam tjedana. To bi se slagalo i s izvješćem hodočasnice Silvije iz IV. st. Osim Velikog tjedna, kao završetka posta računao se još jedan tjedan prije početka Velikog posta kao priprava za njega. Crkva je naime dozvolila u tom tjednu uzimati sir i jaja poslije sv. Liturgije srijedom i petkom da bi

tako sačuvala vjernike od heretičkih jakobita i tetragita, koji su se pojavili u IV. st. i naučavali da u srijedu treba jesti meso, a u tjednu pred korizmom održavati strogi post. U XII. st. prozvan je ovaj tjedan pred Velikim postom siropusnim tjednom.

Početkom III. st. nastao je u Crkvi spor da li se primanjem sv. Pričesti krši post. Tertulijan (116. - 240.) bio je negativnog mišljenja. On piše: "*Slično i na dane stacijskih postova (u srijedu i petak) premnogi misle da ne valja prisustvovati žrtvenim molitvama (sacrificarum orationibus), jer je bilo tobože trebalo prekršiti post, kad se primi tijelo Gospodnje. Zar će, dakle, euharistija ukinuti Bogu posvećenu službu? Ili, zar nas takvo djelo ne privezuje još više uz Boga? Neće li svečanija biti Tvoja posna straža (statio), ako također kod oltara Božjega stražu straziš? Primivši tijelo Gospodnje (u ruke) i sačuvavši ga (za potonju privatnu sv. Pričest kod kuće, neposredno prije obroka) bit će obadvoje u redu: i sudjelovanje u žrtvi i vršenje dužnosti posta*."

Liturgijom, odnosno primanjem sv. Pričesti nije se htjelo prekršiti dnevni post, stoga se Liturgija prenosila na vrijeme, kad je post prestao, a to je bilo 9. časa tj. u 3 sata popodne. Da bi se s jedne strane zadovoljilo potrebi vjernika za svakidašnjom sv. Pričesti, a s druge strane, da se ne bi povrijedila disciplina posta valjalo je pribjeći izvanliturgijskom pričešćivanju. Bogosluženje koje se razvilo prigodom ovakvog izvanliturgijskog javnog pričešćivanja u Velikom postu dobila je ime Liturgija Pretposvećenih darova.

Odlaganje i čuvanje sv. Darova

Crkva je uvijek vjerovala, da prisutnost Kristova u presv. Euharistiji nije momentalna, samo za vrijeme euharistijske žrtve, nego je permanentna, tj. tako dugo dok traju prilike kruha i vina. Zato je u sva vremena pomno i strahopoštovanjem čuvala presv. Euharistiju i izvan Liturgije, da bi njome okrijepila svoje vjernike vodeći ih na putu u život vječni. Nije joj dakle bilo teško ni izvršiti zabranu Laodicejskoga sabora. Svete prilike su se i onako odlagale zbog bolesnika i onih, koji nisu mogli prisustvovati sv. Liturgiji i primiti sv. pričesti.

O mjestu, gdje su čuvali, i na koje su se odlagali sv. Darovi, daju nam prvu vijest Apostolske ustanove iz konca IV. st. Pošto su se svi pričestili, đakoni uzmu preostatak i nose u pastoforije. Što su to pastoforije kazali smo naprijed.

Presv. Euharistija čuvala se pomnjivo u ormaru u posebnoj kutiji od drveta, metala ili slonove kosti nazvanoj *ortophorion, theca, theotheca* ili *pyxis*. Ormar je bio zatvoren i povjeren đakonima, kao što su bile povjerene i sv. knjige na čuvanje. Za vrijeme progonstva čuvali su presv. Euharistiju đakoni, svećenici i biskupi kod sebe u svojim stanovima. Ali prema sv. Baziliju i svim vjernicima laicima bilo je dozvoljeno uzeti je sobom kući i čuvati je.

Pošto se sv. pričest dijelila zasebno pod obim prilikama, te se tako i zasebno čuvala, kako za bolesnike tako i za Liturgiju Pretposvećenih darova. Na to nas upućuju već sami izrazi u množini: *ta dora, ta hagia.* Iz životopisa sv. Marije Egipćanke doznajemo da se na Veliki četvrtak odlagala presv. Euharistija pod obim prilikama. I sam sv. Ivan Zlatousti javlja 404. god. pismom papi Inocentu I. da su vojnici nasilno provalili u svetište (*ta hagia*) i sv. krv Kristova bila je po odijelima prolivena.

Molitve u Liturgiji pretposvećenih darova govore također nesumnjivo o tome. Tako druga molitva vjernih: "*Jer evo, prečisto Njegovo tijelo i životvorna krv, koja sada ulazi, postavit će se na ovom tajnom žrtveniku, nevidljivo nošena na kopljima mnoštva nebeske vojske, udijeli nam da se njima neosuđeno pričestimo*." Pretpričesna molitva, koja je zajednička Liturgiji sv. Ivana Zlatoustog i Bazilija Velikog glasi: "*Ti, koji s Ocem gore sjediš i koji među nama nevidljivo boraviš, udostoj se predati nam svojom moćnom rukom prečisto tijelo svoje i prečasnu krv, a po nama svemu puku. Spasitelju svih, Bogu, na svima dobrima koje si nam dao i na pričesti svetim tijelom i krvlju Krista Tvoga*."

Nema nikakve sumnje, da je kalež sadržavao presv. krv Isusovu. Molitve gore navedene starije su od IX. st. Nalaze se u kodeksu, kojeg je objelodanio Brightman (pg. 348). Sirski bogoslov XIII. st. Bar-Hebraeus zabranjuje svećenicima dijeliti sv. Pričest samo pod prilikom kruha, nego određuje da se u isto vrijeme daje iz kaleža sv. Krv pod prilikom vina. Ako i to nije moguće, onda da se prilike pomiješaju u kaležu iza pretvorbe. Goar također navodi neke rukopise, koji upućuju na to da se pričest dijelila istim načinom kao i u Liturgiji sv. Ivana Zlatoustog, dakle tijelo i krv Kristova iz čaše. To ne bi bilo moguće bez čuvanja pod obim prilikama.

Običaj je bio također upotrebljavati više diskosa i više kaleža, ne samo zbog pričešćivanja u samoj Liturgiji, nego i izvan nje, kako to spominje sv. Maksim Ispovjednik (580. - 662.) i Cod. Barber. iz VIII. st. U pismu nepoznati carigradski patrijarh preporučuje biskupu Pavlu galipoljskom (XI. st.) da se kaleži i diskosi razmjeste unakrst. Upotreba više kaleža bila je u

rimskoj crkvi rano ukinuta, kako to razabiremo iz odgovora pape Grgura II. sv. Bonifaciju. I latinski sakramentari VII. i VIII. st. također priznaju odlaganje obiju prilika za Liturgiju pretposvećenih darova.

U tumačenju Liturgije pretposvećenih darova sv. Teodora Studite vidimo da je u njegovo vrijeme bio još običaj u Istočnoj crkvi odlagati obadvije prilike. Teodor govori o prijenosu i pokrivanju svetih darova, o podizanju uz riječi: "*Pretposvećeni sveti (darovi) svetima*.." Tako isto i naš glagolski sinajski euhologion iz IX. st. govori u prilog odlaganja obiju prilika: "*Pop že vzdvig potir rečet: Vnmyn preždesvenščenaa sventa sventim… i komkaet je oba…*"

U času pobratimstva, koje se vršilo na Liturgiji pretposvećenih darova, moli se: "*O darje preždesvenščenjem čestnaago tjela i krve Gospoda našego Isusa Hrista jako pričastiti se ima beskrvnij*".

U IX., dakle, stoljeću, za vremena sv. Ćirila i Metoda čuvala se presv. Euharistija za Liturgiju pretposvećenih darova pod obim prilikama. Čuvanje presv. Euharistije pod obim prilikama potrajalo je na istoku dulje nego na zapadu, jer se sv. Pričest pod prilikama vina davala djeci iza krštenja. U srednjem vijeku bilo je bogoslova i crkvenih sabora na zapadu, koji su predlagali da se pričest čuva i pod prilikama vina, da bi se bolesna djeca mogla u svako vrijeme pričestiti.

Kad se prestalo sa odlaganjem presv. Krvi? Nikakvih vijesti nemamo o tome. Ali je sigurno da su praktički razlozi i poteškoće, s kojima je bilo vezano čuvanje i ophođenje sa presv. Krvi, bili mjerodavni. Izgleda da je to najprije uvedeno u Siriji. Codrigton navodi jedan kodeks Filoksena Mabbugh (+523.), prema kome se na početku VI. st. odlagale samo prilike kruha bez kaleža.

Orošavanje sv. Darova i pretvorba dodirom

Prema Jakovu Edeškom (VI. st.) presv. Euharistija se mogla čuvati pod obim prilikama samo do večeri i to samo za teške bolesnike i one, koji bi produžili održavanje posta do sumraka. Izvan ovih slučajeva nije bilo dozvoljeno ostavljati prilike vina za drugi dan, nego samo prilike kruha. Kako na istoku nije bilo dopušteno podjeljivati sv. Pričest samo pod jednom prilikom, da bi se ipak i iza toga što se prestala odlagati presv. Krv, sačuvala crkvena tradicija prošlih vremena pričešćivanja pod obje prilike u vrijeme kad nema liturgije, pribjeglo se orošavanju sv. Kruha konsekriranim vinom ili se upotrijebila tzv. konsignacija kaleža. Orošavanje se sa-

stojalo u tome, da su se prilike konsekriranog kruha nakvasile ili orosile prilikama konsekriranog vina i onda odložile na čuvanje za pričest izvan liturgije. Dok se konsignacijom kaleža nazivao obred u kojem se konsekriranim kruhom blagoslovilo obično vino i stavljanjem u njega proizvela konsekracija dodirom. Jedno i drugo predstavljalo je samo fiktivno sv. Krv jer pri orošavanju prilike vina brzo su ishlapile, a dodir konsekriranih darova sa nekonsekriranima nije mogao proizvesti konsekraciju niti svojom unutrašnjom moći, niti po ustanovljenju Spasiteljevu. Prema spomenutom piscu nije ni bilo potrebno odlagati sv. Krv, jer se mogla obaviti konsekracija s jednom prilikom kad god je bilo potrebno. Svećenik je ovaj čin izvršio izgovarajući pri tome jednu ili više propisanih molitava. Mogao ga je izvršiti i đakon, no on nije smio izgovarati nikakve molitve. Da je ovaj akt imao privatni značaj vidi se iz toga, što se mogao obaviti i bez oltara i prema potrebi.

Obred konsignacije prema jednom rukopisu iz X. st. bio je ovakav: Svećenik bi uzeo priliku sv. Kruha, učinio nad kaležom u kojem je obično vino tri puta znak križa i rekao: "*Kalež hvale i spasenja znamenuje se hostijom pomirenja za otpuštenje grijeha i za život vječni. Amin.*" U novijim rukopisima daje se riječima drugačije značenje: da sjedini, posveti i pretvori smjesu (vino i vodu) koja je u ovom kaležu, u spasonosnu krv samoga Krista, i Boga našega, na otpuštenje grijeha.

Konsignator je iza izvršenog pričešćivanja morao potrošiti sve darove. Nemoguće je ustanoviti da li je stariji običaj orošavanje ili konsignacija. Jedan Sirski Nomokanon, koga je objelodanio liturgista Codrington, opisuje motive zašto je uvedena konsignacija kaleža na slijedeći način: *Causa necesitatis consignationis calicis. Res in ecclesia sic se habuceset, fideles a beato Mar Severo petierunt ut communicarentur. Ipse autem, ut medicus sapiens canones transgredi noluit, neque fidelium praeces reppellere, statuit ut relinqerent aliquid ex oblatione, quae die Dominica perfecta fuerat ab eaque summerent. Cum autem oblatio absque calice, qui eam concomitetur, deficiens, est et si ex calice Diei Dominicae aliquid relinquunt, difficulter consevatur, aut forsitam corumpitur sic ordinaverunt: calicem nempe, quando volunt, consignent, ex oblatione quae perfecta fuit, quaemadmodum supra statutum est: oblatio vero quae remansit calice Die Dominica consecrato consignata sit, at calix iste carbone (particula) ex ipsa sumpto consignetur, et corpus ex hoc calice secunda vice non amplius consignetur.*

Novija liturgijska istraživanja otkrila su više takovih obreda konsignacije kod Jakobita za koja su mislili da nisu ništa drugo nego javna sv.

Pričest izvan liturgije. Tako je obred konsignacije prema Cod. Britan. 17128. iz X. st. izgledao ovako:

"Iza večernjice (lyhnikon), koja se završava čitanjem evanđelja, svećenik stojeći pred oltarom kadi i govori molitvu tzv. "*sedra*" a iza nje molitvu kadionu. Slijedi Simbol vjere i epikleza u kojoj se obraća na Boga Oca: "T*u Domine, dominatur omnium et rex gloriae, benedic et sanctifica, comple et perfice calieem hunc vino et aqua mistum et super mensam hanc mysticam positum, et uni eum vivifici corpori unigeniti Filii Tui, operatione sancti Tui Spiritus, facque eum sanguinem vivificum, sanguinem qui liberat animas et corpora, ut sit nobis et omnibus ex eo sumentibus in propitiationem delictorum et remissionem peccatorum…*" Slijedila je sama konsekracija: Svećenik bi prilikama sv. Kruha učinio znak sv. križa nad kaležem riječima: "*Calix gratiarum actionis consignatur in nomine Patris, Amen, et Filii, Amen, et Spiritus Sancti, in vitam saeculi saeculorum*", a zatim bi spustio sv. Kruh u kalež. Narod bi odgovorio: "*Amin*." Iza toga molitva Gospodnja i molitva (glavo) priklona, mirovni pozdrav i podizanje: "*Sveti pretposvećeni (darovi) svetima!*" Zatim sv. Pričest i zahvala. Na koncu još jedna (glavo) priklona molitva.

Prema navedenom obredu konsignacije uveo je antiohijski patrijarh Sever (512. - 518.) i konsekracija dodirom bila bi sirskog porijekla. Tako misli istočni liturgista Condrington. Pošto je Sever umro 538. god. drži se, da je ovaj običaj uveden u Siriji između 518. - 538. godine.

Ali običaj konsignacije ne mora biti izvorni sirski niti Severov. On je postojao i prije njega u Bizantu. Spomenuti već laodicejski sabor u svom 25. kanonu zabranjuje podđakonima blagoslivljati kalež: "*Hoti ou dei hiperetas artou didonai, oude poterion eulogein*." Što nije drugo nego obavljati obred konsignacije. Sever je tri godine (oko 508.) boravio u Carigradu pa nije isključeno da je upoznao taj obred i prenio ga u Siriju. Što nam se on sačuvao samo u sirskim liturgijskim spomenicima još nije dokaz i za njegovu sirsku originalnost.

Posvećenje dodirom od davnine je poznato u Bizantskoj crkvi. Neki predmet posvećen Bogu posjeduje u sebi posvetnu snagu (*hagiastike dinamis*) koja se dodirom može predati drugom neposvećenom predmetu tako, da isti postaje posvećen. Posebnu je u tome ulogu imao oltar. Čim bi ovaj bio posvećen stavljali bi se na nj razni predmeti namijenjeni euharistijskoj žrtvi: posuđe, koplje, pokrivala itd. Dodirom s oltarem bivaju posvećeni i nije potrebno da se ponovno blagoslove ili posvećuju. Stavljajući posvećeni antimension na neposvećeni oltar ovaj postaje posvećen, jer

antimension prenosi svoju posvetnu snagu na oltar i na darove, koji su prineseni na njemu. Još više to vrijedi za kalež i diskos te za pokrivala, koja se osim toga posvećuju i dodirom s presvetim Darovima.

Eulogija ili antidora kao ostatak kruha određenog za žrtvu postali su posvećeni na taj način, što su bili primaknuti konsekriranju prilikama iza pretvorbe. U predvečerje polaganja zavjeta donosili bi monasi svoje halji-ne i polagali ih na oltar, da bi postale blagoslovljene. Isto tako je narod donosio slike svećenicima da ih blagoslove, što bi oni činili stavljajući ih na oltar.

Negdje u početku XI. st. počinje se u Carigradu sumnjati u mogućnost konsekracije dodirom, pa se u Liturgiji prilike kruha orošavaju s konse-kriranim prilikama vina, ne bi li se na taj način sačuvala presv. Euharistija pod obim prilikama za sv. Pričest. Protiv takvog običaja ustao je patrijarh Mihajlo Cerularije (1043. - 1059.).

U svome Objašnjenju Liturgije pretposvećenih darova piše da se na Liturgiji svake nedjelje posta posvećuje određeni broj hljebova da bi se upotrijebili u slijedećem tjednu. Ovi pretposvećeni hljebovi, pravo tijelo Spasiteljevo, treba da je u rezervi bez da se orošava s ijednom kapi presve-te Krvi.

Dalje nastavlja: "*U danima kad je zabranjeno služiti punu Liturgiju, dono-se se na žrtvenik pretposvećeni hljebovi. Nad njima se ne izgovara konsekratorna molitva, svećenik samo moli da bude dostojan primiti sv. Darove. Prije pričesti đakoni dodiruju kaleže postavljene na žrtveniku. Mjesto obične formule: Ispuni Gospodine, govore: Blagoslovi Gospodine. Svećenik veli: Blagoslovljen neka bude Bog u sve vijeke. Pretposvećeni kruh je metnut u kalež, a vino u kaležu se pretva-ra u krv Kristovu i vjeruje se da se pretvara. Iza toga slijedi pričest*."

Drugi jedan patrijarh, čije ime nije utvrđeno, u pismu Pavlu Hypo-paofiju, biskupu galipoljskom (XI. st.) također kaže da sv. Kruh ima biti zatvoren (*en poksio*) i čuvan i ne smije se orošavati svetom Krvlju s razloga, što se vino posvećuje u momentu kad se djelić konsekriranog kruha stavi u kalež, na Liturgiji pretposvećenih darova. Isto to vrijedi i za pričest bo-lesnika. I za njih kaže isti pisac, ne treba ostavljati nakvašeni sv. hljeb, nego ako koji bolesnik treba da primi sv. pričest u bezliturgijskim dani-ma, neka se stavi djelić presv. Tijela u kalež sa nešto tekućine da bolesnik može potrošiti. "*Tekućina je posvećena dodirom sv. Kruha*."

Iako je na bizantijskom liturgičkom području koncem XII. st. bilo u praksi orošavanje prilika sv. Kruha, ipak se davala prednost posveti dodi-

rom, kako se vidi iz mišljenja patrijarha Mihajla Oxita (1143. - 1146.) Traktat o Liturgiji pretposvećenih darova, koji Alacije pripisuje Mihajlu Anhijalu (1169. - 1177.) pripada Mihajlu Oxitu.

Još u XIV. st. bizantinski pravnik Konstantin Hermenopul preporučuje da se ne orošavaju sv. Prilike kruha. Iz liturgijskih djela Simeona Solunskog (1410. - 1429.), razabiremo da je u XV. st. općenito ušlo u crkvenu praksu odlagati prilike kruha orošene sv. Krvlju. Kod Velikog ulaska na Liturgiji pretposvećenih darova "*uistinu je prisutan naš Spasitelj. Što se, naime, na diskosu unosi, presveto je tijelo s božanskom krvlju*", piše Simeon za Liturgiju pretposvećenih darova. Kruh je prinesen, žrtvovan, prikazan i božanskom krvlju sjedinjen. Još većma se to vidi, kod pričesti izvan Liturgije (popudbine). "*Uzmemo djelić pretposvećenoga kruha, kome pridodamo vina s vodom ili se često služimo samim životvornim kruhom, sjedinjenim s krvlju i tako se pričestimo"*.

S druge strane zadržana je i teorija o konsekraciji percontactum. Tako se prema Simeonu svećenik pričešćivao obim prilikama kruha i vina iz kaleža, a vjernici žličicom kao i u Liturgiji sv. Ivana Zlatoustoga. Ipak upada u oči razlika između Cerularija i njega. Cerularije upotrebljava izraz "*metaballethai*", a Simeon "*hagiazesthai*". I ako u Liturgiji pretposvećenih darova, kako kaže i sam naslov, oba izraza imaju jednako značenje, ipak se čini da Simeon pod izrazom hagiazesthai ne misli na pretvorbu per contactum. Tako navodi primjer, ako bi svećenik zaboravio uliti vino u kalež, pa primijeti to kod pričesti, treba da u tom slučaju ponovi molitvu od Velikog ulaska i uz zaziv Duha sv. vino blagoslovi (*sfragisai*). "Jer je očito", nastavlja Simeon, "*da se ne može potpuno pretvoriti u božansku krv Kristovu žrtveni prinos, pri kome nema molitava, i koji se ne znamenuju znakom sv. križa i kad nema zaziva Duha Svetog*." S tim u vezi "*Troje je*", veli on, "*potrebno, da bi bila savršena žrtva: prinos darova, molitva svećenika (pretvorba) i pečat Duha Svetoga*."

Slično drži Simeon da biva i sa česticama (*ai merides*), koje se stavljaju oko žrtvenog kruha (*Jaganjac - amnos*) u čast presv. Bogorodice, svetaca, za žive i mrtve. One se samo dodirom posvećuju, ali se ne pretvaraju ni u tijelo Kristovo ni u tijelo svetaca ni onda kad se stavljaju u kalež, dakle u konsekrirano sv. vino. Svećenik ima paziti, da ovim česticama ne bi pričešćivao vjernike, nego tijelom Gospodnjim (tj. Jaganjcem).

Simeon Solunski nije dosljedan. S jedne strane konsekracija ne može biti izvan Liturgije, a s druge strane opet hoće zadržati običaj "pretvorbe"

ili barem posvete dodirom. A da bi se to dalo lakše razumjeti pribjegava orošavanju "agneca". Presveta krv, naime, kojom su već bile orošene prilike sv. Kruha, prema mišljenju Simeona, proizvodi konsekraciju običnog vina dodirom, a ne samo konsekrirane prilike kruha.

Mišljenje o pretvorbi dodirom prema Simeonu Solunskom počinje se napuštati. Gabrijel Severos (1577. - 1617.) naučava već da nema konsekracije izvan Liturgije, prema tome se ni dodirom konsekriranih i nekonsekriranih čestica ne mogu ove konsekrirati.

Staroslavenski liturgikoni stoje na stanovištu Grčke crkve i zastupaju pretvorbu dodirom. U svojim rubrikama upućuju da se pričešćivanje ima vršiti kao i u Liturgiji sv. Ivana Zlatoustoga pod obje prilike.

Još je Petar Mogila u obim izdanjima svoga liturgikona od 1629. i 1639. zastupao mišljenje pretvorbe dodirom. Stoga propisuje da se kod Liturgije pretposvećenih darova svećenik i đakon pričešćuju i sa prilikama vina. No u kasnijim liturgijskim knjigama kao npr. Trebniku iz 1646. određuje da se kod pričešćivanja prilikom kruha reče "tijela i krvi" - iz razloga što je orošeno, a kod pričešćivanja vinom, da se ništa ne govori. Kad je patrijarh Joakim (1672. - 1690.) povjerio novo izdanje Hijeratikona monahu čudovskog samostana Eutimiju, ovaj je prihvatio misao Mogilinu iznesenu u Trebniku 1646. god. U isto vrijeme počelo se štampati novo izdanje Službenika, ali ovdje su redaktori ostali kod stare prakse pričešćivanja iz kaleža (Službenik je izišao g. 1676., a Pontifikal 1677.)

Godine 1780. pojavljuje se u nekim pravoslavnim liturgikonima "Izjavljenje", prema kome konsekrirana prilika posvećuje dodirom obično vino, ali ga ne pretvara, jer to mogu učiniti samo pretvorbene riječi. Izjavlenija nema ni Nikonov ni moskovski liturgikon iz 1670. god. Grčko izdanje euhologiona što ga je izdao u Rimu papa Benedikt sadržava orošavanje. Ali katolici Slaveni pod uplivom skolastike stali su na stanovište da su pod jednom prilikom i tijelo i krv Spasiteljeva pa orošavanje kao suvišno nisu prihvatili. Metropolita u Vilni, Ciprijan Žokovski prvi je priredio katoličko izdanje Liturgikona 1692. Svećenik se pričešćuje presv. Tijelom uz propisane riječi, a pričešćivanje iz kaleža bez riječi služi samo kao ablucija. On zabranjuje Mogilinu teoriju o orošavanju. Izdanje liturgikona u Počajevu 1740. zadržava upotrebu kaleža bez riječi kao Vilonsko ali već izdanje Počajevsko iz 1744. ne spominje pijenje iz kaleža. Rimsko izdanje od 1942. godine ostavilo je ovo mišljenje netaknuto.

Orošavanje i konsignacija bila je poznata i na zapadu. Reginum Prumski (+915.) navodi jedan zaključak sabora u Toursu, prema kome sv. popudbina ima biti orošena krvlju Kristovom. Sudeći po liturgičkim knjigama iz IX. st. izgleda da je običaj davati sv. popudbinu na ovaj način bio jako raširen, ali odlagati i čuvati presv. Euharistiju na način orošavanja na Zapadu nikad nije bilo prihvaćeno.

U IX. st. teoriju konsekracije dodirom zastupao je poznati liturgista Amalarije (780. - 850.) u svom Liber officialis, pišući: *Sanctificatur enim vinum non consecratum per sanctificatum panem*. I ako ju je 832. god. opozvao, ipak je u srednjem vijeku našlo njegovo mišljenje mnogo pristalica i ušlo u mnoge liturgičke knjige.

Amalarijevu teoriju podvrgli su kritici poznati skolastici, među njima Inocent III., Aleks Haleski, sv. Toma Akvinski, sv. Bonaventura itd., i kao znanstveno neodrživu otklonili. Odakle ovaj utjecaj iz Bizanta i Sirije na zapadu? Vjerojatno da je donešen u vrijeme kad su na Petrovoj stolici sjedili pape grčkog i sirskog porijekla između 678. - 752. godine. Možda za pape Konstantina I. (705. - 715.), koji je i sam bio Sirac, i osobno s carem Justinianom boravio na istoku u Nikomediji, a koji je pokušao prilagoditi i kanone Trulskog sabora zapadnoj disciplini. Ili je pak donio Amalarije Trierski (oko 816.), koji je također boravio 813. kao poslanik Karla Velikog u Bizantu.

SVETA PRIČEST IZVAN LITURGIJE

Privatna sveta Pričest

U smislu riječi Spasiteljevih: "*Ako ne budete jeli tijela Sina čovječega i pili krvi Njegove, nećete imati života u sebi*" (Iv. 6,53) tumačili su mnogi u duhovnom smislu i četvrtu prošnju očenaša: "*Kruh naš svagdašnji daj nam danas…*" "*Mi smo ove riječi*", piše Tertulijan, "*skloni razumjeti duhovno, jer je Krist naš kruh… moleći se za svagdašnji kruh, molimo da trajno prebivamo u Kristu i da se ne dijelimo od Njegova tijela.*" Sveta pričest je integralni dio euharističke žrtve i od nje u početku neodijeljena. No, trebalo je misliti na one članove crkve, koji "žele prebivati u Kristu", ali koji iz bilo kojeg razloga nisu mogli prisustvovati sv. žrtvi. Već sveti Justin piše da su đakoni takvima nosili sv. Pričest kući. Bili su to u prvom redu teški bolesnici. Već su pogani nosili dio žrtvenih darova svojim kućama kao zaštitu protiv bolesti. Da je tako bilo i kod kršćana vidimo iz Euhologija biskupa Serapiona: "*I neka svi koji učešćuju u Euharistiji, prime lijek života za ozdravljenje svake bolesti i za okrepljenje svakog napredovanja i kreposti, a ne za osudu.*" Već sv. Ignacije naziva presv. Euharistiju *farmakon athanasiae i antidotos tou me apothanein alla zen en Iesou Hristo.* Sabor Nicejski u svom 13. kanonu pozivao se na staro crkveno pravilo, prema kojemu bolesnici, bili oni vjernici ili pokajnici, ne smiju biti lišeni sv. popudbine. Njihova pričest temelji se na božanskom pravu (Iv. 6, 52, 55), koje su već apostoli proglasili i uveli. U prvo kršćansko vrijeme toliko se polagalo na to, da su i mnogi željeli sa sv. Pričesti rastati se s ovim svijetom. Zatim su bili utamničenici zbog vjere, ili koji zbog drugog razloga, osobito udaljenosti nisu mogli prisustvovati Liturgiji. Tertulijan piše ženi kršćanki: "*Zar neće čovjek (poganin) doznati, što ti uzimlješ tajno prije jela?*" A sv. Ciprijan pripovijeda, kako je iz jednoga kovčega u kome se čuvala presv. Euharistija, udario plamen, čim ga je otvorila neka nedostojna žena, koja je u vrijeme progonstva otpala bila od vjere, a htjela se pričestiti. Poznato je također, što pripovijeda sv. Dionizije Aleksandrijski (+264.), o jednom dječaku koji je za vrijeme Decijeva progonstva umirućem starcu nosio sv. Pričest. Isto tako i solunski biskup Dorotej 519. god. podijelio je punu košaru pričesti svojim vjernicima, sluteći da se zbog progonstva ne bi mogli pričestiti.

Napokon su i samostanci i pustinjaci, koji često nisu imali svećenika, bili prisiljeni sv. Pričest primati izvan Liturgije. Sv. Bazilije piše: "*Svi koji žive u pustinji, gdje nema svećenika, čuvaju sv. Pričest kod kuće i uzimaju je svojom*

*ruk*om." U Aleksandriji i Egiptu svaki laik najvećim dijelom ima pričest u svojoj kući i uzima ju kad god hoće. Anahoretima i stilitima bilo je zabranjeno služenje Liturgije, ali im se zato omogućavala sv. Pričest.

Prema riječima sv. Pavla: "*Kad god budete jeli kruh ovaj i pili kalež ovaj, smrt Gospodnju navještajte, dok ne dođe. Dakle, koji god bude nedostojno jeo kruh ovaj ili pio kalež Gospodnji, bit će kriv krvi i tijelu Gospodnjem. Zato neka čovjek ispituje sam sebe, pa tada neka od kruha onoga jede i neka pije. Jer tko nedostojno jede i pije, sud sebi jede i pije ne razlikujući tijela Gospodnjega"* (I. Kor. 11, 26-29). Potrebna je bila priprava. Iza nje slijedila je zahvala. Na temelju toga razvio se posebni obred privatne sv. Pričesti.

Iz liturgijskih spomenika doznajemo, da se najprije probudila vjera i pokajanje sa željom primiti tijelo Gospodnje a onda obavila zahvala. Najjednostavnije je uzeti, da se prije svakog primanja sv. Pričesti govorio *Oče naš*… To će biti najprimitivnija formula. Neki, kao J. H. Thibaut, vide u gl. 8. i 9. Didache najstariji trag takove privatne sv. Pričesti i prve početke Liturgije pretposvećenih darova.

Više o obredu privatne sv. Pričesti saznajemo iz životopisa blažene Marije Egipatske (+522.), što ga je napisao sv. Sofronije patrijarh jeruzalemski. Tu piše kako je starac Zosim posjetio bolesnicu u pustinji i donio joj sv. pričest i "*facit quod ei iussum est: et mitens in modico calice intemerati corporis portionom et pretiosi sanguinis Dei nostri Iesu Christi. Postulavit mulier ut sanctus diceret symbolum et sic dominicam inchoaret orationem. Et expleto Pater noster, sancta, sicut mos est, pacis osculum obtulit seniori; et sic vivifica mysteriorum suscipiens dona*…" Bolesnica je zatim podigla ruke k nebu i progovorila: "*Sad otpusti službenicu tvoju Gospode, po riječi Tvojoj s mirom, jer su vidjele oči moje spasenje tvoje*…" Gotovo čin privatne sv. Pričesti iza 9. časa s natpisom "*Eis ten metalepsin*" nalazimo u jednom sinajskom časoslovu br. 863. iz VIII. st. Časoslov je služio za upotrebu onih redovnika lavre sv. Save u Jeruzalemu, koji su po primjeru svojih učitelja Eutimija i Save odlazili u pustinju da tamo čine pokoru u molitvi i postu. U velikom postu svraćali bi u samostane samo nedjeljom. Tu su primali sv. Pričest, pribivali bogosluženjima i opet napustili samostane. Sobom bi uzimali pričesne darove, a pričešćivali se u ono isto vrijeme, kad se u njihovim samostanima dijelila sv. Pričest, a sigurno da su se pričešćivali i na isti način. U Lazarevu subotu vraćali bi se s palmama. Iz toga vremena dolazi ona poznata pjesma, tropar: "*Danas nas je skupila milost Svetoga Duha i svi uzevši Tvoj križ recimo: 'Blagoslovljen, koji dolazi u ime Gospodnje"*. Zauzećem

Palestine u VII. – IX., stoljeću nije im to više bilo moguće vršiti, pa su ostajali u samostanima.

Čin samopričesti prema spomenutom časoslovu izgledao je ovako: "*Spomeni se nas, Gospode, kad dođeš u kraljevstvo Tvoje. Blaženi siromašni duhom… (8 Blaženstava) Slava Ocu i Sinu i Svetome Duhu. Nebeski zbor slavi Te i govori: Svet, svet, svet, Gospod Sabaot, puna su nebesa i zemlja slave Tvoje. Pristupite k Njemu i prosvjetite se (*Ps. 33,6*)… Nebeski zbor… Slava Ocu… Simbol vjere… Oče naš… Gospode pomiluj (3 puta). Jedini sveti, jedini Gospod… Kušajte i vidite (*Ps. 33,9*) jer je Krist Gospod - aleluja… Blagoslivljat ću Gospoda u svako vrijeme (*Ps. 33, 2-3*)… Slava Ocu*." Molitva po pričesti: "*Primio sam tijelo Tvoje sveto i krv Tvoju časnu na oproštenja svih grijeha, kojima sam sagriješio protiv Tebe, jedini čovjekoljupče. Napuni usta moja hvalom, Gospode (*Ps. 70,8*), jedina si Ti hvala moja i spasi me. Neka bude ime Gospodnje blagoslovljeno*" (Ps 112, 2) Molitva pričesna: "*Zahvaljujem Ti, Gospode Bože naš, što si me udostojao da se pričestim Tvojim tajnama na oproštenje i očišćenje grijeha naših; udostoj nas da primimo i Tvoju milost sa svim svetima Tvojima u vijeke vjekova...*"

Usporedimo li izbliže ovaj čin samopričešćivanja sa starim Liturgijama, vidimo neke elemente uzete iz njih. Tako sa trokratnim *Gospode pomiluj* završava svećenik u Liturgiji sv. Marka molitvu prije ekfoneze: "*Sveto svetima*", dok u Liturgiji sv. Jakova izgovara narod iza "*Jedini sveti*". Sama eksklamacija "*Jedini sveti*" nalazi se u svim starim Liturgijama. Psalam: "*Kušajte i vidite*…" u vezi sa pričešću, dolazi već kod Origena. Aliluja spominje se u 5 mystag. katehezi sv. Ćirila i sv. Jakova. Pričesne molitve po svom sadržaju potpuno odgovaraju molitvama u Liturgiji sv. Jakoba, a druga je doslovno i prenesena. Psalam 112, 2: "*Neka bude ime Gospodnje blagoslovljeno*", nalazi se i u Liturgiji sv. Jakova kao i sv. Ivana Zlatoustoga.

Čin samopričesti zamjenjivao je na ovaj način i samu Liturgiju, pa se radi toga često nazivao i proleiturgija. Iz njega se razvio današnji Officium typicorum ili Typica (*Izobraziteljna*), a po vremenu kad se vršio naziva se i *Deipnon* - Objednica. Običaj samopričešća zadržao se u Grčkoj crkvi dosta dugo. Simeon Solunski svjedoči o samopričešću redovnika u njegovo vrijeme i dozvoljava, da se i svjetovnjaci "u velikoj opasnosti", na umoru, mogu pričestiti.

Samopričešće je prešlo i u slavensku crkvu, pa ga spominje i Trnovski patrijarh Eutimije (1375. -1395.), ali se malo razlikuje od naše današnje Objednice.

Sama, dakle, činjenica da se samopričest vršila u isto ono vrijeme i po mogućnosti na isti način, kad se obavljalo i svečano pričešćivanje u crkvi, dokazuje da se Liturgija pretposvećenih darova nije mogla razviti iz privatne pričesti, nego obratno, javna ili svečana pričest bila je uzorom privatnoj pričesti.

Javna sveta Pričest

Povjesničar Sokrat (+450.) piše u svojoj crkvenoj povijesti: "*U Aleksandriji u srijedu i petak se čita pismo i učitelj ga tumači i čitava se Liturgija vrši osim tajni. Ovaj je običaj aleksandrijske crkve star*". Zapis Sokratov doveden u vezu sa 49. kanonom sabora Laodicejskog može se smatrati prvim i najstarijim svjedočanstvom za javnu sv. Pričest i za Liturgiju pretposvećenih darova. Na bogosluženju, o kojem Sokrat govori, bio je izostavljen samo onaj dio, koji radi o tajni *par excellence* ili o pretvorbi, a to znači da je na svom mjestu ostalo čitanje sv. Pisma i propovijed te pričesni dio Liturgije. Kako se puna Liturgija služila pri svršetku posta, tako se i svečana pričest primala u prisutnosti naroda i svećenstva iza završenog posta, tj. iza 9. časa. Tada se započinjalo novo večernje bogoslužje - večernjica. I čim je izostao konsekratorni dio Liturgije, što će biti prirodnije nego da ova večernjica stupi na njegovo mjesto, pa da se sa pričesnim dijelom slije u jedan liturgijski čin. Tako je nastala Liturgija pretposvećenih darova. Ova nije drugo nego svečano primanje sv. Pričesti u večernjem bogosluženju. Glavna molitva u pričesnom dijelu pune Liturgije bila je Oče naš. On je ostao i dalje glavnom molitvom u Liturgiji pretposvećenih darova. K molitvi Gospodnjoj na raznim liturgijskim područjima pridošle su i druge molitve uzete iz već postojećih punih Liturgija. Na taj način svako liturgijsko područje uz svoju punu Liturgiju imalo je i Liturgiju pretposvećenih darova: Egipat, Carigrad, Antiohija i Jeruzalem, pripisujući je istim poznatim i zaslužnim muževima kojima se pripisivala i puna Liturgija. Tako u egipatskoj Liturgiji sv. Bazilija pričesna molitva nosi natpis: "*Apoton proegiasmenen tou apostolou Markou meta ten metalepsin ton hagion mysterion. Teleiothenta tes euergesias ta harismata…*" U istoj toj egipatskoj Liturgiji nalazi se i zaamvonska molitva sadašnje Liturgije pretposvećenih darova: "*Euhaten tessarokonta hemeron ton hagion nesteion*." Za Jeruzalem svjedoči *tes preegrasmenes Leitovrgeas tou hagiou Iakobou.* U Siriji je bila poznata Liturgija pretposvećenih darova pod imenom Ivana Zlatoustog, a kod Maronita sv. Petra.

Prve početke Liturgije pretposvećenih darova liturgista Thibaut dovodi u vezu sa večernjom pričesnom Liturgijom na Veliki četvrtak. Hodočasnica Eterija, naime, pripovijeda da su u Jeruzalemu u Veliki četvrtak služili dvije Liturgije: prva dnevna u 2 sata popodne, a druga iza zalaska sunca, tj. na početku Vigilije Velikog petka, na uspomenu Zadnje večere, a vršila se na Golgoti u svetištu sv. Križa - "post Crucem" i to samo jedanput godišnje. Izvještaj glasi: "*Octava auem hora iuxta consuetudinem ad martyrium coliget se omnis populus. Itaque ergo collecto omni populo aguntur quae agenda sunt; fit ipsa die oblatio ad martyrium et facitur missa hora forsitan decima… facta ergo missa Martyrii venitur post Crucem, dicitur ibi unus ymnus tantum, fit oratio et offeret episcopus ibi oblationem et communicant omnes. Excepta enim ipsa die una per totum annum nunquam offeritur post Crucem, nisi ipsa die tantum. Facta ergo ibi missa, itur ad Anastase, fit oratio; benedicuntur iuxta consuetudinem catecumeni et sic fideles oratio; benedicuntur iuxta consuetudinem catecumeni et sic fideles et fit missa*." S ovim izvještajem Eterije podudara se i armenski Lekcionar napisan između 464. - 468. godine, a izdan od F. C. Conybeara. I on spominje dvije Liturgije na Veliki četvrtak: jednu u Anastazi, a drugu pred Križem na Golgoti. Na ovim Liturgijama prisustvovali su samo vjernici, a ne katekumeni, jer se čitala poslanica i evanđelje, koje govori o ustanovljenju presv. Euharistije. (I. Kor. 11, 23-32) / (Mat. 25, 20-39).

Ako dovedemo ove izvještaje hodočasnica Eterije i armenskog Lekcionara u vezu s onim što piše Testamentum Domini u drugoj knjizi 11. glava, vidjet ćemo da je ova druga Liturgija Velikog četvrtka doista prešla u Liturgiju pretposvećenih darova. Thibeut nije to uočio. Tamo je, naime, zabilježeno bogosluženje, koje nosi sve oznake Liturgije pretposvećenih darova.

"*Feria quinta*" kaže se u Testamentum Domini, "*ultimas habdomadis paschae offeratur panis et calix et qui passus est pro eo, quod obtulit, ipse est qui accedit. Offeratur lucerna in templo a diacono, qui dicit "gratia Domini cum omnibus vobis" et omnis populus respondit "Et cum Spiritu tuo." Psalmos spirituales dicant pueruli, et cantica ad accensionem lucernae. Universus populus psallens voce consona respondeat: Alleluia.*

Nemo autem genua flectat, donec is, qui dicit disierit. Item si lectio legitur, vel doctrinae verbum profertur.

Quando itaque nomen Domini profertur, vel cetera alia, ut supra commemoratum fuit, nemo se incilinet, ingrediens reptans."

Prije prikazivanja darova vidimo da prethodi unošenje svjetla po đakonu uz pozdrav: "*Milost Gospoda našega sa svima vama*". Pri tome djeca pjevaju psalme i pjesme, a narod odgovara: "*Aleluja*". Slijedi čitanje sv. Pisma i propovijed. Za to vrijeme nije dozvoljeno kretanje ni klečanje. Zatim se prinosi kruh i čaša "*et qui passus est pro eo, quod obtulit, ipse est qui accedit*."

Sam izdavač Rahmani naziva ovo mjesto locus obscurus i ne daje mu komentara. Isto tako ne govori o njemu ni poznati tumač Rahmenijeva izdanja Liturgista P. Drews. No po Schermannu smisao ovih riječi bio bi sam Spasitelj, koji je trpio za žrtvu po njem prikazanu, pristupa. Posvećeni kao i za žrtveni prinos određeni elementi donose se. Zapravo se sam Gospod približava, a svećenik vrši ulogu prinosioca, kako to i vidimo u Liturgiji pretposvećenih darova. Vremenom je ova pretposvećena Liturgija prenesena na Veliki petak. Prvi spomenik, koji govori o pričesti izvan Liturgije na Veliki petak je Canonerion seu Ordo eccl. hierosolymitanae iz VII. st. sačuvan u đurđijanskom prijevodu. Iza poklona sv. Križa slijedi Liturgija pretposvećenih darova. Kad se ovaj prijenos mogao dogoditi? Na temelju činjenice, što je Armenska crkva jedina do danas na istoku zadržala Liturgiju na večer u Veliki četvrtak i nikada nije imala Liturgije pretposvećenih darova, zaključuje J. B. Thibaut, da se to moglo dogoditi iza sabora Kalcedonskoga 451. god. Armenska crkva, naime, iza ovoga sabora ljubomorno je čuvala svoje liturgijske tradicije i otklanjala sve novotarije.

Navedena dva spomenika govore nam doduše o večernjem bogoslužen ju (*Luhnikon*) kao pripravi za javnu pričest. O samom pričesnom djelu liturgije ne doznajemo iz njih skoro ništa. Više nam o tome kaže obred konsignacije kaleža sačuvan u Cod. Britan. 17128. iz X. st. kako ga je izdao Codrington i kako smo gore naveli.

Usporedimo li čin spomenute sirske konsignacije s našim pričesnim dijelom Liturgije pretposvećenih darova, vidimo da se u stvari potpuno podudaraju.

Pretposvećena liturgija:

Officium vespertinum
Liturgia cathecumenorum
Liturgia fidelium
Ingresus cum speciebus sacramentalibus

Oratio Dominica
Oratio inclinationis
Elevatio
Communio
Gratiarum actio
Oratio opisthambenos
Ordo consignationis
Post finum officii (vesperarum) sacerdos accedit ad altare et ponit incensum cum sedra conveniente et post sedram subiungit orationem.
Anaphora
Epiclesis consignationis
Benedictio
Consignatio
Oratio Dominica
Oratio Inclinationis
Elevatio
Communio
Gratiarum actio
Oratio inclinationis

Iz svega ovoga se razabire da Liturgija pretposvećenih darova nije samostalno ni homogeno bogosluženje, nego prigodno i sastavljeno prema potrebi od više već postojećih bogosluženja. Ona nije Liturgija u pravom smislu, nego samo jedan čin (*officium*).

Autor Liturgije pretposvećenih darova

Najstariji liturgikoni nazivaju Liturgiju pretposvećenih darova jednostavno "*He theia Leitourgia ton proegiasmenon*", ili u slavenskom prijevodu "*Božanstvenaja Liturgija preždeosvjaščenih*", a u Službeniku Varlaama novgorodskog (1193.) "Služba svjatago posta" (Cod. Syn, 343/603/N). Često se spajaju oba naziva u jedan "*Božestvennaja preždeosvjaščennaja služba svjatago posta*."

Kako je Liturgija pretposv. darova bila proširena u svim liturgičkim područjima Istočne crkve prirodno je, da ju je svaki kraj svojatao za sebe i pripisivao svojem velikanu.

Sv. Sofronije, parijarh jeruzalemski, (+645.) odnosno Pseudo-Sofronije (XIII. st.) piše: "*Sad je više od ostalih u upotrebi sv. služba Bazilija Velikog i Ivana Zlatoustog s Liturgijom pretposvećenih darova, za koju govore neki da je Jakova nazvanog brata Gospodnjeg, drugi da je Petrova, prvaka apostolskog, a drugi opet govore drugačije.*" Dok je, dakle, tradicija pripisivala autorstvo priznatih potpunih liturgija Baziliju i Ivanu Zlatoustom, dotle s Liturgijom pretposvećenih darova nisu bili na čisto tko je njezin autor. U svakom slučaju porijeklo su njezino izvodili iz vremena apostolskih. I doista, imamo liturgijskih spomenika koji govore da je u Egiptu postojala liturgija pretposvećenih darova sv. Marka, dok su liturgiju pretposvećenih darova sv. Jakova i sv. Ivana Zlatoustog izdali Brigthman i Codrington. Najčešće se pripisivala Liturgija sv. Baziliju Velikom. U svom reformatorskom liturgijskom radu sv. Bazilije sigurno nije mimoišao ni Liturgije pretposvećenih darova. U mnogim liturgičkim slavenskim spomenicima nosi naslov "*Božanstvenaja služba preždeosvjaščenaja svjatago Velikago Vasilija.*" A rukopis kazanski 710 veli, da ovu liturgiju "*stvori veliki Vasilij i vsi svjatitelji vselenija, prepodobni i bogonosni otci utverdiša siju prežesvjaščanuju službu prečastnimi darmi služiti i ništo tvoriti et običnih.*"

Niketas Stethatos, poznati polemista XI. st. branio je starinu ove Liturgije i njezin početak izvodio od apostolskih vremena. Pri tome se pozivao na Laodicejski i Trulski sabor: "*Primivši od otaca*", piše on, "*u subotu i nedjelju vršimo Liturgiju u treći čas, u koji je Duh Sveti sišao nad apostole i prinoseći žrtvu posvećujemo darove. Čuvajući dovoljan broj "Jaganjaca" (hostija) za cijeli tjedan iza čitanja proroka svršujemo molitve, koje je ustanovio sv. Bazilije Veliki, prenosimo darove s malog žrtvenika* (predloženja) *i molimo se nad njima… vršimo podizanje i govorimo: Pretposvećeni darovi svetima.*"

Carigradski patrijarh Mihajlo Oxites bio je mišljenja da je Liturgija pretposvećenih darova prvotno i prastaro bogoslužen poznato u Crkvi prije naših liturgijskih osnivača Ivana Zlatoustog i Bazilija Velikog ustanovljena na saboru Laodicejskom. Tako je sudio i poznati liturgičar Simeon Solunski u pismu Gabrijelu Pentapoljeskom: "*Liturgija pretposvećenih darova dolazi iz prvih vremena i od apostolskih nasljednika, kako svjedoče njezine molitve i pradavne predaje. A držimo da je ona doista bila uvedena od apostola i od početka određena redi samoga posta, da se naučimo tugovati a ne slaviti u vrijeme pokore i žalosti. Tako su odredili oci da ne budemo lišeni milosti, koju imamo iz primanja sv. tajni Kristovih.*" Kako se vidi Simeon je stvorio ovaj zaključak na temelju analize sastava same Liturgije i njezinih molitava. Čitanje Starog zavjeta bilo je na početku u svakoj Liturgiji apostolskog

vremena, kao i molitava za oglašene i prosvjetljene. Što su molitve bliže apostolskim vremenima to su sažetije i predmet im je što dostojnija sv. Pričest. Takve oznake ima molitva za vjerne poslije postavljanja sv. Darova i pred podizanjem.

Jedan latinski Missale iz XII. st. Cod. 443. u Colmaru naziva Liturgiju Pretposvećenih darova "Missa apostolorum". Osim sv. Baziliju, pripisuju neki rukopisi Liturgiju Pretposvećenih darova još i sv. Ivanu Zlatoustom, sv. Germanu, sv. Ćirilu Aleksandrijskom, sv. Sofroniju, Ivanu Postniku i sv. Epifaniju Kiparskom. I mnogi slavenski tekstovi nose ime sv. Epifanija. Kardinal Mai misli da to dolazi odatle, što je Teodor Anditski liturgista XII. st. u svom komentaru napisao: "*Iza bogorječitih apostola neki su između božanskih otaca slagali molitve, prinose i potpuno vršenje sv. Liturgije kao npr. slavni sv. Epifanije, Veliki Bazilije i božanski Zlatousti.*"

Jedini spomenik u Bizantu, koji Liturgiju pretposvećenih darova pripisuje sv. Grguru, rimskom papi bio je Nikifor, patrijarh carigradski u početku IX. st. (*De Liturgia vero praesanctificorum, quae opera est Gregorii reverendissimi nostri patris Papae Romani cui nomen Dialogus est, ter fieri in singulis sanctae quadragesimac septemanis definimus.*" (Pitra: Juris t. II. p. 321).

Ali od XVI. st. pa na dalje, Liturgija pretposvećenih darova općenito se pripisivala sv. Grguru, Dijalogu, papi rimskom (540. - 604.). U mnogim izdanjima grčkim i slavenskim čitamo: "*He theia Leitourgia tou en hagios patros hemon Gregoriu tou Dialogou etou ton proegiasmenon*", a u slavenskim: "*Liturgija iže vo svjatih Oca našego Grigorija Dvojeslova, a na koncu tropari u čast sv. Grgura.*"

Što je bilo razlogom, da se sv. Grguru najedanput počela pripisivati ova Liturgija, ne zna se. Thibaut drži, da je to učinjeno zbog toga, što je Grgur uveo u Liturgiju *Oče naš*.

Patrijarh Dositej u svojoj crkvenoj povijesti pokušao je dokazati, da je neispravno pripisivati Liturgiju pretposvećenih darova sv. Grguru Velikom. Grgur je, doduše, boravio kao papinski nuncij u Carigradu sedam godina, ali nije poznavao grčkog jezika, kako se vidi iz njegovih pisama. Legenda o Grgurevu autorstvu Litrugije pretposvećenih darova nastala je uslijed pogrešnog prepisivanja i tumačenja kasnijih Grgurovih rukopisa i životopisa. Suvremenici njegovi kao što su Sofronije Jeruzalemski i pisac Pashalne kronike ne znaju ništa o autorstvu Grgurevu. Oni govore o liturgiji kao bogoslužen ju iz davnih vremena. Focije patrijarh piše o Grguru opširno i s velikim oduševljenjem, te kaže samo da je napisao mnoge knji-

ge na latinskom jeziku, koje su ostale nepoznate u Grčkoj radi nepoznavanja jezika, i tek ih je papa Zaharije (741. - 752.) svojim prijevodom na grčki jezik učinio pristupačnim Istoku. Izlažući opširno životopis Grgurev, nigdje ne spominju liturgije. Niti u najstarijim životopisima kakav je npr. onaj iz X. st. ne nalazi se o tome ni riječi.

Kad je u XIV. st. pod uplivom hazihazma u Bizantu oživjela bogoslovska književnost, obogatila se i hagiologija novim sinaksarima (životopisima). U jednom takvom sinaksaru što ga navodi Gregorije Protosinkelos (XV. st.) piše: "*On (Grgur) je crkvi ostavio mnoga djela, koja su kasnije prevedena na grčki jezik… i kažu, da je odredio kod Rimljana da se služi puna (telelan) liturgija u posne dane što je kod njih (par autois) na snazi sve do danas*". I doista se u Latinskoj crkvi u Velikom postu služi puna Liturgija.

Sama riječ "*par autois*" ukazuje da se Romaius proteže na Rimljane, na rimski obred, a ne na Grke i grčki obred. Međutim, prigodom prepisivanja izostavljeno je u nekim rukopisima riječ "*teleian*", a pod "*Romaious*" razumjeli se Grci. Na taj način je izvještaj dobio drugi smisao: da je naime Grgur za Grke ustanovio liturgiju Velikog posta, koja je kod njih i danas na snazi. Ovo mišljenje je prešlo i u Rusiju i usvojeno je na Saboru tzv. Stoglav 1551. u VIII. glavi.

Poznati Bizantski pisac XVI. st. Maksim Marunije (1549. - 1602.) na temelju takvog sinaksara izložio je životopis Grgurev i napisao: "*Legousi de hoti autos ho hagios Gregorios en ekeinos, no nomethetesas legesthai para tois Romaiois leitourgian en taxis homerais tes nestaias hoper epikratei per autois heos tes semeron* (*kažu da je Grgur bio taj koji je naredio da se u dane posta kod Grka svršava Liturgija, što se kod njih održalo do današnjega dana*). Iza toga je ta teorija stalno ponavljana u štampanim crkvenim knjigama. U tipikosima koncem XVI. st. s početkom XVII. st. kod 12. ožujka, kad je dan sv. Grgura Velikog nailazimo na bilješku: *Sij Grigorij postavi preždeosvjaščenuju službu.*

Rimsko izdanje liturgikona iz 1942. god. ne spominje više Grgura Dvojeslova u Liturgiji pretposvećenih darova.

SASTAV LITURGIJE PRETPOSVEĆENIH DAROVA

Liturgija pretposvećenih darova nosi na sebi znakove triju bogosluženja:

1. Večernjice,
2. Liturgije katekumena i
3. Liturgije vjernih.

VEČERNJICA

Nekadašnji Lyhnikon

Čim je sabor Laodicejski zabranio u Velikom postu liturgiju osim nedjelje i subote, preostalo je još bogosluženje časova: trećeg, šestog i devetog; kao označeni u sv. Pismu.

Treći čas je bio posvećen molitvi, jer je Krist tada bio pribijen na križ i njegovo tijelo bilo je poput starozavjetnih "*panes propositionis*" Bogu prikazano. U šestom času Krist je visio na križu osamljen. U toj osami sjedinjujemo se molitvom s njime. U devetom času Krist je umro i njegovo srce bilo je probodeno. Ovime se završava post. K ovim trima molitvenim časovima spominje Tertulijan još i *ingressus lucis ae noctis*. Za njega su to *horae solemniores in orationibus divinis*. U predvečerje u 4 sata (*ingressus noctis*) obdržavalo se bogosluženje tzv. *Lyhnikon, Hesparinos, Večernica*, a vrlo rano je dobilo samostalan izgled. Spominju se vrlo stari liturgijski spomenici kao Peregrinatio Atheriae, Apostolske Ustanove i Testamentum Domini.

Prema riječima sv. Pavla: "*Govorite jedan s drugim u psalmima i himnima i pjesmama duhovnim, pjevajući i klikčući u srcu svojem Gospodinu*", bogosluženje prvih kršćanskih vremena odvijalo se u pjevanju (*asmatikos*), što označava već i samo ime psalmos. Zato se i ovo večernje bogosluženje također naziva *asmatikos esperinos*.

Ustrojstvo ovog večernjeg bogosluženja u vrijeme Tertulijana bilo je troantifono u čast Presvetog Trojstva. No broj psalama još nije bio točno određen, a prema Apostolskim konstitucijama psalmi su popraćeni molitvama. Za Palestinu i Mezopotamiju kaže Kasijan, da su od davnine određena tri psalma i molitva. Iz izvještaja hodočasnice Etarije razabiremo da

je u Jeruzalemu vladalo pjevno ustrojstvo - *asmatike akolouthia* - i da se večernjica sastojala od pjevanja himni i antifona te odgovarajućeg broja molitava. Obično trima psalmima ili antifonima odgovarale bi i tri molitve. Sadržaj psalama i molitava ravnao se prema mjestu, vremenu i svojstvu događaja, koji su se proslavljali. U Velikom tjednu molitve su se čitale klečeći. K ovim trima molitvama pridolazile bi još dvije: poklonstvena (*glavopoklona*) i otpusna. Iza psalama, prema sv. Ciprijanu, slijedilo je štivo iz Staroga i Novoga zavjeta i propovijed. U Velikom postu pak, čitala se knjiga Postanka, a u Velikom tjednu knjiga Jobova, a iza toga propovijed. K tome se dodavala najprije pjesma Simeonova: "*Sada otpuštaš slugu svoga*", kako bilježe Apostolske ustanove, a zatim pobožne pjesme privatnih ljudi. Sv. Bazilije spominje pjesmu "*Fos ilarion*". Molila se i molitva za katekumene, energumene i vjernike pa se opet završavala molitvama "glavopoklonom" i otpustom. Na taj način susrećemo pet molitava: 3 antifonalne, jednu poklonu i jednu otpusnu.

Jeruzalemski tipikon iz 1122. godine u kome se ogleda liturgijska starina još od V. stoljeća zabilježio je ovu vrst bogoslužena i naziva se devetim časom ili Liturgijom (*Honeraxio tes ennates egoun tes leitourgias*). Prema tom tipiku večernjica se sastoji od antifona s molitvama i ektenijama te zasebnih molitava za katekumene i vjernike. Bila je u uporabi sve do XIII. st. kad joj se gubi svaki trag. U najstarijim euhologionima sačuvale su se samo molitve koje su se čitale u vrijeme ovoga bogoslužena. Ali, upravo te molitve od velikog su značenja za poznavanje postanka i razvoja Liturgije pretposvećenih darova, jer je pet tih molitava ušlo u njezin današnji sastav. I to molitva: "*Gospode milosrdni i milostivi…*" (*Kirie eiktirmon kai elemon*), ušla je kao molitva prvog antifona. Molitva: "*Gospode ne prekori nas svojim gnjevom*" (*Kirie me to thymo sou elegeses hemas*) u drugi antifon. "*Gospode, Bože naš smiluj nam se griješnima*" (*Kirie he Theos hemon, mnestheti hemon*) u treći antifon. Molitva Maloga ulaska: "*Večer rano i podne*" (*Hesperas, kai proi, kai mesembias*) te molitva "srdačna": "*Gospode Bože naš, srdačnu molitvu ovu…*" preuzete su također doslovno u Liturgiju.

Simeon Solunski, liturgičar XV. st. opisao je "prema starom redu" izgled ove pjevane večernjice na slijedeći način: "*Blagosloveno carstvo…* Mirna i velika ektenija. Tri antifona. Večernje molitve antifona. Mali ulazak s molitvom: *Večer, rano i podne… Gospode k Tebi zavapih… Neka se uzdigne molitva moja…* s pripadajućim stihovima. Molitva za vjernike, kraljeve i svećenike.

Simeon ništa ne spominje o katekumenima, vjerojatno zato što su oni prisustvovali samo ako nije bilo Liturgije. Na to nas upozorava tipik Jeruzalemske crkve.

Pjesme u čast svetaca, kako ih nalazimo u današnjim crkvenim knjigama (*Triodima i Minejama*) nepoznate su u starim Liturgijama pretposvećenih darova, jer praznovanje sveca nije bilo dozvoljeno u Velikom postu, nego se ovo praznovanje prema kanonisti Teodoru Balzamonu prenosilo na tjedan prije nedjelje siropusne.

Današnji večernji dio Liturgije obuhvaća liturgijske radnje, molitve i pjesme do "dvostrukih" prosba (*suguba ektenija*). Liturgijske su radnje bliže i daljnje. Među ove posljednje spada pripremanje kruha, koji se u nedjelju prije toga konsekrira, odlaže i čuva do vremena kada se vrši Liturgija pretposvećenih darova. A među bližnje brojimo oblačenje. Iza tih radnji u večernjem dijelu vidimo veliku ekteniju, tri antifona s tri molitve, pripremanje sv. darova, mali ulazak s molitvom, čitanje sv. Pisma Staroga zavjeta, pjevanje psalma 140 i (ponekad) čitanje evanđelja.

Pripremne liturgijske radnje

Na početku liturgije stavljeno je Uputstvo, u kojem se propisuju neke pripremne radnje. Ono je kasnijega porijekla, a nikako nije starije od XIII. stoljeća. Tako prema tom Uputstvu na proskomidiji u nedjeljnoj Liturgiji ima se uzeti toliko "agnečih" prosfora, koliko će se tijekom tjedna služiti pretposvećenih Liturgija. Svaki "jaganjac" se ima pojedinačno izrezati i pojedinačno staviti na diskos, jedan do drugoga ili jedan na drugoga, izgovarajući kod svakoga riječi žrtvovanja iz Is. 53,78 te Iv. 19,34,35. Ulijeva se vino i voda kao obično. Epikleza se mora izgovarati u jednini. Podizanje prije pričesti se mora vršiti sa svim agnecima najedanput, a lomi se samo prvi i meće u čašu po običaju. Drugi se stavljaju u artoforij. Molitve i pričest se vrše kao obično. Kako smo već prije spomenuli, euhologion Benedikta XIV., kao i ostali grčko-slavenski liturgikoni poznaju orošavanje tijela Kristova. Prije nego će se posvećeni ili konsekrirani kruhovi odložiti u artoforij, svećenik žličicom uzima iz kaleža nekoliko kapi presvete Krvi i njome orosi ona mjesta na svetom Kruhu koja su označena križem. Tako bi se htjelo i formalno sačuvati dvojstvo prilika.

Pred samom Liturgijom pretposvećenih darova mole se u epitrahilu časovi 3., 6. i 9. te Objednica tj. Officium typicorum. Zatim slijedi oblačenje

u potpuno liturgijsko odijelo. Pri tome se svaki komad cjeluje i blagoslivlje znakom sv. Križa te pri svakom komadu izgovaraju samo riječi: "*Gospodu se pomolimo*." Svećenik otvori carska vrata i čini otpust spominjući sveca hrama i dana. Time je završena priprava za Liturgiju pretposvećenih darova.

U ovom pripravnom dijelu u starijim liturgikonima vladala je velika razlika, kako u vršenju molitava tako i pri oblačenju svećenika. Liturgikon Petra Mogile iz 1639. godine propisuje čitati uvodnu molitvu iz obične Liturgije: "*Gospode, pruži ruku svoju s visina svetoga prebivališta svoga* (Ps. 143,7) *i ukrijepi me za predstojeću službu Tvoju, da neosuđeno predstanem strašnom prestolu Tvome i završim beskrvni sveti čin, jer je Tvoja sila i slava u vijeke vjekova Amin*. (Mt. 6,13)" Zatim iza oblačenja završava svećenik pred žrtvenikom pristupnu molitvu iz Liturgije sv. Ivana Zlatoustog, tj. "*Care nebeski*" sa tri poklona uz riječi: "*Slava na visinama Bogu i na zemlji mir, među ljudima dobre volje. Gospode, usta moja otvori*."

Prema K. Nikoljskom, svećenik završava na koncu 9. časa sve pristupne molitve pred ikonostasom iz pune Liturgije.

Morellijevo izdanje Litrugije pretposvećenih darova (XVI. st.) ima opširne rubrike, prema kojima svećenik i đakon dok ulaze i oblače se, izgovaraju iste molitve kao i kod Liturgije sv. Ivana Zlatoustoga. Slično i slavenski kodeksi propisuju oblačenje: "*Glagoljušče nad nimi, jaže po običaju*."

Početak Liturgije

Samu Liturgiju započinje svećenik stojeći pred žrtvenikom na isti način kako započinje i punu Liturgiju, tj. sa uzglasom: "*Blagoslovljeno carstvo Oca i Sina i Svetoga Duha, sada i vazda i u vijeke vjekova*."

Narod: "*Amin*". Obično počelo i psalam 103.

Sv. Teodor Studita u svome tumačenju kaže da svećenik ne započinje Liturgiju pretposvećenih darova sa "*Blagosloveno carstvo*", što je znak pobjede i dostojanstva, nego sa: "*Blagosloven Bog naš*", kao izraz skromnosti i skrušenosti. I u mnogim sredovječnim kodeksima započinje se Liturgija sa "*Blagosloven Bog naš*". Međutim, Simeon Solunski tvrdi obratno, jer da se riječima "*Blagosloveno Carstvo*" izražava božansko jedinstvo vlasti i naravi u Presvetom Trojstvu, a "*Blagosloven Bog naš*" da više priliči Starom zavjetu.

Za vrijeme psalma 103. svećenik pred carskim vratima moli večernje molitve. Prema današnjem običaju, svećenik ima osam večernjih molitava

od kojih se pet mole za vrijeme čitanja psalama, a tri u vrijeme antifona. Međutim, u starim spomenicima nema određenog broja, a sv. Teodor Studita govori samo općenito o čitanju večernjih molitava, ne navodeći broja. Drugi rukopisi spominju one tri molitve, koje dolaze kod antifona ili molitvu: "*Blagoslovljen jesi Gospode Bože svedržitelju, koji poznaješ um čovječji i znaš što trebam…*", koje molitve nema u današnjim liturgikonima ali je nekad zauzimala peto mjesto. U štampanim mletačkim liturgikonima čitale su se sve molitve. U Barber. spisku propisane su samo dvije: prva i druga, dok u Grottaferatskom samo jedna i to druga. Po svoj prilici današnji izgled je dobila večernjica u samostanu Studion prigodom opće reforme bogoslužja u VIII. stoljeću.

Velika ektenija

Kad se završi psalam, đakon govori Veliku ili Mirnu ekteniju, završavajući je uzglasom: "*Jer Tebi priliči svaka slava, čast i poklon*"…

Štioc čita 18. katizmu psaltira sa 15 psalama (gradualni psalmi 119-133) u tri antifone po pet psalama završavajući s aliluja. Za vrijeme svake antifone moli svećenik po jednu večernju molitvu redom, počevši od prve. Između antifona umeće malu ekteniju s pripadnim uzglasom, kako odgovara prvotnoj konstrukciji antifona. U samom početku bili su u upotrebi "psalmi lucernares" (*večernji psalmi*) 12, 129 i 140. Atenski psaltir br. 7/67 iz X. st. bilježi psalme 120, 140 i 112 kao večernje psalme. Uređenje psaltirskog kanona pripisuje Pitra Eusebiju Cezarijskom.

"Proskomidija" Pretposvećenih darova

Čim se započne čitati prva antifona (Ps. 119-123), svećenik odlaže evanđelje i razvija "antimins", donosi s malog žrtvenika (*proskomidion*) diskos i stavlja ga na antimins. Pobožno i sa strahopoštovanjem uzima sv. Tijelo iz artoforija, koje se obično nalazi na velikom žrtveniku i stavlja ga na diskos. Okadivši ga i poklonivši se do zemlje sv. Tajnama, meće svećenik diskos na svoju glavu, a đakon sa svijećom i kadionicom prenosi ih na mali žrtvenik. Šuteći, ulijeva u kalež vino i vodu kao obično na Liturgiji. Pokrivši i okadivši Presveto, kaže: "*Po molitvama svetih otaca naših, Gospode Isuse Kriste, Bože naš, pomiluj nas.*"

Pod uplivom razvoja proskomidije u punim Liturgijama u VIII. stoljeću Liturgija pretposvećenih darova pokazuje i neke tragove ovog upli-

va. "Proskomidija" Liturgije pretposvećenih darova prema raznim spomenicima izgledala je ovako: svećenik, stavljajući sv. Kruh na diskos govorio bi: "*Vjerujem i ispovijedam, da si Ti uistinu Sin Boga živoga*." Ulijevajući vodu i vino: "*Krv i voda izvorom su našega spasenja, svagda, sada, vazda i u vijeke vjekova*." (Ili: "*Jedan od vojnika kopljem njegovo rebro probode i odmah iziđe krv i voda, vidjevši svjedoči i istinito je njegovo svjedočanstvo*". Pokrivanje diskosa i kaleža izvršilo se u šutnji. Zatim đakon: "O *predloženim časnim darovima Gospodu se pomolimo*." Svećenik moli prinosnu molitvu. Ova molitva je bila prije različita. Sačuvalo nam se više vrsta. Među najstarije spada ona Cod. Voskrs. 32. iz XI. st. a glasi: "*Gospode, Bože naš, koji si nam pokazao ovu veliku tajnu spasenja, udostoj nas, da Ti prinesemo žrtvu pretposvećenu u slavu i hvalu Krista Tvoga. Jer se sveti i proslavlja prečasno i velelijepo ime Tvoje*." Ili: "*Gospode, Bože naš, stvoritelju svih koji si nas uveo u prečasne ove dane, udostoj se…*" itd. Ili napokon: "*Gospode, Bože naš, pošalji nam jakost sa svetih Tvojih visina i okrijepi nas, da Ti prinesemo žrtvu beskrvnu, žrtvu pretposvećenu u slavu i hvalu Krista Tvoga…*"

Reforma Filotejeva u XVI. st. ukinula je proskomidiji molitve na ovoj Liturgiji. Tako grčki rukopis Cod. synod 281. donoseći ovu Liturgiju veli "*Euho tes protheeseos ou genetai* " tako isto i staroslavenski prijevod Filotejeva ustava.

Završivši antifone narod pjeva večernji psalam 140. s pripadajućim stihovima (stiheira), tj. pjesme s mnogo stihova. Nekad su se i sve pjesničke knjige Staroga zavjeta zvale stihirama, npr. psalmi i knjiga Job. Danas se tako zovu pjesme sv. crkvenih muževa, koje se pjevaju među stihovima nekoga psalma. Na Liturgiji pretposvećenih darova postoji 10 takvih stihira, samo u srijedu 5. nedjelje posta ima ih 29. Posljednja stihira ispjevana je u čast Presvete Bogorodice. Za vrijeme ove posljednje svećenik i đakon čine tzv. *eisodos mikra* – mali ulazak.

Mali ulazak

Eisodos mikra zove se tako zato što su đakoni u stara kršćanska vremena poslije završenih antifona išli u pastoforije i svečano donosili evanđelje na čitanje. Ovaj "Mali ulazak" imao je nadomjestiti ulazak biskupa i klera kojim je bogoslužje započinjalo. Iza pročitanog evanđelja, a iza molitve za katekumene, opet su išli u pastoforije da donesu žrtvene darove na veliki žrtvenik. Kod Liturgije pretposvećenih darova bio je to konsekri-

rani sv. Kruh. Ovaj donos žrtvenih darova obavljao se vrlo svečano, pa se zvao Veliki ulazak – *Eisodos megale*. Kasnije se velikom i malom ulasku dalo simboličko značenje tako da je Mali ulazak značio Spasiteljev silazak na zemlju radi propovijedanja evanđelja, a Veliki ulazak označavao je njegov svečani ulazak u Jeruzalem, gdje je imao pretrpjeti muke i smrt. Mali ulazak se vrši obično bez evanđelja uz molitvu: "*Večer, rano, podne*…", dok se sa evanđeljem vrši u dane kad se ono čita, tj. na 24. II., 9. III. i u Velikom tjednu. Đakon ili svećenik kaže: "*Premudrost stanite pozorno*!" Narod odgovara pjesmom mučenika: "Anthethogena", koju je dopunio sv. Sofronije (633. – 698.).

"*Tiha svjetlosti svete slave*
besmrtnoga, svetoga,
blaženoga, Isuse Kriste!
Dostojan jesi da budeš hvaljen
na sva vremena, od svetaca,
Sine Božji, životodavče!
Zato te slavi svijet
Dočekav zalazak sunca
vidjevši svjetlost večernju
slavimo Oca i Sina
i Svetoga Duha, Boga."

Prema Liturgikonu iz 1961. završava đakon ulaznu molitvu sa "Amin", pa se ponavlja dijalog kod maloga ulaska između svećenika i đakona, koji se nalazi i u punim Liturgijama. Mjesto eksklamacije "*Sofia, orthoi – premudrost, stanite prosto*", svećenik bi rekao: "*Fos hilarion – tiha svjetlost*" itd., a pjevači bi produžili. Ima i takvih liturgikona koji određuju da se ulazna molitva moli u vrijeme psalma 140., dok se na ulasku ima govoriti molitva: "*Dobri čovjekoljupče, Care, koji si sve blagoslovio, molim te usrdno skrušenim srcem*" ili "*Bože, Bože naš, koji si nam pokazao veliku tajnu spasenja*" i osim toga: "*Blagosloven hod u Kristu istinitom Bogu našem svagda, sada i uvijek*." Cod. Crypt. ima: "*Ulazak u Tvoje očistilište, Kriste Bože naš, izvolio si biti čist od svake slaboće i lukave savjesti, udostoj se da se naša molitva vine kao kadilo pred Tobom, po molitvama Bogorodice i uvijek Djevice Marije i svih svetih Tvojih*." Mali ulazak spominje najprije sv. Maksim Ispovjednik i naziva ga "*He prote eisodos*", a vršio se od narteksa. Bio je to zapravo početak Liturgije.

Čitanje starozavjetnih knjiga

Iza malog ulaska čitaju se paremije. Tako se zovu ulomci iz starozavjetnih knjiga, koji se uzimaju na večernjem bogosluženju. To su knjige Postanka i Salamonovih priča. Ulomci su tako raspoređeni da se tijekom Velikog posta pročitaju obadvije knjige, tj. do petka pred Cvjetnom nedjeljom. Između čitanja dvaju paremija, na poziv đakona: "Budimo pozorni", svećenik s gorućom svijećom i kadionicom u rukama pozdravlja vjernike riječima: "*Premudrost, prosti, svjetlo Kristovo prosvjećuje sve*." Ovaj se obred može objasniti na više načina. Jedni ga tumače historijski i misle da je bio namijenjen katekumenima, koji su se u postu pripremali za krštenje. Stoga im Crkva na ovoj Liturgiji prije nego će ih preporoditi "vodom i duhom" doziva u pamet "*svjetlo Kristovo, koje prosvjetljuje svakoga čovjeka što dolazi na svijet*." U starim liturgikonima ovaj se obred upotrebljavao od polovice Četrdesetnice i to srijedom i petkom, kad su se započinjale posebne molitve za katekumene, a vršio ih je đakon. Prema liturgikonu Varlaama Hutinskoga, ove riječi govorio bi đakon. Teodor Studita ne spominje ovoga obreda. Katekumeni (*prosvjetljeni, fotizomenoi*) prije izlaska iz crkve bili bi blagoslovljeni gorućom svijećom.

Drugi vide simboličko značenje. Ovaj, naime, pozdrav bio je između dva starozavjetna čitanja. Prema Simeonu Solunskom u hramu su se tada palile svijeće. "*Ovo nas opominje*" veli on "*da nam je u punini vremena u tijelu zasjalo pravo svjetlo, Isus Krist, i napunilo zemlju svjetlom svoje milosti. Stoga se čita na koncu Večernje: "Jer Ti si prosvjetljenje naše, Kriste Bože naš*".

Paljenje svjetla biva poslije čitanja knjige Postanka, a prije Salomonovih priča, jer postanak propovijeda što se dogodilo s početka stvorenja i pada Adamova, a priče Salamonove kao u zagonetki poučavaju o Sinu Božjem i opominju one, koji su po njemu posinjeni. Samoga Sina nazivlje Mudrošću, koji „*svojim presvetim Tijelom i čašom Krvi sve nahrani i sve napaja, te im postaje svjetlo, što osvjetljuje sve nebesko i zemaljsko*."

Opravdanost simboličkog tumačenja potvrđuje još i to što đakon, prije nego što izađe iz oltara, pristupa k svećeniku ili k biskupu i veli mu: "*Blagoslovi, gospodaru, svjetlo*." A biskup ili svećenik blagoslivljajući kaže: "*Jer si ti naše prosvjetljenje, Kriste, Bože naš, u svako vrijeme…*" I tako prije čitanja Salamonovih priča izlazi đakon. Ovaj simbolizam osnovan je na praktičnoj potrebi paljenja svijeća u nastajućem mraku. Ima ih, koji drže, da se ovaj pozdrav upotrebljava u zamjenu za čitanje evanđelja, koje se u Liturgiji pretposvećenih darova nije vršilo, bar ne prije vremena Simeona Solunskoga.

Pjevanje psalma 140.

Središte cijelog večernjeg bogosluženja - večernjice, bio je psalam 140. Današnji liturgikon propisuje da ga pjeva štioc ili svećenik, ali prema tumačenju sv. Teodora Studite bila je to dužnost svećenika. "*Po čitanju sv. Pisma*", veli Teodor, "*pjeva Neka se vine molitva moja, sa pripadajućim stihovima kod čega braća kleče.*" Za vrijeme pjevanja carska su vrata zatvorena. Iza toga slijedila je "dvostruka ektenija". Kako je ova ektenija došla ovamo, do sada još nije objašnjeno. U vrijeme sv. Ivana Zlatoustoga, kao i prije njega, nije je bilo, nego su iza propovijedi odmah slijedile molitve za katekumene. U XV. st. prema Cod. Synod. 281 pridodana je ovoj ekteniji i jedna prošnja za mrtve: "*Još se pomolimo za pokoj duša nezaboravnih utemeljitelja svetoga ovog hrama*". Iz toga slijedi da je u Grčkoj bio običaj Liturgiju predposvećenih darova prikazivati za pokojnike. S uzglasom dvostruke ektenije završio se prvi ili večernji dio Liturgije pretposvećenih darova.

LITURGIJA KATEKUMENA

Drugi dio Liturgije pretposvećenih darova zove se Liturgija katekumena. Analogno je to prema Liturgiji sv. Ivana Zlatoustog i Bazilija Velikog. U njen sastav ulaze prošnje i molitve za katekumene, da bi ih Bog prosvjetlio u vjeri i po krštenju pribrojio svome stadu, sv. Crkvi. Završava se pozivom katekumena da napuste crkvu. U instituciji katekumena, koja je organizirana već krajem II. st. vidimo dva razreda katekumena: Slušaoce (*akroomenoi*) i prosvjetljene (*fotizomenoi*). Jedni su tek pristupili, drugi su već savršeniji.

Tko je želio postati kršćaninom imao se obratiti na nekog člana kršćanske općine, koji ga je predveo svećeniku ili biskupu. Oni bi se najprije uvjerili o iskrenoj nakani kandidata, a onda bi ga uputili na pouku u kršćanskim istinama, koju su vršili "doctores", pojedinačno ili zajednički pune tri godine. Ovo vrijeme se moglo prema prilikama skratiti ili produljiti. Katekumeni su smatrani pripadnicima kršćanske zajednice i imali su svoja posebna prava. Njima je bilo rezervirano mjesto na kršćanskim sastancima, za njih se molilo i na njih se polagalo ruke. Njihova obuka bila je ograničena na sv. Pismo Staroga Zavjeta i poznavanje kršćanskih pjesama. Kršćanske istine tumačene su im tipološki. Molitve koje su se vršile nad katekumenima, a koje su ubilježene u Apostolskim ustanovama 6, 8 u bitnom se podudaraju s onima koje se i danas nalaze u Liturgijama sv.

Ivana Zlatoustoga ili sv. Jakova. Po ovim molitvama za katekumene čitavi didaktički dio Liturgije dobio je ime "Liturgija katekumena". Kad su bili dovoljno poučeni, podvrgavali su se ispitu, pa ako je taj bio povoljan, upućivali su se na temeljitiju pouku i upisivali su se u registar Crkve. Bilo je to na početku Velikog posta. "*Ecce pasha, da nomen ad baptizmum*", veli sv. Augustin. Druge nedjelje u korizmi biskup je svečano pozvao katekumene, da marljivo posjećuju pouke. Takvi bi obično bili kršteni na Veliku subotu ili na Duhove. Prema Laodicejskom saboru (can. 45.), zabranjeno je bilo upisivanje iza druge nedjelje posta. Upisani su se zvali "prosvjetljeni" *fotizomenoi, baptizomenoi, melon baptizesthai, fotithesomenoi*, na zapadu elekti ili *competentes*. Iznimno u Jeruzalemu *electi pistoi*. Poslije službenog upisa "prosvjetljeni" su bili dužni svaki dan prisustvovati bogosluženju, na kojem se vršio exorcizam, polaganje ruku i pouke katekumena. Katekumenima prve vrste nije bilo dozvoljeno pristupiti. Prema izvještaju hodočasnice Eterije, biskup bi ukratko prolazio sv. Pismo "*primum exponens carnaliter et sic illud solvens spiritualiter*", zatim o uskrsnuću, o vjeri, a u trećem tjednu tumačio bi i predavao simbol vjere. U Velikom tjednu biskup bi ih svečano ispitivao o svim istinama sadržanima u simbolu vjere. (Can. 46. Laod. sabora) O sakramentima bili su tek poslije krštenja poučeni, po uskrsnuću. Pouka bi trajala tri sata, i to od prvog do trećeg časa (od 6 do 9 sati ujutro). Zatim bi biskup praćen narodom krenuo u crkvu Anastasis, gdje se vršilo bogoslužje trećeg časa i tamo bi se završilo blagoslovom i molitvom katekumena (prema 19. kan. Laodicejskog sabora). Na taj se način stopila pouka "prosvjetljenih" s obredom 3. časa.

Iz obrednika cara Konstantina Porfirogeneta doznajemo da se ova pouka u Bizantu proslavljala veoma svečano i u prisutnosti samoga cara na Veliki petak, a iza toga slijedio je oficij, tzv. Tritekti, kome danas više nema traga u crkvenim knjigama. No, zahvaljujući Simeonu Solunskom, bizantskom liturgičaru XV. st. sačuvao nam se ovaj oficij u njegovom djelu "Peri theias proseuxes". U njemu se obrazuje današnja Liturgija katekumena sa svoja tri dijela: uvodnom mirnom ektenijom troantifonialnom sastavu, malim inroitusom s didaktičkim dijelom te molitvama za katekumene, prosvjetljene i vjernike, poslije čega dolazi otpust. Red molitava i njihov sadržaj se podudaraju. Kad se zna da pouke katekumena padaju u nekako isto vrijeme, sva je vjerojatnost da u Tritektama Simeona Solunskog imamo sačuvano bogosluženje katekumena najstarijih vremena.

Kao samostalan oficij Tritekti su se mogli pripojiti svakom bogoslužju, osobito didaktičkom dijelu Liturgije. Drezdenski rukopis br. 140 iz XI.

st. pokazuje na primjer jedno takvo spajanje Tritekta sa Liturgijom pretposvećenih darova. Pošto je katekumenat prestao već u V. stoljeću to su Tritekti ostali samo kao spomenik rane kršćanske prošlosti. Triekti (oficij katekumena) spojili su se sa starokršćanskom večernjicom ili *Lykuikonom*. Za slavenske apostole Ćirila i Metodija nisu imali praktične vrijednosti, pa ih u staroslavenskim crkvenim knjigama nema.

Današnja Liturgija predposvećenih darova sačuvala je uspomenu na obje vrste katekumena sa dvije ektenije i dvije molitve. Prva nosi naslov "*Euhe katehoomenon*" i namijenjena je slušaocima, a druga "*Pros to hagion fotisma cutrepizomenon*" - prosvjetljenima. Ova posljednja govori se od srijede četvrte nedjelje Velikog posta do Velike srijede. Kao posebnost Liturgije predposvećenih darova ne bi trebala ulaziti u druge liturgije. Međutim, postoje grčki i staroslavenski liturgikoni, među njima i Božidara Vukovića iz 1518. godine, koji traže da se ova ektenija i molitva za "prosvjetljene" unese i u liturgiju sv. Ivana Zlatoustoga i Bazilija Velikoga.

LITURGIJA VJERNIH

Treći dio Liturgije pretposvećenih darova obuhvaća molitve za vjerne, veliki ulazak (*introitus*), sv. Pričest i zahvalne molitve.

a) Molitve za vjerne postoje u svim Liturgijama, pa su preuzete i u Liturgiju pretposvećenih darova, ali njihov broj nije uvijek bio jednak. Sabor Laodicejski u 19. pravilu propisivao je tri molitve. Prva se čitala tiho, a dvije druge glasno. Pošto su mnogi u toj tihoj molitvi od Boga tražili štošta, što je protivno duhu Kristovu, zato se ona vremenom pretvorila u veliku ekteniju, a ostale su samo dvije. Cod. Synod. 280. zabilježio je i treću molitvu, ali je dodao, prema nekim tvrdnjama, i ovu molitvu. Ta molitva glasi ovako: "*Bože, posjetio si nas milošću i milosrđem i dao si, Gospode, nama, skromnim i nedostojnim svojim slugama, smjelosti da predstanemo kod svetog Tvog žrtvenika i prinesemo Ti ovu misaonu i beskrvnu službu za naše grijehe. Pogledaj na mene nedostojna slugu svoga i ispravi moje prestupke milosrđem svojim. Očisti usta moja i srce od svake nečistoće tijela i duha te silom Svetoga Duha učini me sposobnim za službu ovu i po dobroti Tvojoj primi mene, koji se približavam svetom žrtveniku Tvome. Izvoli, Gospode, primiti darove ove, prinesene našim rukama, dolazeći u susret mojim slabostima i ne odrini me od lica Tvoga i ne gnušaj se od nevrijednosti moje, nego me pomiluj po velikoj milosti Tvojoj. Prezri bezakonje moje da neosuđeno stanem pred licem slave Tvoje i dostojan budem zaštite jedinorođenoga Sina Tvojega i da ne postanem nedostojnim*

i griješnim slugom. Da, Gospodaru i Gospode presilni, usliši molitvu moju, jer si Ti, koji činiš sve u svima i od Tebe svi tražimo pomoć."

Usporedimo li ovu molitvu s molitvama u drugim Liturgijama, vidimo neobičnu sličnost na primjer s molitvama u Liturgiji sv. Jakova, pod naslovom *Tes proskomides tou Iakobou*, i sa aleksandrijskom Liturgijom sv. Grgura Bogoslova.

b) Veliki ulazak. Molitve za vjerne odijeljene su među sobom malim ektenijama. Druga završava uzglasom: "*Po daru Krista Tvoga, s kojim si blagoslovljen, s Presvetim, dobrim i životvornim Tvojim Duhom, sada, vazda i u vijeke vjekova.*" Narod, poslije "*Amin*", pjeva: "*Sada nebeske sile s nama nevidljivo služe, jer evo ulazi car slave. Evo, žrtva tajna, svršena, nosi se. Vjerom i ljubavlju pristupimo, da budemo dionici života vječnoga. Aliluja*" (Tri puta). Za vrijeme ove pjesme vrši se najsvečaniji dio Liturgije: prijenos predposvećenih darova s malog žrtvenika (*proskomidikona*) na veliki žrtvenik. Obred prijenosa je slijedeći: poklonivši se tri puta pred žrtvenikom, odlazi svećenik s đakonom pred mali žrtvenik. Svećenik uzima pokrivalo (*aer-vozduh*) i stavlja đakonu na rame. Diskos s božanskim tajnama prima u desnicu i stavlja na svoju glavu, čašu s vinom drži u lijevoj ruci pri prsima. Tako noseći ništa ne govore. Đakon, idući naprijed, kadi svete darove. Ušavši u oltar, polaže svećenik diskos i kalež na žrtvenik, skida mala pokrivala, a svete darove pokriva velikim pokrivalom (*vozduhom*). Po završetku pjesme čine tri poklona i zatvaraju carska vrata.

Ovaj Veliki ulazak uveden je najprije u Antiohiji, vjerojatno u isto vrijeme kad i Simbol vjere po Petru Fulonu (g. 471.), kao protest protiv Arija i Makedonija. Sv. Maksim Ispovijednik naziva ga Ulazak svetih tajni. U Bizant je prešao pod carem Justinijanom (565. - 578). Eutihije, patrijarh carigradski (577. – 586.) u svom govoru *De paschate* spominje također prijenos darova na Liturgiji, koji naziva "Car slave". Sama pjesma "*Sada sile nebeske*" uvedena je u VII. st. Chronicon Paschale kod g. 617. veli da se od vremena Sergija, patrijarha carigradskog, a od 4. dana prve nedjelje posta, počelo pjevati iza pjesme "*Neka se vine molitva moja*", "*Sada sile nebeske*". U najstarije vrijeme prigodom prijenosa pjevalo se samo "Aliluja".

Neki stari spomenici pripisivali su za vrijeme pjevanja molitvu Trisvetoga: "*Bože, koji počivaš na heruvima i bivaš slavljen od serafima*", drugi opet određuju da svećenik izgovara samo jedanput: "*Sada nebeske sile*", neki opet izostavljaju. Postoje vrlo stari liturgikoni prema kojima se Veliki ulazak vršio na isti način kao i kod Liturgije sv. Ivana Zlatoustoga. Dakle,

prije toga molila se Bazilijeva molitva: "*Nitko nije dostojan od onih koji su svezani pohotama i strastima…*" Najstariji staroslavenski liturgikon određuje da svećenik prenoseći darove moli Ps. 50. Prema liturgikonu čudotvorca Nikona iz 1381. godine đakon je umivao ruke uz Ps. 25 i nosio diskos s presvetim Tijelom na glavi, a svećenik samo čašu moleći obojica Ps. 50. Isto tako propisuje i prvi štampani moskovski Služebnik, samo što ne govore Ps. 50, nego đakon kaže: "*Svih vas neka se spomene Bog u carstvu svome svagda, sada, vazda i u vijeke vjekova.*" Svećenik to isto ponovi. Ako bi bio prisutan car ili biskup, onda se uzimaju riječi Velikog ulaska iz Liturgije sv. Ivana Zlatoustoga. Ulazeći u oltar govorili bi tiho svaki za sebe: "*Blagoslovljen koji dolaziš u ime Gospodnje. Bog Gospod javio nam se.*" Polažu na oltar darove, kao i danas. U štampanim liturgikonima venecijanskog izdanja 1566. veli se: "*Svećenik kadi Presveto, cjeluje pokrivalo i klanjajući se govori: Kao bludni sin došao sam, Milostivi. Uzima božanske darove sa strahopoštovanjem, izlazi praćen svijećama i govori: Neka nas pomiluje Gospod Bog u carstvu svome, svagda, sada i uvijek.*" U kasnijim liturgikonima zabranjuje se đakonima nositi konsekrirane darove, nego je to dužnost svećenika. Za vrijeme prijenosa vjernici se klečeći klanjaju (*adoriraju*). Iza Velikog ulaska na nekim mjestima u Rusiji bio je običaj navući zavjesu samo do polovice vrata, a drugu polovicu iza riječi: "*Sveti (darovi) svetima*". Liturgikon izdan 1692. uzeo je Veliki ulazak prema latinskom obredu na Veliki petak. Kao što tamo svećenik otvara tabernakul, stavlja hostiju na oltar i ulijeva vino i vodu u kalež. Tako i ovdje ima da se poštuje. Liturgikon iz 1942. godine ukinuo je ovaj latinizam.

c) Sveta pričest. Iz samoga sastava pjesme: "*Sada sile nebeske*" vidi se da je odmah iza nje slijedila sv. Pričest. Na to nas upućuje i sličnost, koju ima ova pjesma s pozivom od strane svećenika na sv. Pričest, a koji se nalazi u svim Liturgijama: "*Sa strahom i s vjerom pristupimo*". Iza prijenosa svetih darova slijedila je pripravna molitva k svetoj pričesti, kao i prosbena ektenija. Ova se molitva u starim Liturgijama pripisuje sv. Atanaziju. Glavna molitva u ovom dijelu Liturgije pretposvećenih darova a možda i jedina u najstarije vrijeme, bila je Oče naš.

Iako je molitva podizanja zajednička svim Liturgijama, u Liturgiji pretposvećenih darova podizanje se ne vrši. U običnim Liturgijama iza molitve "*Proshes kyrie*" (*Čuj Gospode Isuse Kriste*), đakon reče: "*Proshomen - vonmim*", a svećenik podiže sveti kruh sa riječima: "*Sveto svetima*". U Liturgiji pretposvećenih darova dotiče se presveta prilika kruha ispod po-

krivala, koje ne skida i izgovara: "*Pretposvećeni sveti (darovi) svetima*." Tek iza: "*Jedini svet, jedini Gospod, Isus Krist*", polaže pokrivalo i lomi sveti kruh na četiri dijela govoreći: "*Lomi se i razdjeljuje se Jaganjac Božji, koji se lomi, a ne dijeli, koji se uvijek jede i nikada nestaje, nego posvećuje one koji se pričešćuju*." I meće djelić u čašu ništa ne govoreći, a đakon ulijeva toplu vodu - *zeon* - u kalež stojeći podalje.

Staroslavenski liturgikon Varlaama Novgorodskog (+1193. god.), zabranjuje podizanje s motivacijom, da je pretvorba izvršena prema tome i podizanje. Iz čega se daje zaključiti da se nekada vršilo podizanje. I doista, kod sv. Teodora Studite čitamo: "*U vrijeme podizanja ne odlaže (svećenik) pokrivala, nego ispod njega podižući kruh govori gore navedene riječi*." Nikola Stetatos pozna također podizanje. Iako podizanje nije bitni dio naravne žrtve, bilo je teologa koji su zastupali protivno mišljenje. Kardinal Hubertus piše protiv Grka i podizanja na Liturgiji pretposvećenih darova: "*Ako vi podižete prije prineseni i posvećeni kruh i u drugom danu, to znači jednu žrtvu prikazujete dva puta*." U Grotaferatskom rukopisu također moli svećenik: "*Uznosim Te, Bože moj, Care moj*" i podižući kruh govori: "*Pretposvećeni Sveti (darovi) svetima*", tako i u spisku što ga navodi Swainson: "*I podižući sveti kruh veli…*"

Nekad je pričešćivanje slijedilo iza poziva. "*Sveti pretposvećeni (darovi) svetima*", a narod je pristupao svetoj pričesti moleći Oče naš.

Današnji obred pričešćivanja na ovoj Liturgiji je slijedeći:

Svećenik: "*Đakone, pristupi*!"

Đakon: "*Evo pristupam besmrtnom caru i Bogu našemu. Daj mi, gospodaru, časno i sveto Tijelo Gospoda Boga i Spasa našega Isusa Krista*."

Svećenik, uzevši jednu česticu sv. Tajne daje đakonu govoreći: "*N. N. svećenođakonu daje se časno, sveto i prečisto Tijelo Gospoda Boga i Spasitelja našega Isusa Krista na otpuštenje grijeha svojih i na život vječni.*"

Poljubivši svećenikovu ruku đakon odlazi iza žrtvenika i priklonivši glavu govori zajedno sa svećenikom molitvu: "*Vjerujem Gospode i ispovijedam…*"

Isto tako uzima svećenik česticu sv. Tajni i veli: "*Časno i presveto Tijelo Gospoda i Spasitelja našega Isusa Krista daje se meni (ime) svećeniku na otpuštenje mojih grijeha i na život vječni. Amin*."

Zatim moli molitvu sv. Pričesti iz Liturgije sv. Ivana Zlatoustoga: "*Vjerujem Gospode i ispovijedam…*"

Za vrijeme pričešćivanja svećenika narod pjeva Ps. 33, 9.

Pričestivši se, svećenik otire ruku spužvom govoreći tri puta: "*Slava Tebi, Bože*".

Đakon uzme diskos s prijestola s preostalim česticama, nadnosi ga nad kalež i meće čestice u njega. Zatim, poklonivši se tri puta, otvara carska vrata, uzima sv. čašu i veli glasno: "*Pristupite*!"

Narod pjeva: "*Blagoslivljam Gospoda u svako vrijeme. Aliluja*."

Pričešćivanje vjernika obavlja svećenik kao i u Liturgiji sv. Ivana Zlatoustoga, a pričešćujući izgovara: "*Časnim i presvetim i prečistim tijelom Gospoda i Boga i Spasitelja našega Isusa Krista, pričešćuje se sluga Božji (službenica Božja) N. N. na otpuštenje grijeha i na život vječni. Amin*."

Pošto je svršeno pričešćivanje, svećenik okadi darove, uzima diskos, stavlja ga na glavu đakonu, koji ga nosi k malom žrtveniku. Uzima zatim kalež, okrene se k narodu i kaže tiho: "*Blagoslovljen Bog naš, koji nas prosvjetljuje i posvećuje.*"

Nastavlja onda glasno: "*Svagda, sada, vazda i u vjeke vjekova*."

On odnosi svete darove k malom žrtveniku.

Narod: "*Amin. Zahvaljujemo Ti, Kriste Bože naš, jer si nas udostojao da budemo pričesnici prečistoga Tvoga Tijela i časne Tvoje krvi prolivene za svijet na otpuštanje grijeha, tajne Tvoje Providnosti. Aliluja.*"

Način pričešćivanja, kako smo ga naveli u izdanju rimskog liturgikona iz 1942. godine, razlikuje se od načina pričešćivanja u starim liturgikonima. Uslijed običaja orošavanja svetog Jaganjca u presvetoj krvi spominjala se kod pričešćivanja na Liturgiji pretposvećenih darova još i sveta krv. Dakle: "*Časnim, presvetim i prečistim tijelom i krvlju Gospoda i Boga i Spasitelja našega Isusa Krista pričešćujem se ja, nedostojni sluga Božji N. N.*" … Ukoliko se pričešćivalo i iz kaleža, bilo je to samo radi obrednog popunjenja i bez izgovora bilo kakvih riječi. U grčkim liturgijskim knjigama (Hieratikon, Atena 1951. i Carigrad 1895., str. 162.) propisuje se svećeniku obdržavati sve onako, kako to čini i na običnim liturgijama, dakle pričešćivanje i iz kaleža s odgovarajućom molitvom. Rimski služebnik (Služebnik, Petrograd, 1910. str. 299.) priznaje također pričest iz kaleža, ako služi s đakonom, da ništa ne govori. Kod Rumunja pričešćuje se svećenik i đakon ne govoreći ništa (Hieratika 1950. str. 256.). Rimsko službeno izdanje (recensio russica) iz 1942. za Ruse, Bugare i Srbe, drži se ruskog običaja (str. 462-463), dok izdanje za katolike (recensio ruthena) nema pričašćivanja iz kaleža.

Poziv svećenika na sv. Pričest bio je prema sv. Teodoru Studiti: "*Sa strahom Božjim, vjerom i ljubavlju, pristupite". Tako se i danas nalazi u grčkim Liturgijama. U najstarijem staroslavenskom liturgikonu nema riječi "ljubavlju*".

Mjesto: "*Blagoslovljen Bog naš…*" u Cod. Barb. stoji: "*Slava Presvetom Trojstvu, svagda, sada i vazda*."

Za vrijeme sv. Pričesti pjevao se nekad čitav psalam 130. Prekinut je bio pozivom: "*Sa strahom Božjim i s vjerom pristupite*", a onda opet nastavljen: "*Blagoslivljam Gospoda u svako vrijeme*."

d) Zahvala iza sv. Pričesti. Liturgija pretposvećenih darova ima svoje zahvalne molitve iza sv. Pričesti. Prva: "*Zahvaljujem Ti, Spasitelju svih, Bože...*" moli se za vrijeme male ektenije odmah iza pričesti, a uzeta je iz Liturgije sv. Jakova. Druga je zahvalna molitva: "*Gospode, Bože naš, koji si nas uveo…*" pri potrošnji svetih darova pri kraju liturgije.

U Grottaferatskom kodeksu zabilježena je još jedna: "*Prelazeći od sile u silu i od slave k slavi*". Nekad je ova molitva bila i u Liturgiji sv. Ivana Zlatoustog i sv. Bazilija Velikog.

e) Završetak Liturgije pretposvećenih darova. Svi liturgijski čini završavaju se pozivom đakona: "*U miru iziđimo*". Ako bi se imalo bogoslužene produžilo ili spojilo s drugim, onda bi đakon mjesto ovoga poziva upravio: "*Premudrost - sofia*". Liturgija pretposvećenih darova i liturgija sv. Jakova završava se na isti način, samo je dodana još i riječ *kai agape dheu*, a tzv. molitva "*zaamvonska*" se ne spominje u navedenoj Jakovljevoj liturgiji. Isto tako nema ove molitve ni u Apostolskim ustanovama, dok u nekim Liturgijama sv. Marka i sv. Jakova je manjkava. Današnja molitva: "*Svedržitelju, koji si sve svojom premudrošću stvorio…*" uzeta je iz grčke alexandrijske Liturgije sv. Bazilija Velikog, gdje nosi naziv "*Molitva četrdesetnice svetoga posta*."

Po vremenu se pokušavalo izgraditi samostalne zaamvonske molitve, kako vidimo u novijem Cod. Barb.: "*Bože, nado svog svijeta, koji si prorekao po zakonu, prorocima i evanđelistima potrebu svetih Tvojih postova za očišćenje i spasenje, udostoj se i nas sve, da tok posta blagorodno završimo, vjeru sačuvamo i božanske zapovijedi do konca neporočno izvršimo. Zapovijedi anđelu mira, da čuva naše ulaske i izlaske, korake utvrdi i upravi na put Tvojih zapovijedi. Primajući sveto vrijeme posta i naš poklon, uzvraćajući nam duhovnim blagoslovom i dobrim darovima, da se udostojimo od Tebe milosti, i da Ti uznosimo slavu Ocu*

i Sinu i Svetome Duhu." Ova molitva nije ušla u Liturgiju, ali je uvrštena u red prvih molitava, koje Crkva u početku korizme moli.

Zaamvonske molitve unesene su u Liturgiju iz potrebe, da bi se vjernicima barem sumarno reklo na koncu kratak sadržaj svih molitava, koje je svećenik tiho i nečujno molio. Iza Zaamvonske molitve pjeva se: "*Neka bude ime Gospodnje blagosloveno*…" sa psalmom 33. Za to vrijeme svećenik konzumira svete darove na malom žrtveniku i govori molitvu: "*Gospode, Bože naš, koji si nas uveo u prečastno ovo vrijeme*." Najstariji staroslavenski liturgikon iz XII. st. na ovom mjestu bilježi: "*Završivši božansku tajnu i službu, dajemo slavu i zahvalnost Ocu, Sinu i Svetome Duhu*."

Vrijeme vršenja Liturgije pretposvećenih darova

Trulski sabor 52. svojim pravilima odobrio je da se Liturgija pretposvećenih darova služi u sve dane velikog posta osim subote i nedjelje te Blagovijesti.

To je značilo kroz pet dana u tjednu. Pošto je na Istoku post trajao 8 tjedana, po pet dana, iznosilo je to ravno 40 dana - četrdesetnicu. U nj ulazi, kao što smo gore kazali, siropustni i Veliki tjedan. U sve dane imala bi se služiti Liturgija pretposvećenih darova. No pri tome nije bilo jednoličnosti. Razvila se dvostruka praksa. Jedna na području Carigradskom, druga na području Jeruzalemskom. Prema njima su se uglavnom ravnale i ostale crkve. Praksu jeruzalemske crkve sačuvao nam je ustav sv. Save, a carigradsku ustav samostana Strudian.

U Jeruzalemu i njegovom području bila je praksa sianske crkve kodicirana je u ritualu ili ustavu sv. Save Posvećenog (439. - 532). U toku vremena ovaj je ustav podvrgnut revizijama i redakcijama. Bilo je to potrebno zato što je ovaj ustav u početku sadržavao bogosluženje Velikog tjedna.

Prvu reviziju proveo je sv. Sofronije.

Po svoj prilici ovim je ustavom bila samo potvrđena već postojeća praksa u Bizantu. Simeon Solunski, liturgičar piše o vremenu kada se služi ova liturgija slijedeće: "*Zbog toga odrediše Oci, da se kroz pet dana služi Liturgija pretposvećenih darova, a nijednog drugog dana, osim subote i nedjelje, da se ne prinosi nekrvna i živa žrtva. Isto tako odrediše u srijedu i petak u Siropusnom tjednu i Veliki petak*." "Liturgija pretposvećenih darova", nastavlja Simeon, "*služila se i na Veliki petak. Ali ne znamo zašto je to prestalo*." Možda je to učinjeno pod uplivom jeruzalemskog samostanskog ustava. Što se tiče praznika Blagovijesti, nije bilo jednake prakse.

U nekim se crkvama na ovaj dan služila također Liturgija pretposvećenih darova, a samo ako je crkva bila posvećena Blagovijesti, vršila se potpuna Liturgija. Studitski ustav bio je dugo na snazi u Ruskoj crkvi. Vidimo to iz pitanja koje je upravio Kirik na Nifona Novgorodskog (XII. st.) Kirik je pitao Nifona, kako treba postupati, ako je u nedjelju spremljeno pet "agneca", a kroz tjedan se iz bilo kojeg razloga ne odsluži Liturgija pretposvećenih darova. Odgovor je slijedio: "*Neka ostave za drugi ili treći tjedan*."

U XIV. st. studitski ustav bude potisnut od jeruzalemskog na cijelom carigradskom liturgijskom području. Na taj način služenje Liturgije pretposvećenih darova bude ograničeno samo na srijede i petke u Velikom postu, dok na Veliki petak je izostala. Staroslavenski rukopis iz XIV. st. zagrebačke Sveučilišne biblioteke kaže: "*Treba znati da u Palestini nismo primili od Sv. Otaca u srijedu ili petak ovoga tjedna vršiti ni punu Liturgiju ni pretposvećenih darova*."

Danas je u praksi da se Liturgija pretposvećenih darova služi u srijedu i petak u Velikom postu, nadalje ponedjeljak, utorak i srijedu u Velikom tjednu, 10. veljače (sv. Haralampije), 24. veljače (Našašće glave sv. Ivana Krstitelja), 9. ožujka (40 mučenika), 24. ožujka (predvečerje Blagovijesti). U slučaju kad dotični praznici padnu u subotu ili nedjelju, vrši se obična Liturgija. Ostali dani u Velikom postu osim subote i nedjelje su aliturgijski. U nekim krajevima se u davnini služila Liturgija srijedom i petkom u Siropusnom tjednu, kako nam svjedoči spomenuti Simeon Solunski. Služenje Liturgije sv. Ivana Zlatoustog mjesto Pretposvećenih darova u danima Velikog posta izričito je zabranio papa Benedikt XIV. svojim breveom Demandatum od 24. XII. 1743., upravljenim patrijarsima i biskupima Melkitima.

Istočne crkve osim bizantsko-grčke nemaju Liturgije pretposvećenih darova, mada imade tragova da je nekada ova Liturgija kod njih postojala. Latinska crkva služi je samo na Veliki petak.

ZBORNA LITURGIJA - KONCELEBRACIJA

Marčanska Bogorodica

ZBORNA LITURGIJA ILI KONCELEBRACIJA

Aktivno istovremeno izvršavanje sakramenata po više svećenika na istom mjestu nazivamo koncelebracijom. Ovo se u prvom redu odnosi na sv. Liturgiju. Koncelebracija je, dakle, sakramentalni čin a razlikuje se od tzv. asistencije, koja ima čisto ceremonijalni karakter. Uvedena je iz dvojakog razloga:

a) Da bi se većem broju svećenika omogućilo slavljenje liturgije u isto vrijeme i na jednom te istom žrtveniku, pošto ranokršćanske crkve nisu imale nego jedan žrtvenik na kojem je u jednom danu mogla biti prikazana samo jedna Liturgija

b) Da se oživotvori ideal stare Crkve, koja je željela vidjeti Crkvu ujedinjenu oko jednog oltara prikazujući jednu žrtvu i pričešćujući se zajedno u ovoj žrtvi.

Zato se koncelebracija jednako pojavljuje na Zapadu kao i na Istoku, s tom razlikom što na zapadu prestaje već u XII. st. zadržavši se samo kod ređenja, a na istoku traje i danas. Terminologija *concelebrare, sylliturgein* nastala je u srednjem vijeku.

Sakramentalna koncelebracija ima osnovu u Sv. Pismu (I. Tim. 4, 14) a spominju je i najstariji crkveni pisci. Sv. Justin govori o predavanju žrtvenih darova "*autistiti fratrum*" (I. Ap. 65.) Sv. Hipolit veli da novozaređeni biskup polaže na njih ruke "*cum omni presbyterio dicat gratias agens: Dominus vobiscum*" (Traditio apost. C. 37,17). Sv. Irenej propovijeda kako je sv. Polikarpo bio u Rimu i s papom služio Euharistiju (Eusebije Hist. eccl. V, 24, 17). O koncelebraciji govori i sv. Ćiril Jeruzalemski (Cat. 23, 2) kad spominje da đakon umiva ruke biskupu i svećenicima, koji su oko oltara zbog koncelebracije. U procesu protiv efeškog biskupa Basijana na Kalcedonskom saboru (452. god.) veli se: "*Stjepan je bio moj svećenik 4 godine, on je celebrirao sa mnom Liturgiju, on je primao pričest od mene kao od svog biskupa.*" Latinski kartaški biskup Fortunije na svom proputovanju kroz Carigrad bio je pozvan da koncelebrira s Grcima. Prigodom svoga boravka u Carigradu papa Ivan I. služi Liturgiju s grčkim svećenstvom na sam Uskrs 526. godine. Deset godina kasnije papa Agapet posvećuje Mina za patrijarha carigradskog (536. g.) U pismu za papu Ivana VIII. žali se Focije na ponašanje papinskih legata, koji nisu htjeli koncelebrirati s njime. Papa mu odgovara, da legati nisu dobili instrukcije za taj slučaj. Iz pisma se vidi da je bio običaj da papini legati koncelebriraju s patrijarhom.

I ako je koncelebracija povijesna činjenica, ipak nije jasan način kako se vršila. Iz navedenih primjera koncelebracije u starini (osobito Hipolita) proizlazilo bi da je jedan celebrant izgovarao riječi a drugi su sudjelovali svojom intencijom i pokretima a na koncu podjeljivali jedan drugom sv. Pričest. Koji će izgovarati formule, to je stvar časti. Možda je tome razlog taj, što do IV. stoljeća nije bilo fiksiranog kanona mise pa je konsekracija bila šutke. Jer ako su biskupi valjano konsekrirali novoga biskupa polažući šutke ruke na njega, isto tako su i svećenici valjano konsekrirali Euharistiju polažući ruke na žrtvene darove. To su bili kolektivni čini, čiji je smisao određen molitvom liturga. Kao što je bilo jedno ređenje, tako je bila i jedna žrtva. Takva koncelebracija je i danas kod Kaldejaca, Maronita, Siraca i Armenaca.

Crkva ima pravo urediti način koncelebracije i ona je to učinila prelazeći od silencijarne na verbalnu konsekraciju. Već u VII.-VIII. st. Ordo romanus I. kaže: "*Et accedente pontifice ad altare dextralaevaque (presbyteri cardinales) circumdant altare et simul cum illo canonem dicunt temantes oblatas in manibus, non super altare ut vox ponitficis valentius audiatur et simul consecrant corpus et sanguinem Domini, sed tantum pontifex facit super altare orucem dextera laevaque*." Taj običaj potvrđuje i liturgičar Amalarije (IX. st.) koji veli: "*Adsint presbyteri et simul cum pontifice verbis et manibus conficiant*."

Ta koncelebracija mogla se vršiti i tako da je svaki celebrant imao i svoje žrtvene darove. Tako npr. ima slučajeva u Grčkoj crkvi. Jedan carigradski sabor odgovara rusko sarajskom biskupu Teognostu (XIII. st.) na njegov upit, da li je slobodno služiti Liturgiju na dvjema hostijama (*agnecima*): "*Ne samo na jednoj, nego i na dvjema i trima, ako ima više svećenika, ali kad bude sv. podizanje, onda se podiže samo jedna*." Izgleda da je u Grčkoj crkvi i neparni broj prosfora 3, 5, 7, uveden zbog koncelebranata.

Na taj način može se i razumjeti koncelebracija papinskih legata latinskog obreda s grčkim svećenstvom u Carigradu.

Na prve rubrike o koncelebraciji nailazimo u rukopisu iz X. ili XI. Liturgije sv. Ivana Zlatoustoga (Cod. Cryptof. G. B. III), što ga je izdao ruski liturgista Muretov. Tu vidimo, da koncelebranti prate đakona na Malom vhodu (*introiuts parvus*), da iz Trisvetoga odlaze na sjedište i tiho govore: "*Blagoslovljen si, koji sjediš na prijestolju slave svoje, Kriste Bože naš…*", da iza pročitanog evanđelja idu mu ususret, poklone se i daju đakonu "*vrijeme*" (*didosi kairon to diakono*), da učestvuju u Velikom vhodu i da se kod pričesti međusobno pričešćuju i cjeluju.

Prema slavenskim Liturgikonima od XII. - XIV. st. koncelebranti se spominju na Proskomidiji, iza Velikog ulaska stariji koncelebrant pokloni

se i reče: "*Blagoslovite svećenici*!", a drugi odgovaraju: "*Na mnogaja ljeta*", i slijedi dijalog s đakonom.

Prije pričesti mole svi zajedno: "*Vjeruju Gospodi…*" Zatim se pričešćuje biskup i koncelebranti iz ruku biskupovih govoreći: "*Tijelo Kristovo i časna Krv Njegova (neka bude) na otpuštenje grijeha i na život vječni.*" Ili mladi svećenik daje starijemu, a onda stariji mlađem.

Veliki diskos za liturgiju (koncelebraciju) većeg broja svećenika (Zbirka liturgijskih predmeta grkokatoličke župe u Samoboru)

Simeon Solunski (+1429) razlikuje u koncelebraciji troje:

a) biskupa koji predstavlja Spasitelja
b) svećenike u svetištu, koji predstavljaju prvu kategoriju anđela i kao takvi govore molitve
c) đakone, koji predstavljaju anđele i apostole, glasnike Utjelovljenja

Biskup dodiruje sv. Tajne i žrtvuje ih, a ostali samo participiraju po molitvama i pričešću. Te molitve su manjeg značaja, npr. kod ektenija, malog ulaska, prije epikleze. Koncelebrira se uz biskupa ili patrijarha.

Prema današnjem grčkom obredu, koncelebranti mole zajednički molitve antifone, velikog ulaska, prinosa i pričesti, podijele među sobom uzglase, a inače sve govori i vrši celebrant kao i zapričešćuje koncelebrante.

U Rusiji je bila koncelebracija kao i kod Grka sve do XVII. st. Tada je Kijevska bogoslovska škola Petra Mogile (1597. – 1647.) prihvatila skolastičko učenje o formi i materiji kod sakramenata. Petar Mogila proveo je to u svom Trebniku iz 1639. godine. I pošto konsekracija biva riječima Kristovim, svi koncelebranti moraju u isto vrijeme zajedno izgovoriti ove riječi kao i moliti čitavi kanon. Trebnik Mogilin prihvaćen je i u ostaloj Rusiji, pa se i u Arhijeretikonu patrijarha moskovskog Joakima iz g. 1677. nalazi tako. Ako izgovaranje kanona ne bi bilo simultano, ne bi bila prinesena žrtva od onoga koji nije izgovorio. Iz Rusije su crkvene knjige prešle na Balkan tako, da je način koncelebracije u slavenskim Istočnim crkvama jednoobrazan.

Papa Benedikt XIV. u svom pismu Allata sunt od 26. VII. 1755. god. naglašava: "*Svagdje gdje postoji običaj koncelebracije god Grka i Istočnjaka, taj običaj treba ne samo odobriti, nego se mora i sačuvati*."

Isti papa određuje, da se molitve govore u svoj svojoj cjelovitosti, a tako isto i riječi konsekracije kao kad se celebrira Liturgija pojedinačno. Svaki celebrant može primijeniti sv. Žrtvu prema instanciji darovatelja (Demandatum coelitus od 24. XII. 1743.). Na ovaj način primili su koncelebraciju katolici Maroniti u svečane blagdane ili kad je prisutno više svećenika (Sabor iz 1790. i 1806.). Jednako tako i Kopti, ali privatna koncelebracija kod njih nije dozvoljena. Sirci katolici koncelebriraju tako da svaki čita Liturgiju na posebnom oltaru, svaki konsekrira žrtvene darove pred sobom, ali samo glavni celebrant na velikom oltaru govori glasno ekfoneze, dok ih ostali tiho recitiraju.

Prigodom izdanja staroslavenskih liturgijskih knjiga, izdala je 10. IX. 1941. Kongregacija za Istočne Crkve neke upute koje se tiču i koncelebracije. "*Narav obreda*", veli se tu, "*traži da se privatne Liturgije ne umnožavaju, kad to ne traži korist naroda, nego da svećenici radije koncelebriraju na jednom istom oltaru*."

Koncelebranti su dužni moliti sve molitve i uzglase do pričesne molitve "*Blagodarim Te…*" Tako i molitve kod oblačenja. Ceremonije, kretnje i blagoslove vrši sam celebrant. Poklone i uzdizanje ruku svi zajedno. Proskomidiju jedan od koncelebranata. Koncelebracijom se i udovoljava prvoj intenciji.

OSTALA IZVANLITURGIJSKA BOGOSLUŽENJA

Grkokatolička crkva Blagovijesti - Pribić

IZVANLITURGIJSKA BOGOSLUŽENJA

S Liturgijom u uskoj vezi su bogosluženja, koja se jednim imenom nazivaju "Crkveno pravilo" (*Oficium divinum*). To su: Večernjica (*Vesperae*), Povečerje (*Completorijum*), Polnoćnica (*Hara mediae noctis*), Jutrenja (*Matutinum*), Časovi 1, 3, 6, 9. (*Horae*). U Korizmi iza 6. časa dodaje se još Objednica ili Izobraziteljna (*Officium typicon*), a u Božićnom i Petrovskom postu svaki čas se nadopunjuje s tzv. međučasom (*mesorion*).

U "Crkvenom pravilu" došao je tako do izražaja amanet Spasiteljev "*Kako treba svagda moliti i nikada ne klonuti duhom*" (Lk. 18,1). U vršenju Crkvenog pravila našli su kršćani oslona u sinagogalnim običajima. Židovi su računali dan od jednog zalaska sunca do drugog. Za taj razmak vremena nisu imali posebnog izraza, nego su upotrijebili "večer i jutro". Žrtve paljenice prinosili bi dva puta: u jutro i u večer, ali privatne molitve vršili su još i o podne, a po primjeru kralja Davida sedam puta na dan. (Ps. 118, 164; Ps. 55, 17, 18) U danu su dakle razlikovali večer, jutro i podne (Ps. 54 i 18). Po vremenu su zamijenili jutro, večer i podne za prvi čas, treći, šesti i deveti. To odgovara vremenu od 6 - 9 sati, 9 - 12; 12 - 15 popodne i od 15 - 18 popodne.

Pod rimskim gospodstvom uzeli su i rimski običaj dijeliti noć na četiri straže:

a) Prva noćna straža (*vigilija*) zvala se "večer" (*opse*) i trajala je od sumraka do 9 sati.
b) Druga "ponoć" (*mesinikton*) od 9-12 sati.
c) Treća "zov pijetla" (*elektrofonia*) od 12-3 sata noći.
d) Četvrta "jutro" (*proi*) od 3-6 sati.

U to doba smjenjivale su se vojničke straže i započinjala nova služba. Prema ovako podijeljenom vremenu razvilo se izvanliturgijsko bogosluženje. Najstariji liturgijski spomenici nazivaju svako takvo liturgijsko bogosluženje časom, pa razlikuju noćne i danje časove. Knjiga koja sadržava sve časove zove se Časoslov (*Horologion*). Najstariji seže u VII. st. (Cod. Sinajski 863).

Prema sv. Ivanu Kasijanu (+435.) svaki čas sastojao se iz tri psalma i molitava "*kako je to u starini određeno.*" Samostanska praksa je ovaj broj povećela i svela na 12. Osim psalma ulazile su u sastav ovih bogosluženja

molitve, čitanja Svetog pisma i pjevanje pjesama (*tropara*). Na taj način nastalo je *dvanaestopsalmovsko* bogosluženje, iz koga se razvilo današnje Crkveno pravilo.

"Crkveno pravilo" ili kako se danas obično zove "Časoslov" je na istoku javno bogosluženje i vezano uz Crkvu. Tako je Justinijanovo zakonodavstvo obvezalo sav kler, koji je bio dodijeljen na službu crkvi sv. Sofije, da svaki dan pjeva molitve "u noći, u jutro i navečer".

Izvan carigradske crkve dužni su bili pjevati časoslov i redovnici u svojim samostanima. Obveza moljenja Časoslova je u Istočnoj crkvi, dakle, lokalna, a ne personalna.

Redovnik izvan svoga samostana kao i svećenik izvan svoje crkve nije vezan na časoslov. Tako je ova disciplina, zavedena u VI. st. ostala nepromijenjena sve do danas. Zakonik Istočnog crkvenog prava u svom can. 76. prepustio je to partikularnom pravu (dijecezanskim sinodama).

Od XVI. st. pa do danas bilo je više pokušaja da se kodifikacija "Crkvenog pravila" izvrši prema uzoru latinskog brevijara, no do danas bez uspjeha.

1. **Večernica**

Kako je dan započinjao zalaskom sunca, to je Večernica značila početak novog liturgijskog dana. Vršila se kad je nastupio sumrak. Zbog toga se i sve pjesme odnose na sveca ili praznik slijedećeg dana.

U Večernici (*Lycanikon*) razlikujemo tri dijela:

Prvi sadržava Obično počelo, psalam 103., Veliku ekteniju i dijelove psaltira. Molitve se vrše za vrijeme čitanja 103. psalma. S početka ih je bilo 8 ili 7, a od 13. st. 4 ili 3. To su molitve antifonske, jer u najstarije vrijeme Večernica je započinjala s tri antifona. Ostale molitve raspodijelile su se kasnije na ekfoneze. Ps. 103. kao početni (*prednačinateljni*) spominje već sv. Teodor Studita i najstarjii Horologion iz VIII. st. Nije isključeno, da su samostanski običaji ukinuli troantifonski početni sastav Večernice, a mjesto njega stavili Ps. 103. s Velikom ektenijom i zatim uveli recitaciju psalama. Psalme su razdijelili tako da se jedan dio govorio na Večernici, a drugi na Jutrenji. Na taj način u jednom tjednu obredao se cijeli psaltir. U ostalim bogosluženjima Crkvenog pravila ponavljaju se isti psalmi.

Drugi dio se sastoji iz psalama večernjih (*lucernales*), 140, 141, 129, 116 sa stihirama, ulaska s kadionicom, prokimena, čitanja iz Starog zavjeta,

ektenije sugube pjesme "*Udostoj se…*" (*kataksioson*), jektenije prosbene i "*Sada otpuštaš…*" (*Nunc dimittis*). Ovaj drugi dio Večernice je stariji od prvoga i o njemu smo govorili u Liturgiji pretposvećenih darova. Kađenje za vrijeme psalma 140 daje naslućivati da je to zapravo bio početak Večernice. Stihire se spominju već u VII. st. kao i pjesma "*Udostoj se Gospode… ovu večer*".

U određene dane vrši se još i tzv. Litija. Svećenik u povorci s ostalim narodom i klerom odlazi u *nartheks*, gdje se pjevaju stihire i blagoslivlja kruh, pšenica, vino i ulje. Nekad u Jeruzalemu ta je povorka obilazila više crkvi pjevajući stihire i vratila se ponovo u nartheks. Prvu vijest o Litiji donosi sv. Eutihije (VI. st.). Stihirama stihovnim pridodaju se pjesma sv. Simeona "*Sada otpuštaš slugu svoga Gospode…*", koju spominju već apostolske ustanove (gl. 48).

Treći dio Večernice čini završetak sa Trisagiem i dalje kao u Običnom počelu, te otpusnim troparom u čast dnevnog sveca ili praznika i sa troparom u čast Bogorodice (*Theotokion*). Otpustom velikim ili malim završava se Večernica.

Podjela Večernice na malu i veliku postala je u Solunu za vremena Simeona solunskog. Kad se i kako služi jedna i druga, propisuje Crkveni ustav (*typikon*).

2. **Povečerje**

Povečerje (*apodeipnon*) se u liturgijskim spomenicima naziva *Bogoslužje u prvi čas uveče* (*eis ten proten horan opse*). Govori o njemu već sv. Vasilije. Sadrži molitve sv. Efrema Sirskog, ("*Neoskvrnjena čista…*") monaha Antioha ("*I daj nam Gospodaru…*"), Ivana Damaskena ("*Preslavna vazda Djevice*" i monaha Joanikija /IX. st./ ("*Ufanje nam je Otac*"). Staroslavenski časoslovi iz XII. st. govore o "*malom methimonu*" i "*velikom methimonu*".

Povečerje je proizašlo iz monaške prakse. Njime su monasi završili dan i započinjali noć. Danas se Povečerje pojavljuje u dvojakom obliku: "Malo povečerje" sa tri psalma (50, 62 i 142) i paraklisom u čast Bogorodice s troparima i spomenutim molitvama te "Povečerje Veliko" u kome razlikujemo opet tri dijela: zahvalni, pokajni i pohvalni dio. Veliko povečerje vrši se samo u Korizmi (osim subote i nedjelje) i na Badnji dan Božića i Bogojavljenja.

Za povečerje vezana je uspomena na silazak Kristov u ad, na pobjedu, oslobođenje i uvedenje svih pravednih duša u raj.

3. **Polnoćnica**

Polnoćnica (*mesonyktikon*) dobila je svoje ime po tome što se nekad vršila u pola noći. Ima svoj osnov u Sv. Pismu (Ps. 118, 62, Dj. Ap. 16, 25; Mt. 25)

U najstarije vrijeme nije predstavljala samostalnog bogosluženja, nego se naslanjala na Povečerje. Središte je bio psalam 118. (katizma 17) oko kojeg su se svrstavale molitve iz sastava dvanaestopsalmovskih službi. I Polnoćnica je proizašla iz monaške prakse.

Razlikujemo svakidašnju, subotnu i nedjeljnu Polnoćnicu. U svakidašnjoj vidimo dva dijela: u prvom dijelu spomenuti psalam 118 (katizma 17), simbol vjere i tropare "*Evo zaručnik dolazi…*", "*Koji si u svako vrijeme…*" Drugi dio je posvećen mrtvima sa Ps. 120 i 133 te troparima za pokojne.

Subotnja Polnoćnica se po svom sastavu ne razlikuje od svakidašnje, osim što umjesto 17 katizme (Ps. 118) ima 9. katizmu (Ps. 64-69) i tropare u čast Presvetom Trojstvu.

Završava se molitvom sv. Eustratija: "*Veličajući te…*"

Nedjeljna Ponoćnica posvećena je štovanju Presv. Trojstva. Mjesto katizme i simbola vjere pjeva se kanon u čast. Presvetog Trojstva, što ga je sastavio sv. Mitrofan (IX. st.) i tropari Grgura Sinaite (+1370.).

Subotna Polnoćnica sjeća nas na drugi dolazak Kristov na strašnom sudu, a nedjeljna, kako ćemo provesti život da ga dostojno dočekamo.

4. **Jutrenja**

O jutarnjem bogosluženju govore već Apostolske ustanove, sv. Bazilije, Atanazije i dr. Prema Apostolskim ustanovama započinjala je Jutrena sa Ps. 62, a onda su slijedile molitve za katekumene i vjernike, a završavala se molitvom "*glavopriklonom*". Spominje se i velika doksologija, koja se zove i velikom himnom. Molitve, koje se čitaju na Jutrenji sastavio je sv. Bazilije. Vremenom su nadošle pjesme sv. Ivana Damašćanskog, Kuzme Majumskoga i braće Grapta i dr.

U Jutrenji zapažamo dva dijela, koji se među sobom razlikuju oblikom i sadržajem. Prvi dio bliži je k Polnoćnici i odgovara lat. "*nocturnu*", drugi naginje k dnevnim bogosluženjima i dogovara lat. "*laudes*". Carski psalmi (Ps. 19 i 20) koji dolaze na početku, uvedeni su u carskom samosta-

nu Pantokratoru u XII. st. Danas se obično ispuštaju tako, da i Jutrenja započinje sa: "*Neka je slava svetom i jedinobitnom i životvornom i nerazdjeljivom Trojstvu, svagda, sada i uvijek i u vijeke vjekova*."

Prvi dio Jutrenje ispunjen je uglavnom čitanjem psalama. Najprije šest psalama (Ps. 3, 37, 62, 87, 102 i 142 - *šestopsalmije*), za vrijeme kojih svećenik moli tiho dvanaest molitava, a onda čitanjem *katizmi* (2, 3 i 17) i *antifona*, koji su sastavljeni na osnovu gradualnih psalama (Ps. 119. i 133)

Drugi dio obuhvaća pjesnički kanon u čast sveca ili praznika toga dana. Iza šeste pjesme čitao se nekad životopis sveca ili se držalo "pohvalno slovo" u njegovu čast. Prije devete pjesme kanona pjeva se pjesma Marijina: "*Neka veliča duša moja*" (Lk. 1, 47-55). Iza kanona spominjemo se i ugodnika Božjih posebnim pjesmama, tzv. *svjetilni*, jer su oni životom svojim bili svjetlo, a sada su naši zagovornici u nebu. Slijede psalmi pohvalni 148, 149 i 150. sa 8 stihira i velika doksologija. Razlikujemo Jutrenju nedjeljnu, polijelejnu (tj. sa posebnim stihovima iz Ps. 134 i 135) i svakidašnju.

5. **Časovi**

Struktura svih časova je jednolika. U svakom času primjećujemo tri dijela: najprije tri psalma, tropar dana (ili časa) sa Bogorodičnom i biblijskim stihovima u obliku tropara. Drugi dio sadrži Obično počelo. Trećio dio ispunja kondak (u postu tropari) i molitva: "*Koji na svako vrijeme…*" s ostalim molitvama sv. Mardarija (na 3. času) i sv. Bazilija (na 6. i 9. času). U starini je sastav časova bio drugačiji od današnjega. Sinajski časoslov (iz VIII. st.) navodi mnogo više psalama i antifona. K njima se pridružuje i simbol vjere, pa veliko mnoštvo molitava (od 9-15).

Prvi čas spaja se sa Jutrenjom i sa njima se veže uspomena, kad je Isus bio vođen od Kaife k Pilatu. Nastao je iz samostanske prakse u vrijeme sv. Save Posvećenog kod Betlehema.

Treći čas spominje nas, da je Pilat predao Isusa da se pribije na križ. Sv. Ciprijan veže ovaj čas sa silaskom Svetoga Duha.

Šesti čas nas sjeća na poniženje Kristovo na križu.

Deveti čas vrši se prije Večernjice na uspomenu smrti Spasiteljeve.

Osim navedenih (svakidašnjih) časova, postoje i *korizmeni, carski i pashalni* časovi. Korizmeni se odlikuju većim brojem tropara i vrše se u korizmi,

carski dolaze tri puta godišnje: uoči Božića i Bogojavljenja i na Veliki petak. Na njima je prisustvovao car, pa su odatle i dobili svoje ime. Njihova je karakteristika u tome, što se sastoje iz "*posljedovanja 12 tropara*", sa čitanjem paremija, apostola i evanđelja što je sve strogo prilagođeno događaju o kome se radi. Božićni i bogojavljenski carski časovi su historijski međusobno strogo povezani, no časovi Velikog petka imaju posve drukčiju sudbinu.

Redakcija prvih pripada sv. Sofroniju (+641.), a redakcija drugih sv. Ćirilu Jeruzalemskom (+386.).

Studitski ustav kao i tipik Carigradske crkve ne pozna časa pred Božić niti Bogojavljenje, dok po jeruzalemskom ustavu oni su sastavni dio bogosluženja.

6. **Svete Tajne**

O sv. Tajnama govori dogmatika, moralka, pastoralna teologija i pravo. Pošto smo u prvom dijelu naših predavanja rekli što je najpotrebnije, nećemo ulaziti u detaljnija objašnjenja.

O SVETIM VREMENIMA

Grkokatolička crkva Preobraženja Gospodnjeg - Jastrebarsko

BLAGDANI

Održavanje sv. vremena imade svoju historijsku podlogu. Crkva hoće da se slave događaji, kojima kršćanstvo zahvaljuje svoj početak i razvoj. To su u prvom redu rođenje, trpljenje i smrt, uskrsnuće Božanskog Spasitelja, Njegovo slavno uzašašće na nebo i poslanje Svetoga Duha. Zatim događaji iz života Kristove Majke i uspomena na ugodnike Božje, koji su načela kršćanstva primijenili u svom životu i stekli život vječni.

Osnovni događaj u dijelu našega spasenja je Uskrsnuće Kristovo. Crkva se nije zadovoljila da ovaj "*blagdan*" blagdana slavi samo jedanput godišnje, nego je odredila da i svaka nedjelja bude posvećena uspomeni Uskrsnuća Kristovog. Osim Uskrsnuća drugi po veličini je blagdan Rođenja Kristova, a treći Silazak Svetoga Duha. Tako razlikujemo blagdane Gospodnje, Bogorodične i svetačke. Pošto neki blagdani padaju u određeni dan, a drugi ne, dijelimo ih na *nepomične i pomične* blagdane, a prema stepenu na *velike, srednje i male* blagdane.

Veliki blagdani označeni su u liturgijskim knjigama crvenim križem u krugu. Tih blagdana bilo je u XIV. stoljeću 12: Blagovijest, Božić, Prikazanje Isusovo u Hramu, Bogojavljenje, Preobraženje, Uskrsnuće Lazarevo, Cvjetna nedjelja, Uzvišenje sv. Križa, Uskrsnuće, Uzašašće, Duhovi i Uspenije Marijino.

Danas osim Uskrsa koji je glavni blagdan imamo još 12, pa je izostavljeno Lazarevo uskrsnuće, a uključeni su blagdani: Rođenje i Prikazanje Bogorodičino. (Vovedenije). Ovih 12 velikih blagdana imaju tzv. pretpraznička pripravu (*predprazdenstvo- proeortia*) i poprazničko vrijeme. Zadnji dan poprazničkog vremena ili poprazdenstva zove se otdanije blagdana (apodosis) koje datira iz VI. st.

Srednji blagdani dijele se na dva razreda: sa svenoćnim bdjenjem i sa polijelejem (tj. stihovi iz Ps. 134 i 135 na Jutrenji). Prvi razred se označava sa crvenim križem u polukrugu, a drugi sa običnim križem.

Malih blagdana ima također dvije vrste: s velikom doksologijom (slavoslovljem na Jutrenji se pjeva), označeni su sa tri točke u crvenom polukrugu i blagdani na "šest" (na Večernici imaju 6 stihira), označeni su isto tako, ali u crnoj boji.

Crkvenu godinu Istočna crkva započinje 1. rujna i pridržava se julijanskog i gregorijanskog kalendara.

Nedjelja

Nema sumnje, da je svetkovanje nedjelje apostolskog porijekla. Već sv. Pismo govori o "danu iza subote" (Lk. 24.1; Apokal. 1.10), a u staroj kršćanskoj književnosti naziva se "danom sunca" (sv. Justin), "danom kruha" (sv. Ivan Zlatousti) ili "danom Gospodnjim". Nedjelja se slavi velikom svečanošću i bogosluženjima, koji počinju u subotu popodne. Nekad se čitalo u Jeruzalemu evanđelje o Uskrsnuću Kristovom. Danas nedjelja ima obilježje slave Presvetog Trojstva i Uskrsnuća Kristova i to obilježje uvijek zadržava makar kakva svetkovina pala u nedjelju izuzevši velike Gospodnje blagdane.

Svih nedjelja u godini ima 52. One se broje od Uskrsa, ili od Duhova ili u postu: npr. 1, 2, 3 nedjelja iza Uskrsa, iza Duhova, velikoposna.

Tjedan - sedmica

Dani u tjednu nazivaju se u grčkoj crkvi kao i latinskoj:

ponedjeljak - *deutera*, posvećen je u čast anđelima,
utorak - *trite*, uspomeni sv. Ivana Krstitelja,
srijeda - *tetarte*, muci i križu Kristovom, a osim toga i Bogorodici,
četvrtak - *pempte*, u slavu sv. Nikole i apostola,
petak - *paraskeve*, isto kao i srijeda,
subota - *sabbaton*, svim svetima i uspomeni mrtvih.

Tjedan pripada onoj nedjelji koja slijedi.

Nepomični blagdani

a) ***Božić (ta genethlia Hristou, nativitas Domini)***

Blagdan Rođenja Kristova slavio se u početku u raznim datumima. Tako u III. st. u Egiptu i Palestini u mjesecu svibnju ili travnju. U Rimu je uveden odmah iza sabora Nicejskog za pape Julija I. (337. – 352.), svakako iza 336. godine. Slavio se 25. prosinca. Zato da bi se tako izrazila vjera u Božanstvo Kristovo protiv Arijevaca. Iz Rima je prešao u Aleksandriju, a onda i na čitav istok. U Carigrad ga je uveo sv. Grgur Nazijanski. Do IV. stoljeća Božić se na istoku slavio 6. siječnja, zajedno s blagdanom krštenja Kristova. Bit će to zato, što je Adam stvoren šesti dan u početku stvaranja, pa tako i Krist - drugi Adam, morao je biti rođen isti dan na početku godi-

ne. Osim toga, Krist je po svome rođenju i po svome krštenju objavio svijetu, Bogojavljenje - *Theophania* u pravom smislu riječi. Kopti i Armenci slave Božić na 6. siječnja.

Istočna crkva ne pozna Advente u onom značenju kako to ima zapadna, ali je ipak odredila vrijeme priprave za ovaj blagdan na slijedeći način: 1. četrdesetdnevni post, koji počinje od 15. studenog, dan iza sv. Filipa; 2. spomendanom starozavjetnih pravednika, patrijarha i proroka od Adama do sv. Josipa u tzv. *Nedjelju praotaca*, te genealogijom Kristovom od Abrahama do sv. Josipa u *Nedjelju sv. Otaca*; 3. predprazdenstvom, koje počinje s 20. prosincom. Vigilia ili navečerje - Badnji dan - slavio se već u IV. st. svečano. Toga dana (ako nije subota ili nedjelja) vrše se Carski časovi, Liturgija sv. Bazilija i u večer Veliko povečerje.

Božićni blagdan slavi se tri dana. Drugi dan je posvećen uspomeni Presvete Bogorodice: Zbor Bogorodičin (Sveta obitelj) ili prema menologionu cara Vasilija iz VIII. st. slavio se bjeg Bogorodičin u Egipat. Treći dan častimo uspomenu sv. Stjepana Prvomučenika. Kod Kaldeja spomen Nevine dječice. Kao što su dvije nedjelje pred Božićem bile posvećene ugodnicima Božjim, koji su živjeli prije Krista, tako se u prvoj nedjelji iza Božića slave oni dani koji su u nekoj osobitoj rodbinskoj vezi (osim Blažene Djevice Marije) sa Spasiteljem, a to su sv. Josip, David kralj, i sv. Jakov. Neki misle da je sv. Jakov pratio Krista na bjegu u Egipat.

Prelaganje Božića s 6. siječnja na 25. prosinca imalo je tri posljedice:

1. Uvođenje blagdana Obrezanja na osmi dan Božića
2. Navještenje Marijino 9 mjeseci prije Božića na 25. ožujka
3. Susret Kristov sa Simeonom (Svijećnica), četrdeseti dan iza Božića, kao i Rođenje Ivana Krstitelja na 24. lipnja

b) Blagdan Obrezanja Gospodnjega

Preuzet je iz poprazdenstva (*oktave*) Bogojavljenja, kad se Božić odijelio od Bogojavljenja na 6. siječnja. Na zapadu je uveden u VI. st. da bi se istisnule poganske saturnalije. Taj dan se slavi i uspomena sv. Bazilija Velikog.

c) Bogojavljenje

Spada među velike Gospodnje blagdane a slavi se 13 dana (od 2.-24. siječnja). Predmet slavljenja je danas samo krštenje Isusovo. Na vigiliju ili dan uoči Bogojavljenja vrše se bogoslužena kao i na Badnji dan. Sv. Ivan Zlatousti pripovijeda, da su vjernici noću odlazili na izvore i crpli vodu,

koju su onda kod kuće čuvali. Noću bi se i katekumeni krstili i narod bi ih sa svijećama pri tome pratio, odakle blagdanu još ime Prosvješćenije. Na uspomenu toga uveden je običaj, da se na sam blagdan svečano blagoslivlje voda. Crkvene pjesme za bogojavljenske svečanosti složili su sv. Kuzma Majumski i sv. Ivan Damašćanski.

d) Sretenije Gospodnje

O njemu govori sv. Luka (2,22) a počelo se praznovati 40. dan iza Božića vrlo rano na Istoku kao *Hypapante,* susret Isusov sa starcem Simeonom. U Carigradu se slavio u VI. st. svečanim načinom iz zahvalnosti za oslobođenje od kuge i potresa. Blagdan ima samo jedan dan predprazdenstva i 7 dana poprazdenstva. Često puta bude ovo poprazdenstvo skraćeno zbog Velikog posta. Blagdan ima značaj Gospodnji i Bogorodični. Pjesme je za bogosluženje sastavio sv. Kuzma Majumski.

e) ***Preobraženje Kristovo***

Spada među velike svetkovine i slavi se 40. dan pred Uzvišenjem sv. Križa. Prema pobožnoj predaji Krist se preobrazio na Gori Taboru 40. dana prije nego je započeo svoju muku i podnio smrt. No, pošto je sa blagdanom Uzvišenja (Vozdviženija) časnog Križa vezana uspomena na Kristovo trpljenje i smrt, povezuju se ova dva blagdana sa nekim zajedničkim crkvenim pjesmama (*katavasijama*). Od starine se slavi na 6. kolovoza, a njegovo poprazdenstvo traje do 13. kolovoza. Na taj se dan običava blagosloviti voće. Pjesmu su ispjevali sv. Kuzma i sv. Ivan Damašćanski.

f) ***Uzvišenje časnoga Križa***

Nekad se slavilo na drugi dan Uskrsa, jer je navodno križ Kristov pronađen i izložen na štovanje na Uskrs 326. godine. Kad je pak carica Jelena sagradila hram sv. Uskrsnuća na onom mjestu gdje je križ nađen i posvetila ga na 13. rujna 335., blagdan Uzvišenja je preložen na 14. rujna. Tako njegovo predprazdenstvo i poprazdenstvo traje od 13. - 21. rujna. Pjesme je ispjevao sv. Kuzma. Toga dana se izlaže sv. Križ na javno štovanje i klanjanje.

g) ***Rođenje Bogorodičino***

Slavilo se već u IV. stoljeću na dan 8. rujna. U čast rođenja presv. Bogorodice ispjevali su pjesme Anatolij, carigradski patrijarh, (V. st.); Stjepan (VI. st.); Andrija Kritski, German i T. Studita.

h) ***Uvod Bogorodičin***

Slavi se 21. studenog a poznat je iz propovijedi sv. Grgura Niškog, Germana i Taraziaja. U IX. st. složili su stihire Georgije Nikomedijski i car Vasilije Makedonac, koje se i danas pjevaju. Ovaj blagdan se smatra uvodom u svetkovanje Božića i zato se tada započinju pjevati irmosi kanona na Božić: "*Hristos raždajetsja*"

i) Blagovijest presvete Bogorodice

Praznovao se uoči Božića, kad se ovaj još nije slavio zajedno sa Bogojavljenjem. Odvajanjem ovih dvaju blagdana premještena je i Blagovjest na 25 ožujka, što može pasti u vrijeme između četvrtka 3. nedjelje korizme do srijede iza Uskrsa. Pjesme posvećene Blagovjesti spjevali su Anatolije, Andrija Kritski, Ivan Damašćanin, Teofan i drugi.

j) ***Smrt (Uspenje, Uznesenje) Bl. Djevice Marije***

Već u IV. st. ova je svetkovina poznata u Jeruzalemu pod imenom "Dan Bogorodičin", 15. kolovoza. Otuda je prešla u Carigrad, pa onda u Rim za pape Sergija II. (687. – 701.) Po naređenju cara Andromaha II. (1292. – 1328.) imao se blagdan slaviti kroz cijeli mjesec kolovoz u zahvalu kao zaštitnik grada. Smrt Bogorodičinu proslavili su svojim pjesmama sv. Kuzma, Ivan Damašćanski i Teofan.

k) ***Bezgrešno Začeće Bogorodičino***

Ovaj blagdan nastao je najprije na Istoku u samostanima, a spominje ga biskup Eubejski Ivan, suvremenik sv. Ivana Damašćanina. U konstituciji cara Manojla Kommena iz godine 1166. zove se "Začeće presv. Majke Boga našega". Tako imaju i staroslavenski liturgikoni iz XIV. st. Današnje knjige imaju "Začeće sv. Ane, kada začе presv. Bogorodicu". Slavi se na dan 9. prosinca.

Iza sabora Lavovskoga 1891. sastavljen je novi oficij u čast Bezgrešnog začeća Marijinog, kojeg imade liturgikon iz 1905. Rimski novi liturgikon uveo je stari naslov i stari oficij i ukinuo poprazdenstvo.

l) Među nepomične blagdane spada svetkovanje svetaca kao što su: Sv. Bazilije (1. 1.), Tri svetitelja - *Bazilije Veliki, Grgur Bogoslov i Ivan Zlatousti* (30. 1.), Sv. Juraj (23. 4.), Rođenje sv. Ivana (24. 6.), Sv. Petar i Pavao (29. 6.), Ilije proroka (20. 7.), Smrt sv. Ivana Krstitelja (28. 8.), Sv. Dimitrije (26. 9.), sv. Mihael Aranđel (8. 11.), Sv. Nikola (6. 12.) i Sv. Stjepan (27. 12.)

Pomični blagdani

a) *Uskrs*

To je najstariji kršćanski blagdan. Nosio je ime "Pasha", od riječi židovske pasah=mimo, prolaziti. Anđeo je, naime, u Egiptu prolazio mimo židovskih domova, koji su bili poškropljeni krvlju janjeta. Novozavjetna Pasha je Krist, koji je za nas dao svoje Tijelo i krv. (I. Kor. 5,7) U starokršćanskoj crkvi pashom su se nazivale dvije sedmice: prije i poslije Uskrsa. Prije Uskrsa bila je Križna pasha (*pasha staurosimon*), a iza Uskrsa Pasha uskrsna (*pasha anastasimon*.). S početka se Uskrs praznovao u različite dane, dok nije Apostolskim ustanovama (Knjiga 5. Gl. 17) određeno, da Uskrs treba praznovati poslije proljetne ravnodnevnice, u prvu nedjelju koja dođe iza 14 dana od mlađa. Ako 14. dan mlađa padne na nedjelju, Uskrs treba slaviti u iduću nedjelju. Tako je bilo sve do VII. st. Ovdje se nigdje ne spominje pun mjesec (uštap). Ali, pošto se tada pun mjesec i poklapao sa pashalnim 14. danom mlađa u svim godinama 19-godišnjeg kruga, to su tadašnji suvremenici zamijenili 14. dan od mlađa riječima "pun mjesec". Tako je nastalo današnje pravilo: "*Uskrs treba praznovati poslije proljetne ravnodnevnice i prvu nedjelju koja dođe iza prvog punog mjeseca*." Ako prvi puni mjesec padne na nedjelju, Uskrs se svetkuje u iduću nedjelju. Prema tome, Uskrs može pasti u periodu od 22. ožujka do 25. travnja, tj. u razdoblju od 35 dana.

Crkva želi da se njezini vjernici za ovaj najveći blagdan dostojno pripreve i da ga što dulje proslavljaju. Priprava ili predblagdansko vrijeme traje 70 dana, a započinje se 11. siječnja i 15. veljače, već prema tome u koji će datum pasti sam blagdan. Sedamdeset dnevni period sjeća nas na 70 godišnje ropstvo babilonsko a time i na ropstvo grijeha iz kojega nam se valja osloboditi milošću, koju nam je zaslužio Isus Krist svojom mukom i smrću.

Poprazničko vrijeme obuhvaća 40 dana i traje uključivo do Uzašašća. Bogoslužena za čitavo vrijeme uskršnjeg doba sakupljena su u knjizi Triod. (Do Uskrsa posni Triod, od Uskrsa cvjetni Triod).

U uskršnjem predblagdanskom vremenu dolaze ove nedjelje:

Nedjelja Carinika i farizeja, Izgubljenog sina, Mesopusna (prozvana tako jer se još taj dan smjelo jesti meso), Siropusna (posljednji dan kad se smjelo jesti mliječna jela, slijedeći dan započinje uskršnji post), 6 nedjelja korizme (prva je posvećena pobjedi nad ikonoklazmom i zove se "*Nedjelja*

pravovjerja, pravoslavlja"; treća križu Kristovom, šesta Cvjetna). U srijedu pete nedjelje vrši se tzv. kanon sv. Andrije Kritskog, dok je subota iste nedjelje posvećena Bogorodici, što je 626. god. izbavila Carigrad od Sarecena. Taj dan pjeva se poznati himan *Akathist*. Šesta nedjelja je Cvjetnica, a subota pred njom zove se Lazarova subota.

Tjedan prije Uskrsa je Sveta i Velika Sedmica. U ponedjeljak se slavi uspomena Josipa Egipatskog, u utorak Priča o 10 djevica, a u srijedu se spominje žena grešnica, koja je mašću pomazala Isusa prije njegove muke. Na Veliki četvrtak spominje se crkva četiriju događaja iz života Spasiteljeva: umivanje nogu učenicima, ustanovljenje presvete Euharistije, molitve u vrtu Getsemanskom i izdajstva Judina. Toga dana vrši se posebnim obredima umivanje žrtvenika i posveta krizme (*myron*). U nekim krajevima na taj dan zvona ne zvone od večera do Velike subote u jutro. Vjernici se pozivaju klepalom. U Rusiji i Jeruzalemu ne drže se tog običaja.

Veliki petak je dan uspomena kad je Isus osuđen na smrt, trpio na križu i umro. Na večer u četvtak (8 sati) vrši se Jutrenja Velikog petka, na kojoj se čita 12 ulomaka iz evanđelja, koji nam opisuju posljednje sate Spasiteljeva zemaljskog života. Ovo bogosluženje razvilo se u današnjem obliku u IX. i X. st. na temelju prakse Jeruzalemske crkve.

Na taj dan se čitaju tzv. Carski časovi (od 8 sati) a na Večernji se izlaže na poklon *Plaštanica*. Stariji slavenski tipikoni ne govore ništa o izlaganju Plaštanice, pa se misli da je ovaj običaj prešao u slav. crkve iz Grčke, negdje iza 1682. godine. Katolici istočnog obreda izlažu i presv. Euharistiju.

U **Veliku subotu** Crkva se sjeća Isusa u grobu, njegova slavnog silaska u predpakao i izbavljenje starozavjetnih pravednika kao i uvedenje razbojnika u raj. Taj dan počinju se bogosluženja vrlo rano, na Jutrenji se pjeva katizma 17 (Ps. 118) podijeljena na tri stacije, iza Jutrenje je običaj da svećenik iznosi evanđelje i plaštanicu i njima čini procesiju oko crkve. Taj običaj je uveden u Rusiji u XIV. stoljeću. Iznosilo se samo evanđelje. Iza časova služi se Liturgija sv. Bazilija sa Večernjicom. Trebalo bi ju služiti u 4 sata poslije podne. Tom prilikom čita se 15 paremija ili ulomaka iz Starog zavjeta. S pročitanom perikopom iz poslanice Rimljanima završava se grobni dio Velike subote, a naviješta se Uskrsnuće Kristovo. Iza toga pjevaju se stihove iz psalma 81 s pripjevom: "*Uskrsni Bože, sudi zemlju*." Svećenik zamjenjuje crno odijelo sa svijetlim i dalje služi Liturgiju. Iza Liturgije blagoslivlje pet kruhova i vino na uspomenu što su se u staro vrijeme kršćani, koji su ostali i dalje u crkvi dočekujući Uskrsnuće Kristovo, morali okrijepiti.

Dalje se nastavlja sa čitanjem djela apostolskih i kad se ono završi započinje se Polnoćnica ili Nadgorbno, na kojoj se pjeva kanon Velike subote. Iza toga prenosi se plaštanica kroz carska vrata na žrtvenik kao simbol da je Kristu predana sva vlast na nebu i na zemlji. (Mt. 28,18) Tamo ostaje sve do Uzašašća.

Sam blagdan **Uskrsnuće Kristovo** slavi se na istoku u ponoć. Svečanost započinje procesijom okolo crkve i uskršnjom Jutrenjom, koja se u staro vrijeme započinjala u predvorju. Današnji obred ustalio se u XV. - XVII. st. pod uplivom jeruzalemskog ustava. Jutrenja je ispunjena veličanstvenim kanonom sv. Ivana Damašćanina sastavljenog na temelju govora sv. Grgura Nazijanskog. Na Liturgiji se čita evanđelje u više jezika u znak da se evanđelje Kristovo proširilo po čitavoj zemlji. Blagoslov daje svećenik sa križem u ruci. Na Uskrs se blagoslivlju različite jestvine: kruh, meso, maslac i jaja. Običaj blagosloviti i farbati jaja vrlo je star. Pobožna predaja veli, da je Marija Magdalena došla caru Tiberiju da uloži protest protiv osude Pilatove i Kajfine, pa je tom prilikom predala caru crveno jaje s natpisom: "Krist je Uskrsnuo" i tako je počela svoj govor.

Uskršnje blagdansko vrijeme produžuje se kroz 40 dana, u spomen četrdeset dnevnog boravka Kristova na zemlji. Tjedan dana iza Uskrsa nosi naziv "Svijetla sedmica" i samo je nastavak blagdana. Sva, naime, bogosluženja obavljaju se na isti način kao 1. dan Uskrsa. Nedjelja iza Uskrsa zove se Tomina, jer se Krist javio apostolu Tomi i na neki način po drugi put objavio svoje Uskrsnuće. Zbog toga se ta nedjelja zove još i *Antipasha*. Dalje se redaju nedjelje:

Mironosnica (kao prvih svjedoka Uskrsnuća Kristova),

Uzetog (raslablenog), koga je Krist ozdravio u vrijeme pashe u drugoj godini svojeg javnog djelovanja (Iv. 5. 1-14),

Samarijanke, kojoj se Isus u vrijeme Pedesetnice u prvoj godini svoga djelovanja objavio kao obećani Mesija (Iv. 4, 41-42),

Slijepaca od rođenja koga je ozdravio na blagdan Sjenica i tako pokazao svoju božansku moć.

U srijedu pred praznikom Uzašašća je *otdanije* ili *apodosis* Uskrsa. Plaštanica se skida sa žrtvenika. Na uspomenu učenja Kristova u hramu na blagdan Sjenica (Iv. 7.77) u 3. godini svog javnog djelovanja, slavi se u srijedu 4. nedjelje tzv. *Prepolovenije*, tj. polovina vremena između Uskrsa i Duhova.

b) ***Uzašašće Gospodnje na nebo*** slavi se u četvrtak 40. dan iza Uskrsa, a slavi se kroz 10 dana s otdanijem u petak pred Duhovima. Pjesme su složili monah Ivan i Josip Himnograf, brat sv. Teodora Studite. Nedjelja iza Uzašašća posvećena je uspomeni sabora u Niceji (325. godine).

c) ***Duhovi ili Pedesetnica*****.** Na uspomenu sinajskog zakonodavstva svetkovali su već Židovi praznik Pedesetnice. Na taj blagdan sišao je Sveti Duh na apostole. Crkva slavi ovaj događaj 10. dan iza Uzašašća ili 50. dan iza Uskrsa. Blagdan se produžuje još na ponedjeljak, kad se slavi čitavo Presveto Trojstvo. Osobitost bogoslužnja čini Velika Večernjica, koja se služi odmah iza Liturgije i na kojoj se čitaju 3 velike molitve. U prvoj se molimo za oprost naših grijeha, u drugoj za darove Svetoga Duha, a u 3. za pokoj duša. Molitve se vrše klečeći. Pjesme su ispjevali sv. Ivan Damaščanin i sv. Kuzma.

d) ***Nedjelja iza Duhova,*** posvećena je uspomeni ***Svih Svetih***. S početka je bila ta svetkovina sv. mučenika, kasnije se proširila i na sve svete. Ovom nedjeljom prestaje upotreba knjiga Trioda.

POSTOVI

Pod postom se razumijeva na istok uopće uzdržavanje od jela i pila kroz cijeli dan sve do zalaska sunca. Tada se smjelo jesti suho jelo, npr. kruh, sušeno voće, ali ne riba. Kaluđeri su jeli samo leću bez ulja. Na subote i nedjelje ne smije se postiti prema ap. kan. 66. To znači da se zabranjuje "suhojadenije" - dozvoljeno je, naime, uživanje vina i ulja, ali nikako ribe. Bolesnici su mogli uzeti i ribu na ulju. Ovo vrijedi i za praznike Vozdviženija i Usjeknovenija, ako padnu u subotu i nedjelju.

Ovakva praksa je bila u Crkvi sve do XII. st. Kasnije se ubrojila i posnim jelima počela smatrati ribe i vodene ptice. Narušavanje posta smatralo se isto kao hereza - Istočna crkva ne pozna razlike između posta i abitineneje.

U Istočnoj crkvi postoje 4 velika posta:

a. Korizma ili Veliki post par excellence,

b. Petrov post,

c. Velikogospojinski i

d. Božićni post.

O Velikom (korizmenom) postu govorili smo već prije na našim stranicama. Petrov post zavisi od Uskrsa. On je dulji ili kraći, a započinje se ponedjeljkom iza nedjelje Svih Svetih. Uveden je u Carigradu u V. st., kad je uveden sam blagdan sv. prvaka ap. Petra i Pavla iz simpatije prema papi Anastaziju II. koji je likvidirao Akacijevu šizmu. Gospojinski post je novijeg porijekla. Spominje se tek 220. g. Traje od 1.-15. kolovoza. Božićni post poznat je već oko 500. godine u Jeruzalemu, odakle se raširio po svem istoku. Traje 40 dana, a započinje 14. studenog, na dan sv. Filipa, pa se stoga zove Filipovski post.

Osim ovih velikih postova Istočna crkva održava postove u srijedu i petak, kao na dane kad je Spasitelj bio izdan, trpio i umro. Zatim na blagdan Uzvišenja časnog Križa (14. IX.), dan Glavosjeka sv. I. Krstitelja (29. VIII.) i Navečerje Bogojavljenja (5. 1.).

Posta nema u: Svjetlom tjednu, od Božića do Bogojavljenja i tjedan iza Nedjelje carinika i farizeja.

Pomeni mrtvima

Među sveta vremena ubrajamo i dane posvećene uspomeni pokojnika. No, o tome je već bilo riječi u I. dijelu.

BOGU BLAGODARENJE!

MOM DRAGOM DJEDU DR. JURJU PAVIĆU

Beskrajno sam zahvalan vlč. Danielu Vranešiću, grkokatoličkom župniku u Samoboru što će ovaj rad moga djeda, prof. dr. Jurja Pavića, u ovom ukoričenom obliku biti dostupan stručnoj javnosti i otrgnut od povijesnog zaborava. Rukopis profesora Pavića pronašao je o. Daniel u obliku teško čitljive skripte. Prepisao ga je i prenio u digitalnu formu, pronašao grafičare da ga dizajniraju kao knjigu, organizirao tiskanje. Ukratko, nesebično, gotovo herojsko djelo. Daniel je sin moga velikog prijatelja i istomišljenika vlč. Mile Vranešića, župnika iz Stojdrage i njegove supruge Đurđe, dugogodišnje djelatnice Informativne katoličke agencije. Uz zajedničkog nam mentora pokojnog Živka Kustića, legendarnog pokretača i glavnog urednika Glasa koncila, još uvijek nedovoljno akceptiranog ideologa moderne koncilske Katoličke crkve, dijelić smo male ali tvrdokorne grkokatoličke zajednice. Porodica Vranešić decenijama je bila ona snaga, onaj konopac koja mi, unatoč svim mojim novinarskim i izdavačkim, često turbulentnim javnim preokupacijama, nije dozvoljavala da zaboravim moje katoličanstvo, posebno grkokatoličanstvo, moje žumberačke i poljičke korijene, moje obaveze prema precima koji su duboko u povijest, kao župnici, svećenici, katehete, prosvjetitelji, činili sve da naši grkokatolički obredi, jezik i običaji opstanu.

Jednog dana velečasni Mile Vranešić, bilo je to prije nekoliko godina, pokazao mi je ostatke kamenog zidića u Stojdragi. Opasavao je neveliki prostor dovoljan tek za jednu omanju prostoriju.'Vidiš, ovdje je tvoj pradjed otvorio prvu školu'. Bio sam šokiran. Nisam to znao. Možda nije bio pradjed, možda je bio prapradjed, možda je bila riječ o djedu moje bake, nisam više siguran. U tolikoj količini svećenika lako se pogubiti. No, kad je još vlč. Mile izvukao i dokumentaciju, korespodenciju desetgodišnjeg natezanja s birokratima Austro-ugarske monarhije oko dozvole za otvaranje škole (mislim da je sve to objavio u jednom od brojeva Žumberačkog krijesa) bio sam ozbiljno postiđen. Moje neznanje, moj tako površan uvid u povijest vlastite obitelji i danas me proganja. I kad je Daniel došao s dedinim zaboravljenim rukopisom i čvrstom odlučnošću da ga pretvori u knjigu bio sam podjednako sretan kao i potresen. Gledao sam tog mladog, entuzijastičnog svećenika, prepunog elana, energije i znanja kako obavlja nešto što je, zapravo, bila moja dužnost.

Hvala mu na tome, pomogao mi je, kao pravi duhovnik, da malo poravnam vlastitu savjest. Moj djed Juraj bio je neobičan čovjek. Duboko

religiozan u svakodnevnim je postupcima i poslovima bio vrlo strog, dostojanstven i konzervativan. Apsolutni autoritet. Njegova načela bila su čvrsta, ali, ipak, činjenica da je bila riječ o grkokatoličkoj obitelji, da je imao suprugu i šestero djece, učinila su ga, barem kada je riječ o djeci i unucima, često mekim i popustljivim. Bilo je neobičnih scena. U stanu gdje se slavio Badnjak i priređivao raskošni božićni objed za najmanje dvadesetak ljudi, u kojem je djed imao i oltar, kako bi mogao služiti svakodnevne svete mise, kada nije mogao ići u župnu crkvu Sv. Ćirila i Metoda dozvoljavao je da se na svetkovine donesu gramofon i prošvercane ploče iz Engleske, da trešti rock'n'roll, pleše se twist, da se moje sestrične pojavljuju u sablažnjivim minicama, nalarfane do neprepoznatljivosti. No, u svakodnevnom životu strogi rituali bili su ipak nepromijenjivi. Svjedočio sam tome jer smo do moje desete godine živjeli u zajedničkom domaćinstvu. Ujutro bi odlazio u Ćirilometodsku i u sakristiji služio misu. Često sam odlazio s njim. Kao posve malog klinca, još prije nego što sam krenuo u školu, naučio me odgovarati cijelu misu napamet.

Prije sam naučio čitati staroslavensku ćirilicu nego 'normalna' djeca latinicu i hrvatski. I danas, više od pedeset godina kasnije, ne mogu se prisiliti izgovarati Očenaš drugačije. Samo u našoj, staroslavenskoj verziji. Kad ponekad pričam s nekim kaptolskim velikodostojanstvenikom koji s pravom nije baš siguran u moju katoličku pravocrtnost, uvijek sam spreman upitati: 'Slušaj, ja mogu, uz malu pomoć molitvenika, izgovoriti cijelu liturgiju na staroslavenskom. Možeš li ti?' Moj djed je govorio, čitao i pisao sve 'žive i mrtve ' jezike. Naravno, njemački i francuski, naravno, grčki i latinski, naravno ruski, mađarski, poljski, ukrajinski... Imao je svoje specijalizirane knjižare u Švicarskoj i Francuskoj od kojih je svaki mjesec naručivao nova izdanja. Pripadao je kozmopolitskoj generaciji hrvatske inteligencije. Često se pitam kakvo je to školovanje moralo biti ako su maturanti klasične gimnazije na Gornjem gradu, s navršenih 18 godina, mogli besprijekorno koristiti klasične i bar dva - tri živa jezika?

Juraj Pavić je bio posvećen jedinstvu zapadne i istočne crkve. Bio je oduševljeni pobornik ćirilometodskog apostolata za obnovu ckvenog jedinstva. I njegova doktorska disertacija polemično se bavi pojmom 'pravoslavlje' zalažući se za povratak pojma 'pravovjerje' koje su rabili ćirilometodovi učenici. Toj temi se često vračao. Ekumenizam je bila njegova dominantna teološka odrednica, pa je pripadao onom krugu katoličkih intelektualaca koji su se borili za Crkvu posvećenu vjernicima i narodu, otvorenu, demokratsku i lišenu nepotrebnih izljeva i simbola moći i bo-

gatstva. Danas bi ga, vjerovatno, proglasili katoličkim liberalom. Iznad njegovog pisaćeg stola uokvirena se nalazila zahvala pape Ivana XXIII. zbog doprinosa pripremama 2. Vatikanskog koncila. To nije bila tek formalnost Juraj je iskreno, zajedno sa svojim istomišljenicima, legendarnim kaptolskim profesorima i teolozima sanjao koncilsku crkvu. Za svojim crnim pisaćim stolom, izrađenom po narudžbi u nekom inozemnom tišleraju, kasnije je moj otac rukom napisao svojih dvanaestak pravnih knjiga. Stol, stolica i vitrina za knjige poslije su pripale meni. Porodica je vjerovatno mislila da sam predodređen nastaviti tu znanstvenu tradiciju. Na njihovu i moju žalost - gadno su se prevarili. Postojala su još tri dnevna rituala moga djeda dr. Jurja Pavića. Prvi je bio svakovečernje, u osam sati, slušanje Grge Zlatopera na radio postaji Glas Amerike. Drugi je bio odlazak u američki konzulat po primjerak njihovog sapirografiranog Biltena. To su bili alternativni komunikacijski kanali. Večer je u mojoj porodici uvijek završavala malom depresijom. Svi su se nadali, a najviše moj djed, da će konačno biti objavljeno ono što se mora dogoditi, a nije se moglo čuti ili pročitati - da je taj prokleti komunizam konačno pao! Siguran sam da je to bila njegova ogromna nada. Razumljivo. Bio je, naime, šest puta biran za dekana Bogoslovskog fakulteta. Pa i u vremenu kad je Katolički fakultet 1952., izbačen iz sastava Zagrebačkog sveučilišta. Profesori su ostali bez plaće, fakultet se jedva izdržavao, a glavni šef, kardinal Stepinac, koji je istvremeno bio i generalni poglavar Bogoslovskog fakulteta, čamio je u zatvoru i kućnom pritvoru. Još k tome neka poljoprivredna zemljišta koja su prehranjivala bogoslove i žumberačku sirotinju - oteta su, konfiscirana, nacionalizirana i upropaštena. Nije bilo baš nekih razloga za simpatiju prema takvom obliku humanizma. No, moj djed bio je suviše mudar čovjek, suviše uronjen u liturgijske probleme prošlih stoljeća, suviše zaokupljen životima davnih svetaca, a da bi dozvolio da njegova djeca, njegovi unuci budu zaraženi ovozemaljskim političkim stavovima. Tek mnogo kasnije saznao sam za brojne nepravde, zločine i zvjerstva za koja je on znao, ali ih je kao težak teret nosio u sebi i nikad, baš nikad ih nije dijelio s nama. Znao je kako teška može biti mržnja i osveta.

Njegov treći ritual bila je svakodnevna šetnja po zelenoj potkovi. U crnom odijelu s bijelim okovratnikom, znakom svećenstva koji je ponosno obavezno nosio, vrećicom prsnih karamela u džepu, i štapom u ruci, kretao je u šetnju. Često, gotovo svakodnevno, bio sam mu pratnja. Naša ruta je bila slijedeća: Gajeva, Katančićeva, američki konzulat na Zrinjevcu, meteorološki sat, Strossmayerov trg, Tomislavac, Svačićev, Mažuranac, Ka-

zalište. I istim putem natrag. Tumačio mi je na tom putu svaku zgradu, svaku palaču, svaki spomenik. Znali smo tako sjediti dugo na nekoj klupi, učitelj i njegov mali učenik. To su bile lekcije iz povijesti. O biskupu Strossmayeru, o Ilircima, o porodici Vranitzany, kraljicama, kraljevima, banovima, habsburgovcima, Mađarima, Jugoslaviji... Koliko sam od toga zapamtio, a što sam tek kasnije naučio, doista ne znam. Ali, znam da sam duboko tužan svih onih mjeseci kad na tom veličanstvenom prostoru moram gledati uništene fasade, kilometre elektičnih kablova i stotine kućica u kojima se okreću burgeri. Znaju li ti ljudi, od kojih su tisuće njih vjerovatno prvi puta u životu uopće prošli Zrinjevcem, kako on stvarno, zapravo, izgledao? Kojim bi putem sada šetao moj djed? Na kojoj bi se to klupi odmarao? Onoj, pored sarme u lepinji ili onoj pored kuhanog vina i vrućeg gina? Može li itko ikada vidjeti ono što su sakrili šareni svjetleći sobovi i bolno blješteći djeda mrazovi? Možda više nikada neće ugledati najljepši urbani prostor Zagreba nastao čudesnom pameću i imaginacijom nekolicine ljudi u gradiću na rubu Carstva. Trudio sam se da o sadržaju ove dedine knjige ne napišem niti retka. Uostalom, kako bih i mogao? Otkud mi pravo? Otkud mi znanje? Da je Juraj Pavić poživio barem još desetak godina možda bi uspio svoga nezahvalnog učenika osposobiti i za tako nešto. Ovako, ostaju samo površne uspomene. A ostalo je toliko toga neispričanog. O dvije godine studija u Münchenu, četiri godine u švicarskom Friburgu, godinu dana u Lavovu, pa doktorski studij u Zagrebu. Kako je siromašni žumberački klinac, nakon što mu je otac pročerdao sav novac i imanje, uspio sve to financirati? Kako je uspostavio prepisku sa Stepincem, koji je jedini imao pravo potpisivati fakultetske račune? Što je istina o smrti Janka Šimraka, grkokatoličkog biskupa 1946. godine? I tako redom. Dokumenata nema, a svjedoka još manje. Ovaj spašeni rukopis ne daje odgovore, ali barem, otkriva dio znanstvenih, profesorskih i svećeničkih preokupacija iznimnog čovjeka prof. dr. Jurja Pavića. Ali, potraga se nastavlja. Neke od najzanimljivijih radova otkrio sam ovih dana, još uvijek se nalaze u neobjavljenim rukopisima. Možda uspijem vratiti dio duga.

Ninoslav Pavić
1. siječnja 2019. godine

IZVORI

Borgia N.: Horologion - Roma 1929.

F. E.: Il commentario liturg. di S. Germano Grottaferata 1912.

Grightmann F. E.: Liturgies aesteru and vestern Oxford 1896.

Christ W. et Paranikas N: Anthologia graeca carminum christianorum Leipzig 1971.

Cankov S. Stefanov I Canev D.: Pravilata na pravosl. crkva tehvaniami I.-II. Sofia 1912.

Colectio lacensis: Frieburg, 1897.

Codif. can. Orient. Ponti XI. Roma 1933.

Corpus scriptorum: Historiae Bizantiae. Bonn, 1929.

Cetelerius I. B.: Monumenta Eccle. graecae. Paris. 1677.

Doelger F.: Corpus d. griech. Urkunden Muenchen 1925.

Dmitrievski A.: Opisanie Liturg rukopisej Typika, Kiev 1895. Euchologia. Kiev, 1901., 1917. Dmitrievski A.: Drevnjevšie patriaršie typikoni, Kiev 1905.

Euchologion to mega Roma 1873.

Funk F. X.: Didaschalia et Conditutiones Apost. Paderborn 1905.

Funk F. X.: Patres apostolici Tuebingen 1906.

Fontes Codicis iuris canonici. Roma

Goar J.: Euchologion sive rituale Graecorum. Venetia 1730.

Gorski A.: Nevostrujev K: Opisanije slav. rukopisanej Mosk. Sinod bibl. Moskva 1869.

Heraeus V.: Silviae vel potius Aetheriae Pregrinotio. Heidelberg 1929.

Irenej (Ćirić) episkop: Nedjelja sv. Pedesetnice, Novi Sad 1942.

Lauchert F.: Die Kanones d. wichtigsten altkirchl. Couzilien Freiburg - Leipzig 1896.

Leitzmann H.: Liturgische Texte I.III. Bonn 1909.

Liturgikon: sije jest Služebnik. Rim 1942.

Mansi J. D.: Collecti conciliorum XXII.

Mai A.: Patrum nova bibliotheca X. Roma 1905.

Monologio di Basilio II. Torino 1907.

Nilles N.: Calendarium manuale utriusque Ecclesiae I.-II. Insbruck 1896.

Orlov M.N.: Liturgija sv. Vasilija Velikog, Petrograd 1909.

Ordo celebrationis vesperarum, matutuni et div. Liturgia Roma, 1944.

Plinii Cecilii Secundi epistola Ed. R. C. Kukulo. Lipsiae 1912.

Patrologia Graeca. Ed Migne. Tom: 1, 6, 12, 24, 13, 32, 43, 61, 52, 67, 86, 87, 89, 99, 140, 150, 155, 137

Patrologia Latina Ed. Migne Tom: 2, 20, 61, 73, 67, 69, 217

Pitra J. B.: Juris Ecel. Graecae monumenta I. II. Roma 1864.

Pitra J. B.: Specilegium solesmense Paris, 1852.

Pitra J. B.: Analecta sacra. Paris 1876.

Anasten J.: Monumenta eucharistika et liturgica vetustissima I. - VII, Bonn 1935.

Rauschen G.: Florilegium patristicum, Bonn 1904.

Renaudot E.: Liturgiarum orientalium collectio I.-II. Frankfurt 1847.

Rhalles K. Potles M.: Syntagma ton theion kai hieron kanonon t. II., IV. Athena 1854.

Rahmani I. E.: Testamentum Domini nostri Jesu Christ. Mognatiae 1899.

Ruska istor. biblioteka t. VI. Petrograd 1880.

Schriftsteller D. Grich. Christl. Berlin 1905-1909. I-III-

Sweinson C. A.: The Greck Liturgies Chifly from original austrities. Cambridge 1884.

Schwarz E.: Eusebius Historia. Leipzig 1908.

Vladimir. arhim.: Sistematie opisanije rukop. mosk. sinod. biblioteki III. Moskva 1894.

Vuković B.: Služebnik - Liturgiarion. Venezia 1519.

LITERATURA

Allatius L.: De Ecclesiae occidentalis atque orient. perpetua conseusione Coloniae 1648.

Andricu M.: Inimixtio et consecratio. Paris 1924.

Arnold F. X.: Fischer B.: Die Messe in d. Glaubensver Kuendigung Freiburg. 1953.

Baumstark A.: Messe im Morgenland. Kempten 1906.

Baumstark A.: Vom Geschichtl. Werden d. Liturgie. Freiburg 1923.

Baumstark A.: Das Typikon d. Patmos - Handschrift. 266 Jahrb. p. Liturgie wiss. VI. 1926.

Baumstark A.: Liturgie comparee (Irenikon XI -1934) Posebno izdanje od Botte, Chevtogne 1953.

Beck H. G.: Kirche u. theol Litteratur im byzant. Reich Muenchen 1959.

Benianin (Krasnopievkov): Novaja Skrižal. tainstvenoe objasnenije vsje službah i utvarjah cerkovnih. Moskva 1908.

Bernardakis P.: Les ornamento litug. chez les Greques (Echo d' Or. V. 1902.)

Berz J.: Die Eucharistie in d. Zeit d. Griech. Vaeter I. Freiburg 1955.

Botte B.: Note historique sur la concelebration (La Maison - Dieu) 1953. Nr. 35

Brehier L.: La civilization bysantine. Paris 1951.

Condrigton H. W.: The Syriau liturgies of the presanct. Journal of th. studies. t. IV. 1903, V. (1904)

Cabrol F.: La priere d. premiars Chretiens. Paris 1929.

Catandella O.: La poesie di Gregorio Naz. (Atena e Roma t. VIII.)

Doelger F.: Autike u. Christentam. Muenchen i W. 1933.

Dvornik F.: Les Slaves Bynamhe et Romae an XI. st. Paris 1926.

Delehaye H.: Sanctus. Bruxelle 1927.

Diakovski E. P.: Posledovanije časov i izobraziteljnik Kiev 1913.

Dmitrievski A.: Istorič i dogmat. i tainstvenoe izjasvenije božestv. liturgii. Petrograd 1897.

Dausend H.: Das interituelle Recht in CIC Paderborn 1939.

Dositeos, patr. jer.: Istoria peri ton en Hierosolimois patriarheusanton. Bukurest 1765.

Dictionarie d'Archeol. chret et de Liturgie VI. X. vol V. de Theol. cathol X. XIII. Paris

Duchesne L.: Origines du culte chret 5 ed. Paris. 1925.

Grandijs L. H.: La mort du Christ et le rite du Zeon Byzantion 23 (1953/54)

Gordillo M.: Campendium Theologiae orientalis. Roma 1950.

Golubinski E.: Istoria ruskoi cekvi I-V. Moskva 1901.

Golubcev A. P.: Liturgika Sergico Porad 1918.

Hansens I. M.: Lustitutiones liturgicae ritum orient I.-III. Roma 1930.

Hrisostomika: Roma 1908.

Korolevski C.: La codification de l'aff byzant. (or chr. P. XIX. 1953.)

Krasnoselcev N.: Svedenija o nekstoris liturg. rukopis vatik. Biblioteka, Kazan 1885.

Krasnoselcev N.: Materialy dlja istorii činoposl. Liturg. S. Joanna Zolotoust, Kazan 1889.

Jungmann J. A.: Missarum solceunia t. I-II. Wien 1948.

Kviewald D.: Liturgika Zaghb 1937.

Lisicin M.: Pervonač. Slavjan. ruskij tipikon. Petrograd 1911.

Lietzmann H.: Geschichte d. alten Kirche II. Berlin 1936.

Lassus J.: Sanctuaires chret. de Syirie. Paris 1947.

Maximilianus pr Sax: Preecetiones de liturgiis orient. I.-II- Freiburg 1908.

Mitrofanović V.: Tarnovski T.: Mirković. L: Pravoslavna liturgika Karlovci 1919.-1926.

Nesterovski J. E.: Liturgika ili nauka o služenju prav. Cerkvi. I-II. Moskva 1905.-1909.

Muretov S.: Osobenosti Liturgiji prejd. darov. Moskva 1896.

Meester de P.: Die gelt Liturgije unseres hl. Vaters J. Chris. Müenchen 1938.

Malinovski N.: O Liturgiji prežđeosvjaščenih darov. Petrograd 1850.

Mansvetor I.: Cerkovni ustav Moskve 1885.

Mandala M.: La protesi della Liturgija nel rito bizant- greko, Grotaferata 1935.

Makarij: Istoria russ crkvi Moskva 1889.
Nielen. J. H.: Gebet u. Godensdienst in neuen Test. Freiburg 1937.
Nikolski K.: Posobie u izuzeniju ustava bogosl. pravosl. crkvi. Moskva 1900.
Pargoire P.J.: L eglize byzantiu de 527 i 847. Paris 1905.
Pavlov A.: Nomokanon pri boljšom trebniku
Probat F.: Liturgie d. 4. Jarh. u. deren. Reform. Muenster 1893.
Petrani. A: De ralatione iuridika inter diversos ritus Turin - Roma 1930.
Peleš J.: Pastirskoe bogoslovie t. II. Liturgika. Wien

BILJEŠKA O AUTORU

Juraj Pavić rođen je 19. travnja 1890. godine u žumberačkom selu Dragoševci, župa Radatovići. Pučku osnovnu školu završava u Radatovićima a zatim nastavlja školovanje u zagrebačkoj Klasičnoj gimnaziji kao pitomac žumberačkog Grkokatoličkog sjemeništa na zagrebačkom Gornjem gradu. Ispit zrelosti položio je 2. srpnja 1909. godine. Po završetku gimnazije svoje školovanje nastavlja na bogoslovskom fakultetu u Lavovu gdje polazi dva semestra (1909.-1910.). Daljnjih osam semestara nastavlja na fakultetu u Freiburgu (Švicarska) gdje 12. srpnja 1912. godine postiže stupanj bakalaureata, a 29. svibnja 1913. akademski stupanj licencijata. Godine 1914. u župi Radatovići vjenčao se s Milkom Višošević s kojom je kasnije u skladnom braku dobio šestero djece: Đuru, Ljubomira, Blanku, Branimira, Milicu i Slavka. Godine 1914./15. nastavlja svoje znanstveno usavršavanje te pohađa bizantološki institut u Münchenu (Njamačka). Dne 3. veljače 1915. godine Juraj Pavić zaređen je za svećenika grkokatoličke Križevačke eparhije. Na Katoličkom bogoslovskom fakultetu upisao je doktorski studij kojeg pohađa 1917./18. godine. Uz pripreme za doktorat svećenik Juraj Pavić obavlja i povjerene mu pastoralne dužnosti. Njegov pastoralni rad započinje u vojvođanskom mjestu Kucura, a zatim od 20. travnja 1917. godine nastavlja djelovati na župi u Ruskom Krsturu. Dne 6. rujna 1942. godine imenovan je za grkokatoličkog župnika u Novom Sadu. Od 25. studenoga 1941. godine vršio je i službu vikara grkokatoličke Križevačke eparhije. Uslijed II. Svjetskog rata (15. srpnja 1944.) biskupski vikar Juraj Pavić seli iz Novog Sada i vraća se u Zagreb gdje nastavlja svoju akademsku karijeru. Dne 15. srpnja 1944. godine je doktorirao s temom disertacije „Pravovjerje ćirilometodskih učenika u odnosu prema pravoslavlju Hesihasta“. Uskoro nakon što je doktorirao na istom fakultetu postaje redoviti profesor. Na zagrebačkom Katoličkom bogoslovnom fakultetu je 6. studenoga 1944. godine imenovan sveučilišnim docentom te je preuzeo katedru istočnog bogoslovlja. Dr. Juraj Pavić osim što je vladao klasičnim jezicima grčkim i latinskim, izvrsno je govorio ruski, poljski, ukrajinski, njemački, francuski. Činjenica

da je ovladavao mnogim stranim jezicima omogućila mu je kvalitetno korištenje raznih izvora s područja istočnog bogoslovlja. Na KBF-u je predavao predmete; istočno bogoslovlje, patrologiju i staroslavenski jezik. Bio je inicijator osnivanja katedre Istočnog bogoslovlja. Cijenjen od kolega profesor Pavić ubrzo postaje i dekanom Katoličkog bogoslovnog fakulteta, a na to je mjesto biran čak šest puta u godinama: 1946./47., 1947./48., 1954./55., 1955./56., 1956./57., i 1957./58. Kada je u lipnju 1952. godine Katolički bogoslovni fakultet u Zagrebu isključen iz Hrvatskog sveučilišta, i kada je KBF ostao bez dovoljnih sredstava za plaćanje profesora dr. Juraj Pavić je i dalje nastavio besplatno raditi kao profesor na tom fakultetu. Predavanja je nastavio održavati sve do akademske godine 1962./63. kada je zbog bolesti morao prekinuti svoje aktivnosti. Tijekom svog života napisao je dva kapitalna djela; Liturgika i Patrologija, te niz znanstvenih studija. Ugledni profesor i grkokatolički svećenik dr. Juraj Pavić preminuo je 12. kolovoza 1963. godine. Sahranjen je na zagrebačkom groblju Mirogoj.

SADRŽAJ

PREDGOVOR ... 3
UVOD ... 5
Liturgijski jezik ... 8
Zaštita obreda ... 9
Liturgijsko zakonodavstvo ... 10
Izvori i literatura u istočnom bogoslužju ... 11
PODJELA LITURGIKE ... 14

O SVETIM MJESTIMA ... 15
CRKVA ... 17
Predkršćanska bazilika ... 18
Kršćanska bazilika ... 19
Sadašnja istočna crkva ... 21
Oltar, ikonostas, žrtvenik ... 21
Slike na ikonostasu ... 25
Oltar i žrtvenik ... 25
Lađa ... 30
Predvorje, narthex ... 31

O SVETIM STVARIMA ... 33
LITURGIJSKI PRIBOR ... 35
Posvećeni pribor ... 35
Neposvećeni pribor ... 37
LITURGIJSKO ODIJELO ... 43
LITURGIJSKE KNJIGE ... 47

O LITURGIJSKIM ČINIMA ... 53
OPĆI LITURGIJSKI ČINI ... 55
LITURGIJSKO PJESNIŠTVO ... 59
RITMIČKA FORMA CRKVENOG PJESNIŠTVA ... 61
Mišljenje o formi bizantskog crkvenog pjesništva ... 63
Osnovna pravila bizantske ritmike ... 64
Porijeklo ritmičkog pjesništva ... 65
NAZIVI LITURGIJSKIH PJESAMA ... 67

NAJPOZNATIJI PJESNICI ... 69
LITURGIJSKI SIMBOLI ... 72

LITURGIJE ... 75
OPĆENITO O LITURGIJAMA ... 77
I. PROSKOMIDIJA ... 79
Priprava svećenika ... 80
Čistoća savjesti ... 82
Pripravne molitve pred ikonostasom ... 83
Zahvala iza svete Pričesti ... 88
Završetak Liturgije ... 89
Oblačenje ... 90
Oblačenje danas ... 91
Umivanje ruku ... 92
Pripremanje žrtvenih darova ... 93
Pripremanje žrtvenih darova u prva četiri stoljeća ... 93
Prinosi vjernika ... 95
Vrijeme pripremanja Darova ... 97
Priprema darova ... 98
Pripremanje žrtvenih darova od V. do VIII. stoljeća ... 99
Treće razdoblje od VIII. do XIV. stoljeća ... 100
Simeon Solunski (+1429.) ... 108
Pripremanje "Jaganjca" - Agneca ... 108
Ulijevanje vina i vode ... 110
Pripremanje ostalih prosfora ... 111
Prinosna molitva, kađenje i pokrivanje darova ... 112
Završetak proskomidije ... 114
Pripremanje žrtvenih darova ... 114
Kađenje i pokrivanje darova ... 119
Otpust i pripremne molitve za liturgiju oglašenih ... 120
II. LITURGIJA KATEKUMENA ... 122
Početak – Enarxis ... 122
III. LITURGIJA VJERNIH ... 136
Priprava za euharistijsku žrtvu ... 137
Euharistijska žrtva ili liturgijski kanon (Anafora) ... 139

Intercesija ... 150
Pričesni dio ... 152
Podizanje i lomljenje ... 153
Sveta pričest ... 154
Zahvalna molitva i otpust ... 158
OSVRT NA POVIJESNI RAZVOJ LITURGIJE ... 160

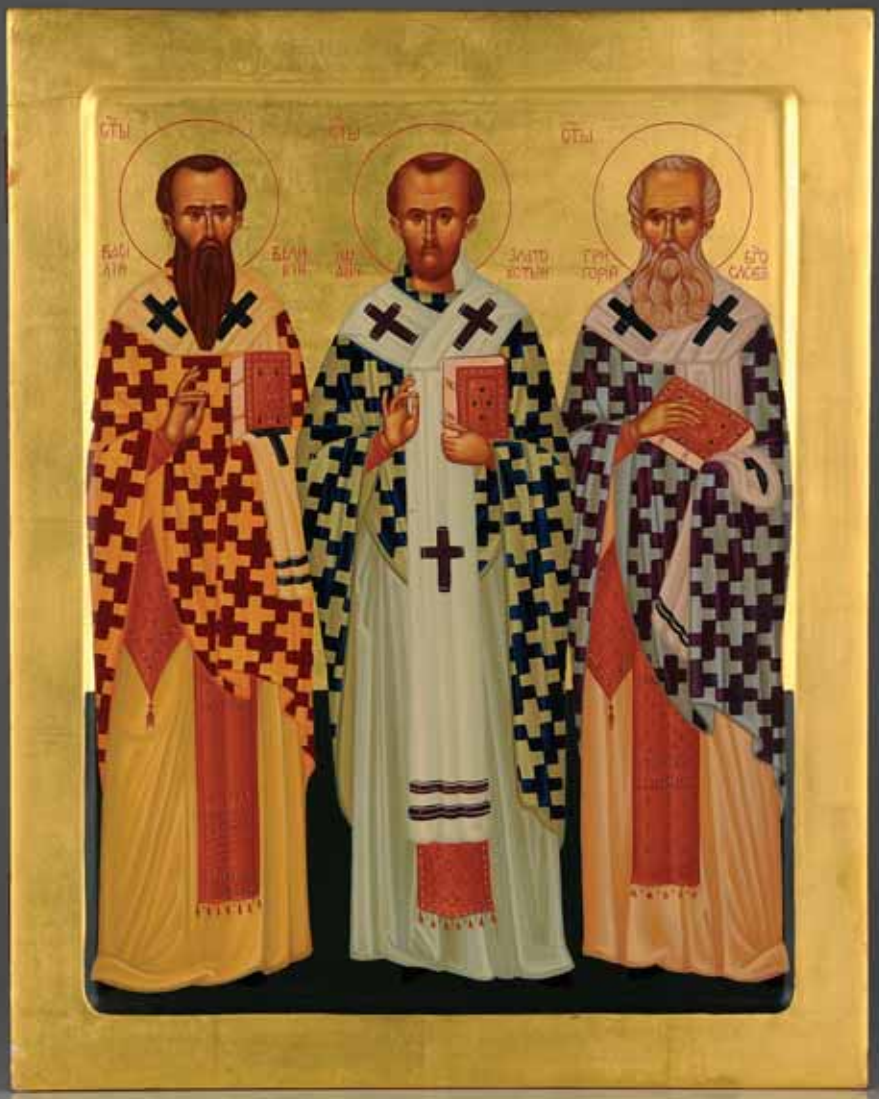
LITURGIJA PRETPOSVEĆENIH DAROVA ... 161
POSTANAK I RAZVOJ LITURGIJE PRETPOSVEĆENIH DAROVA ... 163
Svakidašnje služenje sv. Liturgije ... 163
DISCIPLINA POSTA ... 164
Odlaganje i čuvanje sv. Darova ... 166
Orošavanje sv. Darova i pretvorba dodirom ... 168
SVETA PRIČEST IZVAN LITURGIJE ... 175
Privatna sveta Pričest ... 175
Javna sveta Pričest ... 178
Autor Liturgije pretposvećenih darova ... 181
SASTAV LITURGIJE PRETPOSVEĆENIH DAROVA ... 185
VEČERNJICA ... 185
Nekadašnji Lyhnikon. ... 185
Pripremne liturgijske radnje ... 187
Početak Liturgije ... 188
Velika ektenija ... 189
"Proskomidija" pretposvećenih darova ... 189
Mali ulazak ... 190
Čitanje starozavjetnih knjiga ... 192
Pjevanje psalma 140. ... 193
LITURGIJA KATEKUMENA ... 193
LITURGIJA VJERNIH ... 195
Vrijeme vršenja Liturgije pretposvećenih darova ... 201

ZBORNA LITURGIJA - KONCELEBRACIJA ... 203
ZBORNA LITURGIJA ILI KONCELEBRACIJA ... 205

OSTALA IZVANLITURGIJSKA BOGOSLUŽENJA 209
IZVAN LITURGIJSKA BOGOSLUŽENJA 211
1. Večernica 212
2. Povečerje 213
3. Polnoćnica 214
4. Jutrenja 214
5. Časovi 215
6. Svete Tajne 216

O SVETIM VREMENIMA 217
BLAGDANI 219
Nedjelja 220
Tjedan - sedmica 220
Nepomični blagdani 220
Pomični blagdani 224
POSTOVI 227
Pomeni mrtvima 228

MOM DRAGOM DJEDU DR. JURJU PAVIĆU 229
IZVORI 233
LITERATURA 235
BILJEŠKA O AUTORU 239

ВАСИЛИЙ
ЗЛАТОУСТЫЙ
ГРИГОРИЙ